

વસ્તુપાલનું વિદ્યામંડળ

અને

.બીજા લેખો

લેખક

અધ્યાપક ભોગીલાલ જી સંડેસરા, એમ એ

અર્ધમાસી અને ગુજરાતીના અધ્યાપક, શેડ ભા ને વિદ્યાલયના
ગુજરાત વિદ્યાલયના (ગુજરાત વનકીયુલર સોસાયટી,) અમદાવાદ

સવત ૨૦૦૪]

[સને ૧૯૪૮

“ જૈ ન ” ઓ ફિ સ ભા વ ન ગ ર

પ્રાપ્તિસ્થાન
જૈન ઓફિસ—ભાવનગર

“ જૈન ” પત્રની સને ૧૯૪૭ ની લેટ.
કીમત ૨-૦-૦

મુદ્રક:—
આનંદ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
ભાવનગર

સ્તાવિક

‘જૈન’ના તત્ત્વો શ્રી ગુલાબચંદભાઈએ ‘જૈન’ માટે એક બેટ પુસ્તક લખી આપવાની સૂચના મને થોડાક માસ પહેલા કરી હતી પરંતુ અન્યથા દર્ઢ નવું લખવાની અનુકૂળતા તે સમયે નહોતી અત્યાર પહેલા સામયિકોમા છપાયેલા, પણ અન્યથ નહિ થયેલા મારા લેખો પૈકી મુખ્યત્વે જૈન સાહિત્ય અને ઇતિહાસ સાથે સબંધ ધરાવતા થોડાક લેખોનો એક સંગ્રહ બહાર પાડવાનું સૂચન મેં કર્યું, અને તેમણે તે સદર્પ સ્વીકાર્યું પરિણામે આ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થાય છે

જૈન સાહિત્ય અને ઇતિહાસ એ વાસ્તવિક રીતે તો બાર્તાતીય સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો જ એક અતર્ગત ભાગ છે જૈન અને જૈનેતર એવા બેદો આપણે મોટે ભાગે અભ્યાસની સરળતાને ખાતર પાડતા હોઈએ છીએ એથી આ સંગ્રહમાં લેખો એક દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતા જૈન સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને શ્રમણસંસ્કૃતિને સ્પર્શ કરતા છે તો બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં બાર્તાતીય સાહિત્ય અને ગૂજરાતના રાજકીય-સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ વિષેના છે લેખો વિષે વિચાર કરતા આટલું ધ્યાનમાં રાખવા વિનંતી છે

પ્રેસની શરતચૂકને લીધે પુસ્તકની વચમાં જ, પૃ ૩૨ ઉપર એક જગેર ખગર દાખલ થઈ ગઈ છે એ માટે હું વાચકોની ક્ષમા ચાહું છું

અમદાવાદ }
તા. ૨૬-૨-૪૮ }

લોગીલાલ જ સાંડેસરા

અ. લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

સ શોધન

- વાગ્દેશાચોનુ ગૂજરાત (૧૯૩૯)
- પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના (૧૯૪૧)
- ઇતિહાસની કેડી-લેખસંગ્રહ (૧૯૪૫)
- વસ્તુપાલ કા વિદ્યામહલ-હિન્દી અનુવાદ (૧૯૪૭)
- જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગૂજરાત (દ્વે પત્રી)

સ પાઠન

- સઘવિજયકૃત સિદ્ધાસનવત્રીસી (૧૯૩૩)
- માધવકૃત રૂપસુંદર કથા (૧૯૩૪)
- વીરસિંહકૃત ઉપાદરણ (૧૯૩૭)
- મતિસાગરકૃત કર્પૂરમંજરી (૧૯૪૧)
- સત્તરમાં ચર્તકના પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય (૧૯૪૮)
- નેમિચંદ્રકૃત પદ્ધિચતક-ચણ બાલાવબોધો સાથે (છપાય છે)

અનુવાદ

- સઘાસગણિકૃત વસુદેવ-હિડી (૧૯૪૬)
- પત્યત્ર (છપાય છે)
- હિન્દમાં આર્ષ બાપાવિદ્યાસ અને હિન્દી (છપાય છે)

અનુક્રમણિકા

પ્રાસ્તાવિક...	...	...	...	...	...	...	...	...
વસ્તુપાલનું વિદ્યામંડળ...	...	...	...	...	...	...	...	૧
સારનાથ...	...	...	...	...	...	...	...	૩૩
ભારૂંડ : લોકકલ્પનાનું એક પક્ષી	...	...	...	...	...	...	...	૩૮
‘ પ્રત્યન્ધકોરા ’નો મુદ્ધજુદીન કોણ ?...	...	...	...	...	...	...	...	૪૪
એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ...	...	...	...	...	...	...	...	૫૯
સંડેર : ઉત્તર ગૂજરાતનું એક ઐતિહાસિક ગામડું...	...	...	...	...	...	...	...	૬૯
“ કક્ષાત્પન્ધ ” વિદ્ધતિ ન ચે ”	...	...	...	...	...	...	...	૮૦
કેટલાક ઐતિહાસિક શિલાલેખો....	...	...	...	...	...	...	...	૮૩
પાટણના જૈન ઇતિહાસની કેટલીક સામગ્રી	...	...	...	...	...	...	...	૧૦૧
“ ગૂજરાતનાં શાહી મુગલ ફરમાનો ”....	...	...	...	...	...	...	...	૧૧૨
સૌભાગ્યપંચમી કથા...	...	...	...	...	...	...	...	૧૧૯
ગૂજરાતમાં ‘ નૈષધીયચરિત ’નો પ્રચાર તથા તે ઉપર લખાયેલી ટીકાઓ	...	...	...	...	...	...	...	૧૩૩
સમયનિર્દેશ....	...	...	...	...	...	...	...	૧૪૯
સૂચિ....	...	...	...	...	...	...	...	૧૫૧
શુદ્ધિપત્રક...	...	...	...	...	...	...	...	૧૬૮

વસ્તુપાલનું વિદ્યામંડળ

ત્યાગા કુદ્મલયાન કલ્યાણિદાપિત્યાક્રિયાપાદવ
કામ કામ્યકલાપિ કામલયાનિ દ્વેષાયનીય વચ ।
બુદ્ધિધિકુરુવતે ચ વસ્ય મિથ્યા ચાળ્યશક્તિતામળે
સોડ્ય કસ્ય ન વસ્તુપાલનચિત્તમ પ્રશ્નમાત્મદમ્ ॥

—નરેન્દ્રપ્રભસુકૃત અથ દારમહોદધિ

સત્કલિકામ્યશરીરે દુઃખદગદ્ગદોષમોષજૈકમિપ્રકુ ।

મૌવસ્તુપાલસચિવ સદ્દયચૂદામણિજયતિ ॥

—મોગેશ્વરકૃત ઉલ્લાસરાવવ

આન ગૂજરાત, ભીમદેવ બીજે, લવણપ્રમાદ, વીરધવલ અને
વીસવદેવનો કાળ—વિક્રમના તેરમા મેદાનો ઉત્તરાર્ધ અને ચૌદમા
સૈકાનો પ્રારંભકાળ—એ ગૂજરાતમા સમૃદ્ધ વિદ્યાના વિનાસનો કાળ
છે વીરધવલ અને વીસવદેવ તો માળવાના પ્રમિદ્ધ રાજાઓ મુજ
અને ભોજની જેમ પોતાની સભામા પડિતો રાખતા પણ આ
મુગમા વિદ્યાપ્રચારને સૌથી વધુ વેગ મળ્યો હોય તો ને ઘોળકાના
રાણા વીરધવલના મત્રીઓ વસ્તુપાન—તેજપાન તરતથી આ સમયની
સાહિત્યપ્રવૃત્તિમા વસ્તુપાનની પોતાની પ્રેરણા ધણે મોટે અંગે કારણ
બૂત બની છે

વસ્તુપાન એક વીર થોદો અને નિપુણ રાજપુત્ર હોવા ઉપ-
રાત સાહિત્યરમિક, સાહિત્યવિવેચક અને કવિ પણ હતો શ્રીકૃષ્ણ

અને અબ્જુનની મૈત્રી, દૈવતક ઉપર તેમનો વિહાર અને છેવટે અબ્જુને કરેલું સુભદ્રાનું હરણ—એ મહાભારતીય પ્રસંગને ૧૬ સર્ગોમાં કવિત્વ-પૂર્ણ રીતે વર્ણવતું, નરનારાયણાનંદ નામે મહાકાવ્ય તેણે રચ્યું છે. ગૂર્જરદેશના જ એક પૂર્વકાલીન મહાકવિ માધના શિશુપાલવધની રીતિએ લખાયેલું પ્રસ્તુત કાવ્ય કાવ્યવિવેચનાના પ્રત્યેક દષ્ટિકોણથી માધનીએ વિખ્યાત રચનાની સામે માનભર ઊભું રહેવાને પાત્ર છે. આ ઉપરાંત શત્રુંજયમંડન આદિનાથ સ્તોત્ર, ગિરનારમંડન તેમનાથસ્તોત્ર, અંબિકાસ્તોત્ર આદિ સ્તોત્રો તથા દસ શ્લોકોની આરાધના એ કાવ્યો વસ્તુપાલે રચેલાં મળે છે. વસ્તુપાલે રચેલાં સુભાષિતો જલ્દસણની સૂક્તિમુક્તાવલિ અને શાર્દૂલગદ્યની શાર્દૂલગદ્યપદ્ધતિમાં ઉધ્ધૃત થયેલાં છે. મેરુતુંગકૃત પ્રગ્નન્ધચિન્તામણિ, રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિપ્રગ્નન્ધ, બિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત. તથા પુરાતન પ્રગ્નન્ધસંગ્રહ આદિ ગૂર્જરાત-માં જ રચાયેલ પ્રગ્નન્ધામક ગ્રન્થોમાં પણ વસ્તુપાલની સંખ્યાપ્રધ સૂક્તિઓ મળે છે. સૂક્તિઓની રચનામાં વસ્તુપાલનો વિશિષ્ટ આદર હતો એટલું જ નહીં પણ સૂક્તિરચનામાં તેની કવિપ્રતિભાનું વૈશિષ્ટ્ય પ્રકટ થતું હતું એમ જુદા જુદા પ્રગ્નન્ધોમાં ઉધ્ધૃત થયેલા કોઈ અજ્ઞાતનામા કવિના નીચેના શ્લોક ઉપરથી જણાય છે:

પાંચૂષાદપિ પેશલા શશધરજ્યોત્સ્નાકલાપાદપિ

સ્વચ્છા નૂતનચૂતમર્ચોરિભરાદપ્યુહસત્સૌરમાઃ ।

વાન્દેર્વામુલસામસૂક્તવિશદોદ્ધારાદપિ પ્રાજલાઃ

કેષા ન પ્રથયન્તિ ચેતસિ મુદં શ્રીવસ્તુપાલોક્તયઃ ॥

સોમેશ્વરે પણ પોતાના “ઉલ્લાધરાધવ” નાટકમાં આ જ વસ્તુનું સમર્થન કરતાં કહ્યું છે કે—

અમ્બોજસમ્ભવસુતા વક્ત્રામ્બોજેઽસ્તિ વસ્તુપાલત્વ ।

યદ્દીનારણિતાનિ શ્રૂયન્તે સૂક્તિદમ્ભેન ॥

વસ્તુપાલની કાવ્યકલાની મૌલિકતા વર્ણવતાં એ જ કવિ પોતાની આશુપ્રશસ્તિમાં લખે છે કે—

વિરચયન્તિ વસ્તુપાલક્ષુલુપસચિવેષુ કવિષુ ચ પ્રવર ।
ન કદાચિદર્થગ્રહણ શ્રીકરણે કાશ્યકરણે વા ॥

એક સમજાવીને કવિએ વસ્તુપાતને ‘દૂર્યાતમરમ્વતી’ (દાઢી વાળી મરમ્વતી)નું બિગ્દ આપ્યું છે, બીજાએ તેને ‘મરમ્વતીઽદા-ભરથુ’ તરીકે વર્ણવ્યો છે ‘વાગ્દેવીમુનુ’ અને ‘મરમ્વતીપુત્ર’ એ તેના બીજા બિગ્દો છે કવિઓનો આશ્રયદાતા હોવાને કારણે તે ‘તથુ મોજરાજ’ કહેવાતો પડિતો અને કવિઓને તેણે પ્રમુખોમા વર્ણવ્યા પ્રમાણે, લાખેના પ્રીતિદાન આપ્યા હતા લાખો દ્રમ્મ ખર્ચાને તેણે ભર્ય, ખબાત અને પાટણુમા ગુનબડાગે ગ્યાપ્યા હતા, એ તેની અપૂર્વ વિદ્યાપ્રિયતાનો પુરાવો છે તેનો પોતાનો ગ્રન્થબડાર પણ ખૂબ સમૃદ્ધ હતો રાગરાજ-પ્રવણુ એના અતિશય પ્રવૃત્તિમય જીવનમાથી પણ સરમ્વતીએવા માટે પૂગનો મમય તે મેળવી લેતો હતો તેના પોતાના જ હસ્તાક્ષરેમા મ ૧૨૬૦ મા લખાયેલી, ઉદયપ્રભમુગિકૃત ધર્મોબ્યુદય મહાકાવ્યની તાડપત્રીય પ્રત ખબાનના મકારમા મોજૂ છે ‘મોજકા યુનિનર્મિટી’ તરીકે આજકાલ ઉપકામ પામી રહેતું ધોળકા નસ્તુપાનની ઠાપા નીચે ગૂજરાતનું એક સાચું વિદ્યાવામ ખન્યુ હતું

નિકમના તેરમા રાગકના ઉત્તરાર્ધમા અને ચૌદમા રાગકના પૂર્વાર્ધમા ગૂજરાતમા જે મૂલ્યવાન મમૃત સાહિત્ય રચાયું છે તે મુખ્યાગે વસ્તુપાતના નિગ્રામડળની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને તથા વસ્તુપાતના પોતાના આશ્રય અને ઉત્તેજનને આભારી છે વિદ્યામડળમા રાજ પુરાહિત મોમેશ્વર, હગિહર અને નાનાઽ પલ્લિ, મ ન, મુમટ, મત્રી યનારીર, અરિમિંદ આદિ હતા વસ્તુપાતના ગાઢ સપડમા આવેના જોન માનુ કવિઓ અને પડિતોમા અમરચન્દ્રમૂરિ, ઉદયપ્રભમૂરિ, નચચન્દ્રમૂરિ, નેન્દ્રપ્રમમૂરિ, નરમિંદમૂરિ તથા માણિખ્યચન્દ્ર આદિ ના નામો ગણુવી વડાય આ ઉપરાત બીજા બોક કવિઓ તથા નેમના નામો આજે મળતા નથી એવા ઢટનાયે પડિતો વસ્તુપાત

ની આસપાસ એકત્ર થયેલા હતા. એ સર્વનો તથા તેમની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવાનો પ્રયાસ અહીં કર્યો છે.

સોમેશ્વર

યસ્યાસ્તે સુલ્પદ્વજે સુલ્પમૃચાં વેદઃ સ્મૃતીર્વેદ ય-
ત્સેતા સન્નાનિ યસ્ય યસ્ય રમ્બના સૂતે ચ સૂક્તમૃતમ્ ।
રાજાનઃ મિથમર્જયન્તિ મહર્તીં યત્પૂજયા ગૂર્જરાઃ
કર્તું તસ્ય ગુણસ્તુતિં જગતિ કઃ સોમેશ્વરસ્યેશ્વરઃ ॥

—વસ્તુપાલ

ઓસોમેશ્વરદેવેકવરવેત્ય લોકમ્પૂર્ણં ગુણગ્રામમ્ ।
હરિહર-સુમદપ્રભૃતિમિરમિહિતમેવં કવિપ્રવરૈઃ ॥
વાગ્દેવતાવસન્તસ્ય કવેઃ ઓસોમશર્મણઃ ।
ધુનોતિ વિબુધાન્ સક્તિઃ સાહિત્યામ્મોનિધેઃ સુધા ॥
તવ વક્ત્રં શતપત્રં સદ્ગુણં સર્વશાસ્ત્રસમ્પૂર્ણમ્ ।
અવતુ નિજં પુસ્તકમિવ સોમેશ્વરદેવ વાગ્દેવી ॥

—સુરથોત્સવ મહાકાવ્ય : પ્રશસ્તિ

પુરોહિત સોમેશ્વર વસ્તુપાલનો ઇષ્ટ મિત્ર હતો. તેણે રચેલા સુર-થોત્સવ મહાકાવ્યની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે તેના પૂર્વજો મૂલરાજના સમયથી રાજપુરોહિત તરીકે કાર્ય કરતા હતા. તેનો મૂળ પુરુષ વડનગરનો ગુલેયા ગોત્રનો સોમ નામે વિક્તાન બ્રાહ્મણ હતો. સોમનો પુત્ર લલ્લશર્મા ચામુંડનો અને તેનો પુત્ર મુંજ દુર્લભરાજનો પુરોહિત હતો. મુંજનો પુત્ર કુમારશર્મા સિદ્ધરાજનો પુરોહિત હતો. તેનો પુત્ર સર્વદેવ, તેનો આમિગ તથા તેનો સર્વદેવ (ખીજો) થયો. તેણે કુમારપાલનાં અસ્થિ ગંગામાં પધારાવ્યાં હતા. એ સર્વદેવના નાના ભાઈ કુમારને લક્ષ્મી નામે સ્ત્રીથી મહાદેવ, સોમેશ્વર અને વિજય નામે ત્રણ પુત્રો થયા. એમાંનો સોમેશ્વર એ ભીમદેવ, વીરધવલ અને વીસલદેવનો રાજપુરોહિત થયો, તેની તથા વસ્તુપાલની વચ્ચે મૈત્રીની દૃઢ ગાંઠ બંધાઈ અને વસ્તુપાલને આશ્રયે તેની સારસ્વત સેવાને ખૂબ પોષણ મળ્યું.

મોમેશ્વરના અન્યોમા કીર્તિગૌમુદી, સુરયોત્સવ, રામચતક અને ઉત્તાવરાવ નાટક પ્રાપ્ત થયેલા છે આ સિવાય આણુ ઉપર વસ્તુપાન-તેજાને બધાવેના લૂણુવમહીની પ્રશન્તિ તથા ગિરનાર ઉપરના તેમણે ઇર્ષ્યોધ્વન દ્વેષા મન્દિરની પ્રશન્તિ મોમેશ્વરે રચેલી કે વીરધવરે યોગદામા બધાવેના વીરનારાયણપ્રાસાદની ૧૦૮ સ્તોત્રની પ્રશન્તિ પણ મોમેશ્વરે રચેલી હતી, એમ ચતુવિગ્રહિત પ્રમન્થ ઉપરથી જણાય છે એ પ્રમાદ કે તેની પ્રશન્તિ હાનમા વિદ્યમાન નથી સુરયોત્સવની પ્રશન્તિમા પોતે બામદેવની સભાને યામાર્ધમા એક નાટક રચીને હર્ષિત કરી હતી, એમ મોમેશ્વરે લખ્યું છે આ નાટક ઉત્તાવરાવથી ભિન્ન હોતું જોઈએ, કાણુ કે ઉત્તાવરાવ તો મોમેશ્વરે પોતાના પુત્ર બન્નભાઈની પ્રાર્થનાથી લખ્યું હતું, એવી તેમા નોંધ છે સુરયોત્સવની પ્રશન્તિમા તેનો ઉલ્લેખ છે તે નાટક અપ્રાપ્ય છે *

નવ સર્ગનું કીર્તિગૌમુદીમહાકાવ્ય મોમેશ્વરે પોતાના આશ્રય દાતા મંત્રીની પ્રશન્તિરૂપે લખ્યું છે, પરંતુ વસ્તુપાતની કારદિહી અને ગૂંજરાતના વારેના રાજઓનો ઇતિહાસ એટલેા અવિનાભાવે મહાભારતે છે કે ગૂંજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે પણ એ કાવ્ય અત્યંત ઉપયોગી ચર્ચ પડે છે પ્રારભમા અણુદિનપુરનું વર્ણન કરીને કવિએ મૂળરાજ્યી જોળા ભીમ મુધીના તથા પત્રીની વારેલા રાખાના અર્ણોરાજ્યી વીરધવન મુધીના રાજઓનો ઇતિહાસ આપ્યો છે પત્રી વસ્તુપાન-તેજાને મંત્રીપદે થયેની સ્થાપના તથા લાટપતિ નખનો તથા મારનારથી ચઢી આવેના ચાર રાજઓનો મંત્રીએ એની માથે કેવી રીતે પરાજય દ્યો એ વર્ણવ્યું છે વિજય પત્રી, મહાકાવ્યની ૩૬ અનુમાર પુરપ્રભોદ તથા ચક્રોદયનું વર્ણન

* મોમેશ્વરે કાવ્યપ્રાપ્ત ઉપર કાવ્યાદિ નામની રીમ લખી હોવાનું નુગ્ધોત્સવના સપાટમે જણાવે છે, પણ એ મોમેશ્વર તો સારદાજગત્રીય દેવમ્ને પુત્ર દોડ આપણા મોમેશ્વરથી ભિન્ન છે

કયું છે. પછી મંત્રીનો પરમાર્થવિચાર નિરૂપ્યો છે, જેમાં સૂર્યોદયનું વર્ણન કરતાં કવિએ સંસારની અસારતાનો બોધ આપ્યો છે, અને છેવટે મંત્રીએ કરેલી શત્રુન્યય અને ગિરનારની યાત્રાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન કરીને કીર્તિકૌમુદીનું સમાપન કયું છે.

પણ કીર્તિકૌમુદીનું મહત્ત્વ કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ નથી. કાવ્યદૃષ્ટિએ પણ મધ્યકાલમાં રચાયેલાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની આગલી હરોળમાં તે બેસે છે. વસ્તુપાલનું નરનારાયણાનંદ જેમ માધની ઘાટી ઉપર રચાયેલું છે તેમ કીર્તિકૌમુદીમાં કાલિદાસની રીતિનું પ્રશસ્ય અનુસરણ છે. વસ્તુપાલ તેમજ સોમેશ્વર પોતાના એ સમર્થ પુરોગામીઓની કાવ્યપરંપરાને બહુ સુંદર રીતે જળવી રાખી છે અને સંસ્કૃત પંચકાવ્યોને બાબુએ રાખીએ તો. બાકીનાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યોમાં તેમની કૃતિઓ બેશક અગ્રિમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.

પંદર સર્ગનું સુરથોત્સવ મહાકાવ્ય ભોળા ભીમદેવના સમયમાં અણહિલવાડમાં થયેલી રાજકીય અવ્યવસ્થાને અનુલક્ષીને રચાયેલું છે. માર્કંડેયપુરાણ—અંતર્ગત દેવીમાહાત્મ્યનું વસ્તુ કવિએ લીધું છે. સ્વારોચિષ મન્વંતરમાં ચૈત્ર વંશમાં થયેલા સુરથ રાજાના મંત્રીઓ તેના શત્રુઓ સાથે ભળી જતાં તેનું રાજ્ય હરાઈ ગયું અને તે અરણ્યમાં જઈને વસ્યો. ત્યાં તેને મેઘ નામના એક મુનિનો સમાગમ થયો. એ મુનિએ તેને ભવાનીની આરાધના કરવાનું કહ્યું, અને દેવીમાહાત્મ્યમાં વર્ણવેલાં ભવાનીનાં પરાક્રમે તેને કહ્યાં. આથી સુરથે તપશ્ચર્યા કરીને ભવાનીને પ્રસન્ન કરી. દેવીએ તેને થોડા સમયમાં રાજ્ય પાછું મળવાનો આશીર્વાદ આપ્યો. એવામાં સુરથના સ્વામીભક્ત સેવકો તેના કૃતદ્ધન મંત્રીઓનો નાશ કરીને તેને ખોળતા ખોળતા આવી પહોંચ્યા અને રાજધાનીમાં લઈ જઈને ધામધૂમથી તેનો અભિષેક કર્યો.

ભોળા ભીમદેવને રાજ્યબ્રષ્ટ કરીને જ્યંતસિહ નામનો કોઈ

મામત અભિનવ મિદરાજ નામ ધારણ કરીને, અણુહિનવાડની ગાદી ઉપર ચોડાડ મમય બેઠો હતો. સ ૧૨૮૦ નું તેનું એક શાસન-પત્ર પણ મળે છે આ પછી બીમદેવનું બીજું શાસનપત્ર સ ૧૨૮૩ નું તો મળે છે, એટલે જ્યતમિહે માત્ર લીંબુડિછાળ રાજ્ય ક્યું હતું એ ચોક્કસ છે મબવિત છે કે આ સમગ્રાલીન પ્રમગ જોયા પછી મોમેશ્વરની કવિપ્રતિભા મુરધાત્મવ ગ્યવાને પ્રેરાઈ હોય.

એ કાવ્યના પહેલા જ સર્ગમા, પોતાના કાવ્યના આદર્શભૂત કાલિદાસના કવિત્વ પ્રત્યે પક્ષપાત વ્યક્ત કરતા કવિ કહે છે કે—

બીકાન્દિદાસસ્ય વચ્ચો વિચાર્ય
જૈવાન્વકાશ્યે રમને મતિર્મે ।
કિં પારિજાત પરિહર્ય હન
મૃગ્ગાભિરાનન્દતિ મિન્નુવારે ।

ઉદ્ધારારાવ એ રામાયણની કથાનું નાટકરૂપે નિરૂપણ કરતી કૃતિ છે એના પ્રત્યેક મર્ગને અતે કવિએ વસ્તુપાનની પ્રગમાનો એક મો- મૂલ્યો છે એ નાટક દારિકાના જગતમન્દિરમા પ્રમે-ધિની એકાદલીને દિવસે બન્નવાયુ હતું રામરાતક એ મોમેશ્વરનું એક મુન્દર મુતિદાવ્ય છે

આ સિવાય જુદા જુદા પ્રમ-પ્રેમા મોમેશ્વરના મપ્યામધ ચીત્રદા-ચો, સ્તુતિદાવ્યો, મમમ્યાપૂર્તિઓ અને પ્રશસાતમક પ્રામ-ગિક પદો છે

વસ્તુપાન અને મોમેશ્વરનો મૈત્રીસબધ રૂઢ વસ્તુપાનના જીવનના અતઢાળ મુધી ટકયો હતો રાજ વીમનદેવના મામા સિંહે એક જૈન માંડુનું અપમાન ક્યું હતું. (કેટનાડના કથન મુજબ, સિંહે વસ્તુપાદના નોકરને માથો હતો) આથી વસ્તુપાને મિહનો દાય કાપી નાખ્યો હતો. વીમનદેવે વસ્તુપાદને મોનની મન કરી,

પણ પુરોહિત સોમેશ્વરે રાજને સમજાવી વસ્તુપાલનો જીવ બચાવ્યો હતો. એ જ અરસામાં વસ્તુપાલને તાવ આવવા લાગ્યો. વસ્તુપાલ અને તેજપાલ એ બંને ભાઈઓ મોટા સંઘ કાઢી રાત્રુંજય તરફ ચાલ્યા, પણ ત્યાં પહોંચ્યા પૂર્વે જ વસ્તુપાલનું મૃત્યુ થયું.

હરિહર

મુધા મધુ મુધા સીંચુ મુધા મોડપિ સુધારસઃ ।

આસ્વાદિતં મનોહારિ યદિ હારિહરં વચઃ ॥

—વસ્તુપાલ

સ્વવાકપાકેન યો વાચા પાર્કં શાસ્ત્યવગન્ કવોન્ ।

સ્વયં હરિહરઃ સોડમૂલ્ કવોન્ના પાકશામન. ॥

—પ્રીતિદૌમુદ્રી

સંસ્કૃત પંચકાવ્યો પૈટ્ટીના મુપ્રસિદ્ધ નૈપધીયચરિતના કર્તા શ્રીહર્ષના વંશમાં હરિહર પંડિત થયો હતો. પોતાના વતન ગૌડદેશમાંથી નીકળીને માર્ગમાં લોકોને અન્નદાન દેતો તે ભારે સમૃદ્ધિપૂર્વક ઘોળકામાં વીરધવલની સભામાં આવ્યો હતો. પણ તેનું આગમન સોમેશ્વરથી સહન થયું નહિ અને હરિહર આવ્યો. એ સમયે તે હાજર રહ્યો નહિ. આથી હરિહરે સોમેશ્વરનું ગર્વખંડન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક વાર સભા મળી ત્યારે રાણાએ હરિહરને કહ્યું કે. “હે પંડિત ! આ નગરમાં અમે વીરનારાયણ નામનો પ્રાસાદ કરાવ્યો છે, તેની પ્રશસ્તિનાં ૧૦૮ કાવ્યો સોમેશ્વરદેવ પાસે કરાવ્યાં છે, તે સાંભળીને પરીક્ષા કરો.” પછી સોમેશ્વરે તે કાવ્યોનું પાઠન કર્યું. તે સાંભળી હરિહરે કહ્યું કે, “હે દેવ ! કાવ્યો સારાં છે તેમજ અમારાં પરિચિત છે, કેમકે માલવદેશની ઉજ્જયિની નગરીમાં હું ગયો હતો ત્યારે સરસ્વતી-કંઠાભરણ નામના પ્રાસાદના ગર્ભગૃહમાં પકિટા ઉપર ભોજદેવના વર્ણનરૂપ આ કાવ્યો મેં જોયાં હતાં. જે આપને વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો એ સર્વ કાવ્યો હું પરિપાટીપૂર્વક બોલી બતાવું.” એમ કહીને તેણે એ કાવ્યો અસ્ખલિત રીતે બોલી

મતાવ્યા આથી ગણાને તેમજ વસ્તુપાલને દુષ્ઠ થયું અને
મોમેશ્વરે તો શરમનો માર્યો જડ જેવો થઈ ગયો.

પછી મોમેશ્વરે વસ્તુપાલને પેર જઈને કહ્યું કે, “હે મત્રી !
એ કાવ્યો મારા જ છે તમે માગી શક્તિ બાંધો છો હરિદરે
આ રીતે માગી વિજ્ઞાતા કંઈ છે ” પછી વસ્તુપાલ મોમેશ્વરને
સાથે લઈને હરિદરની પામે ગયો. હરિદરે મોમેશ્વરને આતિથ્ય
આપ્યું અને મત્કાર કર્યો. મોમેશ્વરે તેને કહ્યું કે, “ હે પડિત !
કાવ્યચોરીના કલકમારી તું મને મુક્ત કર ” હરિદરે પ્રમન્નતા-
પૂર્વક તેમ કરવાનું સ્વીકાર્યું. બીજો દિવસે મમા મળતા હરિદરે
કહ્યું કે, “ પરમેશ્વરી ભારતી જ્યાં પામે છે, જેના પ્રમાદથી મને
આની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે ” વસ્તુપાલે પૂછ્યું “ કેવી ? ” હરિ-
દરે ઉત્તર આપ્યો કે, “ કાવેગી નીને તીજે માગ્યવત મત્ર માધીને
મે મરમ્વતીને પ્રસન્ન કરી હતી દેવીના વરદાનથી કાઈ પણ ૧૦૮
પદ્યોની અવધારણા માટે હું સમર્થ છું, જેમકે મોમેશ્વરના ૧૦૮
કાવ્યો ” પછી બીજા ૧૦૮ છંદો કહેવડાવીને હરિદરે તે સર્વ બોની
મનાવ્યા અને એ ગીતે મવને પ્રતીતિ કરાવી. રાણાએ પૂછ્યું કે,
“તો પછી તમે મોમેશ્વરને શા માટે દ્વિષિત કર્યા ? ” હરિદરે કહ્યું કે,
“ તેમણે માગી અવના કરી હતી, તેનું જ મેં ના આપ્યું છે ”
પણ રાણાએ કહ્યું, “મરમ્વતીપુત્રોમા પરમ્પર એક હોય એ યોગ્ય
છે ” એમ કહીને તે મન્ને વચ્ચે તેણે મંત્રી કરાવી મોમેશ્વર કીર્તિ
ઠોમુદીમા હરિદરની જે પ્રસન્ન કરી છે તથા મુરથોત્સવના અતિમ
મર્ગમા જપ્તાવ્યા પ્રમાણે હરિદર પણ મોમેશ્વરની કાવ્યરચનાને જે
ગીતે બિગ્દારતો હતો તે જોના પાઠથી તેમની મૈત્રી ગાઢ બની
હોય એમ જણાય છે

વીરધવવની રાત્રમમા કાવ્યગોષ્ઠિ થતી તેમા હરિદર નૈપવ
ના શ્લોકો બોલતો નૈપધ કાવ્ય એ મમયે ગુન્નરાનમા જાણીતું
થયું નહોતું, તેથી એ નવા કાવ્યના કવિત્વપૂર્ણ શ્લોકો માન્યોને

વસ્તુપાલ આદિ આનંદ પામતા હતા. એક વાર વસ્તુપાલે પૂછ્યું કે, “ પંડિત ! આ કયો ગ્રન્થ છે ? ” પંડિતે ઉત્તર આપ્યો કે, “શ્રીહર્ષકૃત નૈષધ મહાકાવ્ય.” વસ્તુપાલે કહ્યું કે, “તેની પ્રતિ મને ખતાવો. ” પંડિત બોલ્યો કે, “આ ગ્રન્થ અન્યત્ર નથી, માટે ચાર પ્રહર માટે જ તેની હસ્તલિખિત પુસ્તિકા તમને આપીશ. ” પછી મંત્રીએ લહિયાઓ રોકીને એક રાતમાં જ તે આખું પુસ્તક લખાવી લીધું. પછી તેના ઉપર સુગંધી દ્રવ્યો નાખી છાંયું દોરી વડે બાંધી જૂના જેવું બનાવીને રાખી મૂક્યું. સવારે પંડિતને તેનું પુસ્તક પાછું આપીને વસ્તુપાલે કહ્યું કે, “અમારા ભંડારમાં પણ આ શાસ્ત્ર છે એમ અમને યાદ આવે છે, માટે તપાસ કરો. ” પછી પેલી નવીન પ્રતિ વિલંબપૂર્વક શોધી કાઢવામાં આવી અને ખોલી તો નિર્ણય યસ્ય ક્ષિત્તિરાક્ષિણઃ કથાઃ થી શરૂ થતું નૈષધ નીકળ્યું. પંડિતે કહ્યું કે, “ મંત્રી ! આ તમારી જ માયા છે. ” આ રીતે મંત્રીએ હરિહરને પણ ગર્વમુક્ત કર્યો.

વસ્તુપાલે નકલ કરાવ્યા પછી નૈષધનો ગૂજરાતમાં બહોળો પ્રચાર થયો. અસાધારણ કાવ્યપ્રતિભા અને પાંડિત્યથી મંડિત એ મહાકાવ્ય ઉપરની જૂનામાં જૂની અને પ્રમાણભૂત ટીકાઓ ગૂજરાતમાં જ લખાયેલી છે.†

ખુદ વસ્તુપાલે કરેલી હરિહરનાં કાવ્યોની પ્રશંસા ઉપરથી તેની કવિત્વશક્તિનો ખ્યાલ આવે છે. જો કે પ્રખ્યાતમાં ઉદ્ધૃત થયેલાં શીઘ્રકાવ્યો અને સોમનાથનું દર્શન કરતાં તેણે રચેલાં કેટલાંક સ્તુતિ-

---

* નૈષધ ઉપરની સૌથી પ્રાચીન વિદ્યાધરની ટીકા વીસલદેવના ભારતી ભાંડાગારમાંની પ્રતના પાઠ ઉપર રચાયેલી છે. સંભવ છે કે એ પ્રત વસ્તુપાલવાળી નકલ ઉપરથી જ લખાયેલી હોય. વધુ માટે જુઓ પદ્મરા સંહિત સંમેલનમાં મારો નિબંધ ‘ગૂજરાતમાં નૈષધીયચરિતનો પ્રચાર તથા તે ઉપર લખાયેલી ટીકાઓ’ (મુદ્રિત : ભારતીય વિદ્યા, ભાગ ૩, સિંધી સ્મૃતિ ગ્રન્થ)

ઢાઢ્યો સિવાય હરિહરની ખીન્ડ કોઈ રચનાઓ આજે મળતી નથી શ્રીદર્પના વશમા થયેલો આ કવિ, મહાકવિ બાણુની જેમ, ગર્ભ-શ્રીમત હોવા છતાં વસ્તુપાત્રની કીર્તિથી આઢ્યપોઈ ઢેક ગોડ દેશથી ગૂજરાત સુધી આઢ્યો હતો, એ વસ્તુ ગૂજરાતની મરખતીમેવાએ મમગ્ન ભારતવર્ષમા જે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેની સૂચક છે

મદન

હરિહર પરિહર ગર્વ કવિરાજગજાકુશો મગ્ન ।

—મદન

જૂના મમયમા રાજસભાઓમા તેમજ અન્યત્ર લ્પા અનેક કવિઓ એકત્ર થના ત્યાં તેઓ વચ્ચે અનિવાય રીતે સ્પર્ધા થતી કેટલીક વાર એ સ્પર્ધા ખૂબ ઉગ્ર રૂપ પકડતી વસ્તુપાત્રની સભામા હરિહર અને મદન એ એ પડિતો વચ્ચે પુષ્કળ વાદવિવાદ થતો. મદન પડિત કોણુ અને ક્યાંનો હતો તે વિષે કંઈ જાણવા મળતુ નથી, પણ પ્રમન્થકારે હરિહર અને મદનને મહાકવીશ્રંગે ઢલા છે, તે ઉપરથી લાગે છે કે મગ્ન પણ કંઈ માધારણુ કોટિનો પડિત નહીં હોય તેના કેટલાક સુખ્તો પ્રમધોમા મગે છે તે અને હરિહર પરસ્પર ખૂબ અભગ કરતા આથી વસ્તુપાત્રે ત્રીવારિકને આગા કરી હતી કે, “લ્પારે આ બેમાવી એક પડિત અદર હોય ત્યાંજે ખીન્નને પ્રવેન કરવા દેવો નહીં” પણ એક વાગ હરિહર મત્રીની સાથે વિદ્યાવિનો કરતો હતો ત્યાંજે મદન આવી પહોચ્યો તેણે કહ્યું—

હરિહર પરિહર ગર્વ કવિરાજગજાકુશો મદન ।

એ સાબળી હરિહર બોલ્યો—

મગ્ન વિગુદ્રવ વદન હરિહરચરિત રમરાતોત્રમ્ ॥

પત્રી મત્રીએ વિનોદમા કહ્યું, “જે મો ઢાઢ્યો રચી ઢાટે તેને હું મહાન્નિ કહું” એટલે મગ્ને ત્વરાપૂર્વક નારીએળના વર્ણનના મો

કાવ્યો રચ્યાં. હરિહરે સાક કાવ્યો રચ્યાં. એટલે મંત્રીએ કહ્યું, “હરિ-
હર તો હાર્યા.” હરિહર બોલ્યો—

રે રે ગ્રામકુલેન્દ્ર કન્દલયતા વસ્ત્રાણ્યમૂનિ ત્વયા
મોળીવિભ્રમમાનનાનિ વદ્યશઃ સ્વાત્મા કિમાયારમ્ભે ।
અપ્યેક રુચિરં ચિરાદ્ભિનવં વાસત્વદામૃતપર્તા
યન્નોદ્ગન્તિ કુચસ્થલાત્ ક્ષણમપિ ક્ષોર્ણામૃતાં વહમાઃ ॥

આ સાંભળીને મંત્રીએ હર્ષથી બન્નેનો સત્કાર કર્યો.

સુભટ

સુભટેન પદન્યાન. સઃ કોડપિ સમિતો કૃતઃ ।
યેનાયુનાડપિ ધોરાળા રોમાઘ્નો નાપચોયને ॥

—કીર્તિકૌમુદી

વસ્તુપાલના વિધામંડળમાંના કવિઓ નરચન્દ્ર. વિજયમેન.
હરિહર આદિ સાથે સુભટની રતુતિ પણ સોમેશ્વરે કીર્તિકૌમુદીના
મંગલાચરણમાં કરી છે. વળી મુરથોત્સવની પ્રશસ્તિમાં પોતાની
કવિતા વિષેનો સુભટ અને હરિહરનો પ્રશંસાત્મક અભિપ્રાય તેણે ટાંક્યો
છે તે ઉપરથી પણ સુભટ અને સોમેશ્વર ગાઢ સંગર્ષમાં હતા એમ
અનુમાન થાય છે. અંગદવિષ્ટિના પૌરાણિક પ્રસંગનું નિરૂપણ કરતું
સુભટનું નાનકડું દૂતાંગદ છાયાનાટક પ્રાપ્ત થાય છે. એ નાટક ત્રિભુ-
વનપાલની આજ્ઞાથી પાટણમાં ભજવાયું હતું. એમાંના કેટલાયે શ્લોકો
સુભટની ઉચ્ચ કવિપ્રતિભાની સાક્ષી પૂરે છે. દૂતાંગદની પ્રગ્તાવનામાં
સુભટે પોતાને ‘પદવાકચપ્રમાણપારંગત’ કહ્યો છે, એ જોતાં એણે
પ્રમાણશાસ્ત્રના વિષયમાં કોઈ અન્ય કદાચ રચ્યો હોય.

વળી આ છાયાનાટકમાં સુભટે સ્વરચિત શ્લોકો ઉપરાંત ભવ-
ભૂતિ, રાજશેખર આદિ પૂર્વકાલીન કવિઓના શ્લોકો પણ લીધા છે,
અને નાટકને અંતે એ વસ્તુનો ઋણસ્વીકાર પણ કર્યો છે—

સ્વાનિર્મિત કિલ્લન ગણવધ-
 નથ કિલ્લપ્રાક્તનમત્કવોદ્રૈ ॥
 પ્રોક્ત ગૃહીત્વા પ્રવિરક્તવને સ્મ
 રસાત્મ્યમેનસ્તુમટેન નાટ્યમ્ ॥

નાનાક પડિત

મુક્ત યદાયે વિમલ કાવિત્વ
 મુદ્દો ચ તત્ત્વ દુષ્ટિ યસ્ય મરણમ્ ।
 કરે સદા દાનમયાવગ્નન
 પાદે ચ સારસ્વતતીર્થવાનમ્ ॥
 કાવ્યેષુ નમ્યેષુ દદાતિ કર્ણ
 પ્રાપ્નોત્ત વં સસાન્તિ સાધુવળમ્ ।
 વિમૂલ્ય યસ્ય સદા મુરળં
 પ્રોત્તે તુ પાત્ર ન મુલ્ય વિવળમ્ ॥

—સરસ્વતીમદન પ્રશન્તિ

નાનાક પડિત આનંદપુરનો ડાપિન્દગોત્રીય નાગર બ્રાહ્મણ હતો તેના પિતાનું નામ ગોવિન્દ હતું ગોવિન્દના ત્રણ પુત્રોમાં નાનાક વચ્ચે હતો તેના કુટુંબમાં વિદ્વાનો વારસો વશપરપરાથી ઊતરી આવેનો હતો નાનાકે જ્ઞાતન બ્યાસરણનો મપૂર્ણ અભ્યાસ થયો હતો રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો અને સ્મૃતિઓમાં તે પારંગત હતો, ડાબ્ય, નાટક અને અલંકારમાં નિપુણ હતો તથા આખા ઋગ્વેદનો જ્ઞાતા હતો સારંગદેવ વાગેલાના સમયનો એક અધૂરો શિનાલેખ વચગીમાંથી મળ્યો છે, તે નાનાકની રચના હોય એમ તેના અતમા પ્રશન્તિકારના કુટુંબ વિષે જે લખીકત આપી છે તે ઉપરથી જણાય છે વીમલદેવની રાજસભામાં જેઓએ અમરચન્દ્રસુરિની કવિત્વશક્તિની પરીક્ષા કરી હતી તેમાં નાનાક પણ હતો, પરંતુ નાનાકની કેઈ સળંગ કૃતિ અત્યારસુધીમાં જાણવામાં આવી નથી તેણે સ ૧૩૨૮ માં પ્રભામના સમુદ્રકિનારે સારસ્વત સદન-પાક-શાળા ખાંડી હતી એ સરસ્વતીમદનની બે પ્રશન્તિઓમાંથી નાનાક

અને તેના કુટુંબ વિષે ઘણી હકીકત મળે છે. રાજા વીસલદેવે નાનાક-
ને વિપ્રલ દાન આપ્યાં હતાં. નાનાકે પોતે પણ મુપાત્રોને એવાં જ
દાન કર્યાં હતાં, અને પ્રશસ્તિકાર કહે છે તે પ્રમાણે, લક્ષ્મી અને
સરસ્વતીનો વિરોધ તેનામાં શમી ગયો હતો. રાજા વીસલદેવ ત્યારે
જીવતો હતો ત્યારે નાનાક તેને શાસ્ત્રપુરાણોની કથા સંભળાવતો હતો
અને તે મરણ પામ્યો ત્યારપછી તેનું પર્વે પર્વે આદ્ય સરાવતો હતો
એમ પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે. આથી વસ્તુપાલની વિદ્યામાનતામાં નાનાક
યુવાવસ્થામાં હશે એમ જણાય છે. નાનાકે રચેલું 'વસ્તુપાલનું' સ્તુતિ-
કાવ્ય ઉપદેશતરંગિણી અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં મળે છે.

યશોવીર

પ્રકાશયતે મદ્રા સાક્ષાદ યશોર્વાગેન મન્ત્રિણા ।

મુક્તે દન્તલુપ્તા બ્રાહ્મી કરે શ્રી સ્વર્ણમુદ્રયા ॥

—કીર્તિકૌમુદી

યશોવીર વસ્તુપાલનો ગાઠ મિત્ર હતો અને ઝાલોરના ચૌદાણ
રાજા ઉદયસિંહનો મંત્રી હતો. વસ્તુપાલયજ્ઞોવીરો સત્યં વાગ્દેવતામુતૌ
એ રીતે સોમેશ્વરે બન્ને મિત્રોની સ્તુતિ કરી છે. ઘણું કરીને આ
મંત્રીને કારણે તો યશોવીરને 'કવીન્દ્રબન્ધુ'નું બિરુદ મળ્યું હતું. તે
રાજનીતિનિપુણ હોવા ઉપરાંત બહુશ્રુત વિદ્વાન અને નિપુણ કવિ,
વસ્તુપાલ સાથે તેનો મેળાપ આણુ ઉપર નેમિનાથના મન્દિરમાં હતો.
પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ પ્રસંગે થયો હતો. તે સમયે યશોવીરે વસ્તુપાલનું એક
કવિત્વપૂર્ણ શ્લોકથી સ્વાગત કર્યું હતું. (પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહ. ૫.
૭૦) વસ્તુપાલે પણ મિત્રભાવે કરેલી યશોવીરની કવિત્વમય પ્રશંસા-
ના સંખ્યાબંધ શ્લોકો પ્રબંધોમાં મળે છે.

શિલ્પશાસ્ત્રનો પણ યશોવીર ઉત્તમ જ્ઞાતા હતો. આણુ ઉપરના
એ મન્દિરના શિલ્પકામમાં તેણે કેટલાક દોષો બતાવ્યા હતા.

વિખ્યાત આલંકારિક માણિકચચન્દ્રે પણ યશોવીરની સ્તુતિ
કરતાં કહ્યું છે કે—

યજ્ઞોર્વાર ટિલ્લાદાસ્યા ચાવચ્ચદ્ર વિધિસ્તવ ।

ન માતિ મુક્તે તાવન્નાવમ્વધુરદયમ્ ॥

(પુરાણ પ્રમન્ધસમહ, ૫ ૫૦)

વસ્તુપાનની જેમ યજ્ઞોર્વારે પણ કવિઓ અને ચારણોને દાન આપ્યા હતા તેના મસ્કૃત અને અપભ્રંશ સ્તુતિદાઓ પ્રમધોમા મળે છે

અરિમિહ

યજ્ઞોર્વારવર્ણાદિદ્રમ્

શાસ્ત્રમેતદમૃતોન્નીર્વિકા ।

વસ્તુપાલનવર્ણાદિકવયયા

ધ વયા કિનાપિ યજ્ઞ સ્તોત્રમ્ ॥

—અમરચન્દ્રમૂરિ

અમર ચરિમિહના પિતાનુ નામ લવણસિંહ હતુ ચતુર્વિ નતિપ્રમન્ધમા જણાવ્યા પ્રનાયે, તે વાપડ ગરબના જીવેવમુરિનો ભક્ત હતો એ ઉપરથી તે જીવ હતો એ સ્પષ્ટ છે તે ગૃહ્ય હતો, હતા પ્રમિદ સાહુકરિ અમરચન્દ્રમૂરિને દાવ્યનીક્ષા આપવાનો યત્ન તેને ધટે છે અમરચન્દ્રમૂરિએ પોને પણ આ વસ્તુ સ્વીકારી છે અને અરિમિહને કારસ્વનામૃતમદ્યાર્ણવપૂર્ણિમેન્દુ તરીકે વર્ણવ્યો છે ચતુર્વિનતિપ્રમન્ધકાં અરિમિહને અમરચન્દ્રનો ‘કનાયુર’ હતો છે જદ્દકાગુની નક્ષિમુન્તાવતિમા અરમી હરુરના ચાર મુખાપિનો ઉધ્વન થયેલા છે તે અરમી અને આ અરિમિહ અભિન્ન જણાય છે અમરચન્દ્રે પોનાના કનાયુરુ અરિમિહનો રાજ વીરમનેવ સારે પરિચય દગઓ હતો તે પ્રમગના તથા વસ્તુપાન માયેના પ્રાપ્તાવિદ વિનોના અગિસિદે ગ્યેના મખ્યાતવ નીધકાઓ મળે છે અરિમિહની મુખ્ય રચના એ વસ્તુપાનના સુદૃત્યોના વણનરૂપે ગ્યેલુ તુદ્દનપ્રીતન નામનુ અગીઆર મર્ગનું મહામત્ય છે તેમા વન ગન્ધી માનતનિદ નુનીના તથા મૂળરાત્થી બીમનેવ અને અણા

રાજથી વીરધવલ સુધીના રાજગોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપીને વસ્તુપાલનું વિસ્તૃત ચરિત્ર આપ્યું છે. અને વિશેષતઃ તેણે કરેલી યાત્રાનું વર્ણન કર્યું છે. એ કાવ્યના પ્રત્યેક સર્ગને અંતે ‘અમર પંડિત’—અમરચન્દ્રસૂરિએ રચેલા પાંચ શ્લોકો આપવામાં આવેલા છે. એમાંના પહેલા ત્રણ શ્લોકો વસ્તુપાલની પ્રશંસાના અને ચોથો અરિસિંહ તથા તેની કાવ્યચાતુરીની પ્રશંસાનો છે; ઉપર્યુક્ત ચાર શ્લોકો અમર પંડિતે રચેલા છે એમ પાંચમા શ્લોકમાં જણાવેલું છે.

અમરચન્દ્રસૂરિ

ब्रह्मज्ञप्रवरो महाजनघो वेणोकृपाणोऽमरः ।

—નયચન્દ્રસૂરિકૃત હમ્મીરમહાકાવ્ય

અમરચન્દ્રસૂરિ એ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક નામાંકિત વ્યક્તિ છે. બાલભારત અને કાવ્યકલ્પલતા એ તેમના અન્યો સાર્વત્રિક પ્રસિદ્ધિ પામેલા છે. બાલભારત તો તેમણે બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોની પ્રેરણાથી જ વીસલદેવના સમયમાં રચ્યું હતું. કાવ્યકલ્પલતા નામના અલંકારશાસ્ત્રના અન્ય ઉપર કવિશિક્ષાવૃત્તિ નામની ટીકા તેમણે પોતે જ રચી છે. એ ટીકામાં તેમણે કાવ્યકલ્પલતાપરિમલ અને અલંકારબોધ નામના પોતાના અન્યોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પણ તે હાલ મળતા નથી. તેમની બીજી કૃતિઓમાં છન્દોરત્નાવલી, સ્યાદ્દિશબ્દસમુચ્ચય અને પદ્માનંદ કાવ્ય છે. પદ્માનંદ કાવ્ય પાટણના એક વાયડા વણિક પદ્મની વિનંતીથી અમરચન્દ્રે રચ્યું હતું. તેમાં તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર આપેલાં હોવાથી તે જિનેન્દ્રચરિત પણ કહેવાય છે. આ ઉપરાંત સૂક્તાવલી અને કલાકલાપ એ અમરચન્દ્રના એ અન્યોનાં નામ ચતુર્વિંશતિ પ્રબન્ધમાં આપેલાં છે.

વિવેકવિલાસના કર્તા વાયડગચ્છીય સુપ્રસિદ્ધ જિનદત્તસૂરિના અમરચન્દ્ર શિષ્ય હતા. ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ અનુસાર, અરિસિંહ પાસેથી અમરચન્દ્રને સિદ્ધસારસ્વત મંત્ર મળ્યો હતો અને તેનો એકવીસ દિવસ જાપ કરવાથી સરસ્વતીએ તેમને સિદ્ધ કવિ થવાનું

વરદાન આપ્યું હતું પછી વીમલદેવની વિનતીથી અમરચંદ્ર તેના દરબારમાં આવ્યા હતા. તે સમયે સભામાં હાજર રહેવા કવિઓએ અમરચંદ્રને સમસ્યાઓ પૂછી હતી, અને એ પ્રસંગે અમરચંદ્રે ૧૦૮ સમસ્યાઓ પૂરી હતી એમ પ્રમન્ધકાર નોંધે છે.

જેમ અરિસિંહના સુકૃતસક્રીર્તનના પ્રત્યેક સર્ગને અતે અમરચંદ્રે પાંચ શ્લોક મૂકેલા છે તેમ અમરચંદ્રની કાવ્યકલ્પનાના કેટલાક મુદ્દા અરિસિંહે રચેલા છે.

અમરચંદ્રના શીખરકવિત્તનો એક નર્મગર્ભ પ્રમગ ઉપદેશતરંગિણી-મા મળે છે. * એક વાર વસ્તુપાલ અમરચંદ્રસૂરિના વ્યાખ્યાનમાં આવ્યો હતો, પણ બારણામાં પ્રવેશતા તેણે આચાર્યના મુખેથી સાંભળ્યું —

ર્નાત્મવ્રતારે સસોર સાર સારદ્વયોચના ।

આ સાંભળીને, ‘મુનિનું ચિત્ત સ્ત્રીકથામાં આસક્ત છે’ એમ માનીને વસ્તુપાલે તેમને વદન કર્યું નહિ, ત્યારે આચાર્યે શ્લોકનું બીજું ચરણ કહ્યું કે—

યત્કુશિપ્રમત્તા ઇતે વસ્તુપાલ મવાદૃશ ॥

એટલે આશ્ચર્યચકિત થઈ વસ્તુપાલે માનપૂર્વક વદના કરી

દીપિકાકાલિદાસ અને ઘટામાવની જેમ અમરચંદ્ર મસ્કૃત સાહિત્ય-માં વેળાકાળોડ્ગર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે બાલભારતમાં પ્રભાતવર્ણનમાં દધિમથન કરતી તરુણીના વર્ણનમાં તેમણે વેણીને અનમના કૃપાણીની ઉપમા આપી છે—

* ચતુર્વિંશતિ પ્રબન્ધ તથા વસ્તુપાલચરિતમાં આજ પ્રસંગ જ સ્થાપના

સ્થાપનાપાર્શ્વનાય ચૈત્યના અધિષ્ઠાત્રક મહાવાદીના સંબંધમાં અને પુરાતન પ્રબન્ધ-સંગ્રહમાં ભર્યના મુનિસુમત ચૈત્યના અધિષ્ઠાત્રક બાલદ સસૂરિના સંબંધમાં વર્ણવેલો છે. પણ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોતા મહારાદી તો વલ્લભ રાજ્યકાળમાં થઈ ગયા અને વસ્તુપાલના સમયમાં મુનિસુમત ચૈત્યના અધ્યક્ષ પીરસુરિ અને તેમના શિષ્ય જલસિંહસુરિ હતા.

દધિમયનવિલોલહોલદ્વગેનોદમ્મા—

દયમદયમનદ્વગો વિશ્વનિશ્ચયજેતા ।

મવપરિમવક્રોપત્યક્તબાણઃ કૃપાણ—

મમમિવ દિવસાદૌ વ્યક્તશક્તિર્વ્યનક્તિ ॥

છન્દ, અલંકાર, વ્યાકરણ અને કાવ્ય અમ અનેક વિષયોમાં અમરચન્દ્રે ગ્રન્થરચના કરી છે. તેમની રચનાશૈલી સરલ, મધુર, સ્વસ્થ અને નૈસર્ગિક છે. શબ્દાલંકારો અને અર્થાલંકારો ઉપરનો તેમનો કાબૂ મનોહર છે અને સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનું તેમનું પ્રભુત્વ અસાધારણ છે. તેમની રચનાઓમાં વ્યાકરણની ભૂલ શોધી પણ જડે તેમ નથી. જૈન હોવા છતાં બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર તેમને નૈસર્ગિક ભાવ હતો એ બાલભારત જેવી તેમની રચના ઉપરથી તેમજ બાલભારતના પ્રત્યેક સર્ગના પ્રારંભમાં તેમણે કરેલી વ્યાસમુનિની સ્તુતિ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

વિજયસેનસૂરિ

જીયાદ્ વિજયસેનસ્ય પ્રમોઃ પ્રાતિમદર્ષણઃ ।

પ્રતિવિમ્બિતમાત્માનં યત્ર પદ્યતિ ભારતી ॥

—ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ધર્માબ્યુદય

મુનેર્વિજયસેનસ્ય સુધામધુરયા ગિરા ।

ભારતીમન્જુમજ્જોરસ્વરોડપિ પરુષાકૃતઃ ॥

—કીર્તિકૌમુદી

વિજયસેનસૂરિ એ નાગેન્દ્ર ગચ્છના હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા અને વસ્તુપાલ-તેજપાલના કુલગુરુ હતા. એ મંત્રીબંધુઓએ કરેલાં સત્કૃત્યોમાં, બાંધેલા મન્દિરોમાં અને કરેલી યાત્રાઓમાં વિજયસેનસૂરિની પ્રેરણા મુખ્યાંશિ કારણભૂત હતી. એમના ઉપદેશથી જ વસ્તુપાલે ગિરનારની યાત્રાનો મોટો સંઘ કાઢ્યો હતો. એ સંઘમાં સ્ત્રીવર્ગને ગાવા માટે ગિરનાર આદિતું સુન્દર વર્ણુન ગૂંથીને વિજયસેનસૂરિએ રેવંતગિરિરાસુ નામની અપભ્રંશ રાસકૃતિની રચના કરેલી છે. વસ્તુપાલે જીર્ણોદ્ધૃત કરેલા ગિર-

નારના મંદિરની પ્રતિષ્ઠાવિધિ સ ૧૦૮૮ માં થઈ હતી, એટલે આ રામ પણ તે જ સમયે રચાયો હોવો જોઈએ એ કાવ્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તો મહત્વનું છે જ, પણ કાવ્ય તરીકે પણ આપણા જૂના રામસાહિત્યમાં એનું અગ્રિમ ધ્યાન છે વળી ઐવતમિરિરાસુ એ આપણી પ્રાચીનતમ ગદ્યકૃતિઓ પૈકી એક છે એ તેની એક નોંધપાત્ર વિશિષ્ટતા છે

માન્યન્દ્ર દેવિએ રચેલી વિવેકમંજી ટીકાનું મગોધન વિનય મેનસૂરિએ કૃત્યું હતું પ્રમંધોમાં વિનયમેનસૂરિના મુખમાં કેટલાક સંસ્કૃત શીરકાવ્યો મૂલ્યાંકન આવેલા છે, પણ આ એકમાત્ર અપભ્રંશ રામકૃતિ મિવાય તેમની ખીજ કાઠ મળી રચના જાણવામાં આવેલી નથી પરંતુ મમતાનીન સાહિત્યમાં તેમની કાવ્યવાણીની જે પ્રવર્તિ ગાવામાં આવેલી છે એ જોતા તેમણે અન્ય સંસ્કૃત રચનાઓ પણ કરી હોવાનો પૂરો સંભવ છે

ઉદયપ્રભસૂરિ

મન્દિરપરમવદ્ધારવેદવદાંપક ।

પ્રમોદવપ્રમો હરમહોતામ પ્રકાશગાન ॥

—શબ્દચલોદનાસ[૮]*

ઉદયપ્રભસૂરિ એ વસ્તુપાત્રના શુરુ વિનયમેનસૂરિના શિષ્ય હતા એમની રચનાઓમાં મુખ્ય ધર્માંબુદ્ધ અથવા સધપતિચરિત્ર નામનું પદર સર્ગનું મહાકાવ્ય છે વસ્તુપાત્રે સધપતિ યજ્ઞને ભારે સમારંભ-મૂનદ શત્રુજય અને મિરનારની જે યાત્રાઓ કરી હતી તેનું મહાત્મ્ય વર્ણવવા માટે રચાયેલી આ કૃતિમાં કાવ્યના પણ ઊંચા ગુણો છે, એના પદોમાં અને છેલ્લા સર્ગમાં વસ્તુપાત્ર અને વિનયમેનસૂરિ સંમધી તથા ખીજે ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત છે અને બાળના મગો ઋષભદેવ, જણસ્વામી, નેમિનાથ વગેરેના ચરિત્રોથી ગેફાયેલા છે ખુદ વસ્તુપાત્ર-

* પાટણ ભડારમાંની આ ગ્રંથની તાલપત્રીય દાવપત્ર ખરિત છે, એટલે તેનું ખરેખર નામ શબ્દચલોદનાસ હોવા વિષે શંકા રહે છે

ના હાથે સં. ૧૨૬૦ માં લખાયેલી આ કાવ્યની હાથપ્રત ખંભાતના ભંડારમાં છે.

ઉદયપ્રભસૂરિની ખીજ રચનાઓમાં સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની નામનું પ્રશસ્તિકાવ્ય છે. એમાં અણુહિલવાડના રાજાઓનો કવિત્વમય અંતિ-હાસિક વૃત્તાન્ત આપ્યા પછી વસ્તુપાલ-તેજપાલનાં ધાર્મિક કાર્યોનો ગુણાનુવાદ કરવામાં આવેલો છે. વસ્તુપાલે સં. ૧૨૭૭ માં રાત્રુંજયની યાત્રા કરી તે સમયે આ કાવ્ય રચાયું હોય એમ જણાય છે. ત્યાં વસ્તુપાલે ખંધાવેલા ઇન્દ્રમંડપમાં એ કાવ્ય કોતરવામાં આવ્યું હતું. પાટણમાં વસ્તુપાલના પોતાના જ પ્રાસાદના અવશેષરૂપ ગણાતા એક આરસના સ્તંભ ઉપર આ કાવ્યનો એક શ્લોક કોતરાયેલો મળી આવ્યો છે.

આ સિવાય ઉદયપ્રભસૂરિએ ધર્મદાસગણિકૃત ઉપદેશમાલા ઉપર ઉપદેશમાલાકર્ણિકા નામની ટીકા સં. ૧૨૬૬ માં ઘોળકામાં રચી છે, તથા ષડશીતિ તથા કર્મસ્તવ એ બે કર્મગ્રન્થો ઉપર ટિપ્પણ લખ્યાં છે, સંસ્કૃત નેમિનાથચરિત તથા આરંભસિદ્ધિ નામનો ન્યોતિપનોગ્રન્થ પણ તેમણે રચેલ છે, સં. ૧૨૮૮ માં ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાલના પ્રશસ્તિલેખો પૈકી એક લેખ ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલો છે. એમની કેટલીક ગ્રંથાણી સૂક્તિઓ પ્રબન્ધોમાં મળે છે.

એ જ ઉદયપ્રભસૂરિના શિષ્ય જિનભદ્રે સં. ૧૨૬૦ માં વસ્તુપાલના પુત્ર જયંતસિંહને વાંચવા માટે એક પ્રબન્ધાવલીની રચના કરી હતી. ખંડિત સ્વરૂપમાં મળેલી એ પ્રબન્ધાવલીનો સમાવેશ આચાર્ય જિનવિજયજીસંપાદિત પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહમાં કરવામાં આવેલો છે.

નરચન્દ્રસૂરિ

નરચન્દ્રમુનાન્દ્રસ્ય વિશ્વવિદ્યામયં મહઃ ।

ચતુર્સ્તરિત્રીશસમ્યૈસ્ત્વર્ચિતં સ્તુમઃ ॥

—ધર્માભ્યુદય

કર્ષોદ્રશ્ય મુનાન્દ્રશ્ય નરચન્દ્રો જયલ્લવન્ ।

મગસ્તિયસ્ય કામ્યેષુ સઘાન્તા દરવાદિવ ॥

—કીર્તિકૌમુદી

આ નરચન્દ્રસૂરિ હર્ષપુરીય ગન્ધના દેવપ્રબસૂરિના શિષ્ય હતા. વસ્તુપાત્ર સાથે તથા વિજયમેનસૂરિ અને તેમના શિષ્યમંડળ સાથે તેઓનો માઠ સંબંધ હતો તેઓ વસ્તુપાત્રની મધયાત્રાઓમા અનેક વાર ગયા હતા એક વાર વસ્તુપાત્રે તેમને હાથ ખેડીને વિનતી કરી કે “આપે મારા મસ્તક ઉપર હાથ મૂક્યો તેના પ્રભાવથી હું અતિ-દુર્લભ એવું સઘાધિપત્ય પામ્યો, મેકડો ધર્મસ્થાનો મે બનાવ્યા તથા દાન કર્યા, પણ હવે જૈન શાસનની ક્રિયાઓ માબજવાની મારા મનમા દિતક હા છે” વસ્તુપાત્રની આ અભ્યર્થનાથી નરચન્દ્રસૂરિએ ૧૫ તરંગો-મા કથારતનાર નામનો ગ્રન્થ રચ્યો આ ગ્રન્થમા અનેક ધર્મકથાઓ-નો મગ્ન હરવામા આવ્યો છે

આ ઉપરાંત નરચન્દ્રસૂરિએ મુરારિકૃત અનવરાધવ નાટક અને શ્રીધરકૃત ન્યાયકન્દલી ઉપર ટીકાઓ લખી છે તેમણે રચેલો જ્યોતિ-સાર નામનો જ્યોતિષગ્રન્થ નારચન્દ્ર જ્યોતિસાર તરીકે ઓળખાય છે આ ઉપરાંત, સદીક જન્મસમુદ્ર, જ્યોતિષગ્રન્થ-ચતુર્વિંશિકા તથા પ્રમ-શનક એ જ્યોતિષના ગ્રન્થો તેમણે રચ્યા છે, તે ઉપરથી જ્યોતિષના તેઓ સારા વિદ્વાન હતા એમ માન્ય પડે છે પ્રાકૃતપ્રમોદ નામે પ્રાકૃત વ્યાકરણ તથા ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તોત્ર નામનું સ્તોત્ર તેમણે રચ્યું છે ઉપર્યુક્ત ઉદ્યપ્રમસૂરિના ધર્મોબ્યુદ્ય કાન્ધનુ તથા પોતાના ગુરુ દેવપ્રબ-સૂરિના પાડવચગિત મહાકાન્ધનુ સંશોધન તેમણે કર્યું હતું ૨૬ સ્લોકની એક વસ્તુપાત્રશસ્તિ પણ તેમણે રચેલી અને જે ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાત્રના પ્રશસ્તિવેષો પૈકી એ નરચન્દ્રસૂરિએ રચેલા છે તેમના કેટલાક નુબાષિતો અને ગુનિદાઓ પ્રબન્ધોમા સમવાયેલા છે

નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ

तस्य गुरोः प्रियाशिष्यः प्रमुर्नरेन्द्रप्रभः प्रभावाढ्यः ।

योऽलंकारमहोदाधिमकरोत् काकुत्स्थकोटि च ॥

—રાજશેખરસૂરિદ્વિત ન્યાયકંદલીપંજિકા

“ એક વાર વસ્તુપાલે ભક્તિપૂર્વક લાથ જોડીને નરચન્દ્રસૂરિને વિનંતિ કરી કે, ‘કેટલાક અલંકારગ્રન્થો અતિવિસ્તારને લીધે દુર્ગમ છે, કેટલાક અતિસંક્ષેપને લીધે લક્ષણરહિત છે, વળી ખીજા કેટલાક અભિધેય વસ્તુથી રહિત અને ક્લેશથી સમગ્નય એવા છે. કાવ્યરહસ્યના નિર્ણયથી બહિર્ભૂત એવા પુષ્કળ ગ્રન્થો આ રીતે કાને પડવાને લીધે મારું મન કંદર્શિત થયું છે. માટે અતિવિસ્તૃત નહીં એવું, કવિદલાનું સર્વસ્વ જેમાં આવી જાય એવું તથા દુર્ભેદને પણ બોધક થાય એવું અનન્યસદૃશ શાસ્ત્ર કહો.’ આથી સૂરિએ પોતાના શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભસૂરિને તેવો ગ્રન્થ રચવાની સૂચના કરતાં તેમણે વસ્તુપાલના આનંદને માટે અલંકારમહોદધિ રચ્યો. ”

આઠ પ્રકરણમાં વહેંચાયેલા આ અલંકારગ્રન્થમાં નરેન્દ્રપ્રભે સ્વ-રચિત અલંકારસૂત્રો તથા તે ઉપર વૃત્તિ આપી છે. પ્રારંભમાં તેઓ કહે છે કે, “ પૂર્વાચાર્યોએ જેનો આવિષ્કાર કર્યો ન હોય એવું કંઈ નથી; તેથી આ કૃતિ તેમનાં વચનોનો સારસંગ્રહ છે. ” વળી ગ્રન્થના અંતમાં તેઓ લખે છે કે, “આ કૃતિ મેં કંઈક બુદ્ધિશાળી પુરુષોની ચમત્કૃતિ અર્થે તેમજ કંઈક મારી વ્યુત્પત્તિ અર્થે લખી છે. ”

આ પ્રમાણે નમ્રતા દર્શાવવા છતાં અને મુખ્યત્વે સારસંગ્રહરૂપ આ ગ્રન્થ હોવા છતાં તેમાં નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ સંસ્કૃત સાહિત્યના બહુ-સંખ્ય ગ્રન્થોના જે આધારો લીધા છે તથા તેમાંથી જે અવતરણો આપ્યાં છે તેથી ‘સમસ્ત સાહિત્યશાસ્ત્રનું’ તેમનું જીકું અવગાહન વ્યક્ત થાય છે.

કાકુત્સ્થકેલિ નામની એક કૃતિ નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ રચેલી હતી એમ

ન્યાયકદલીપજિજ્ઞાના ઉપર્યુક્તા ઉત્તેજ ઉપરથી જાણાય છે એ કૃતિ હાનમા મળતી નથી, પણ એક જૂના ગ્રન્થભંડારની હસ્તવિખિત સૂચિ (પુરાતત્ત્વ, પુ ૨, ૫ ૪૦૬) ઉપરથી જાણાય છે કે કાકુલ્યકેલિ એ ૧૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણનું નાટક હતું એનો વિષય ગો હશે એ સૂચિ ઉપરથી માત્રમ પડતું નથી, પણ રઘુવંશને લગતો કાઈ વિષય કવિએ લીધો હશે એવું અનુમાન નાટકના નામ ઉપરથી કરીએ તો વધારે પડતું નથી. આ સિવાય વિવેકપાદ્ય અને વિવેકકૃતિકા નામના સૂક્તિ-સંગ્રહો પણ નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ રચ્યા છે

નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ વસ્તુપાનગ્રન્થસ્તિ નામના બે કાવ્યો રચ્યા છે, જેમાનું એક ૧૦૪ શ્લોકનું અને બીજું ૩૭ શ્લોકનું છે એ બન્ને ઐતિકાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વના છે ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાતના પ્રશન્તિ-લેખો પૈકી એક લેખ નરેન્દ્રપ્રભસૂરિની રચના છે

બાલચન્દ્ર

માતૃભક્તિદલદરયઃ કવિ ન વા મત્તપામુત્તરયોષમા ।
મત્તયોદ્દેહમુજ સ્વકોષ્ઠવિઠરીમમ્પૂષ્તિષાવદિય ।
મોહન્ય મોહપિ વિદર્મરાનિવઙ્ગવાન્ માતૃન્દુસૂરિ પુરો
યસ્ય સ્વર્ગિપુરોદ્દેનોહવિ ન ગર્વા પીરોગવસ્તુદૃશ ॥

—અપરાન્નિત કવિ

મુદ્રપદપદ્મુ માતૃભક્તિદલસ વા સ્તુતિ ।
મત્તપામુત્તરયોષમા મત્તયોદ્દેહમમ્પૂષ્તિષાવદિય ॥

—પ્રદુમ્નસૂરકૃત સમરાદિસક્ષેપ

આ બાલચન્દ્રસૂરિ ચન્દ્રમંડના હરિભદ્રસૂરિના ચિષ્ય હતા તેઓ મોટેરાના મો' બાલક હતા તેમનું પૂર્વોગ્રમનું નામ મુન્નત હતું, તેમના પિતાનું નામ ધરાદેવ અને માતાનું નામ વિદ્યુત્-વીળંગી હતું ધરાદેવ જૈન શાસ્ત્રોના જાણકાર હતા મુન્નતે પણ હરિભદ્રસૂરિની વાણી સામગીને માળાપની અનુમતિથી દીક્ષા લીધી ચૌતુક્ય

રાજગુરુ પદ્માદિત્ય તેમના આધ્યાપક હતા. વાદીદેવસૂરિના ગચ્છના આચાર્ય ઉદયસૂરિએ તેમને સારસ્વત મંત્ર આપ્યો હતો. એક વાર ચોમ-નિદ્રામાં રહેલા અને સરસ્વતીનું ધ્યાન કરતા એવા બાલચન્દ્ર પાસે આવીને શારદાએ કહ્યું કે, “ વત્સ ! બાલ્યકાળથી તેં કરેલા સારસ્વત ધ્યાનથી હું પ્રસન્ન થઈ છું; જેમ પૂર્વે કાલિદાસ આદિ મારી ભક્તિથી કવીન્દ્રો થયા તેમ તું પણ થઈશ. ”

વસન્તવિલાસ મહાકાવ્યના પ્રારંભમાં આ રીતે પોતાનો પૂર્વવૃત્તાન્ત આપીને બાલચન્દ્ર કવિ કહે છે કે દેવી સરસ્વતીની એ કૃપાથી આ કાવ્ય હું રચું છું. ચૌદ સર્ગના આ કાવ્યમાં વસ્તુપાલનાં પરાક્રમો અને તેનાં સત્કૃત્યોનું વર્ણન છે. સોમેશ્વર, હરિહર અને ખીજ સમ-કાલીન કવિઓ વસ્તુપાલને વસન્તપાલ પણ કહેતા હતા. આથી આ કાવ્યનું નામ બાલચન્દ્રે વસન્તવિલાસ રાખ્યું છે. એમાં પ્રારંભમાં કવિએ આત્મકથા કહી પછી અણુહિતવાડનું વર્ણન કર્યું છે તથા મૂલરાજથી ભીમદેવ અને વીરધવલ સુધીના રાજાઓનો ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત આપ્યો છે. પછી વસ્તુપાલ-તેજપાલની મંત્રી તરીકે થયેલી નિમણૂકનું, ભરૂચના શંખ સાથે વસ્તુપાલના યુદ્ધનું અને શંખના પરાજયનું વર્ણન કર્યું છે. ઋતુઓ, કેલિ તથા સૂર્યોદય અને ચન્દ્રોદયનાં ૩૬ વર્ણનો કર્યા પછી કવિએ વસ્તુપાલની યાત્રાઓ વર્ણવી છે. છેવટે વસ્તુપાલનાં અનેક સત્કૃત્યોનું શુણ્ણસંકીર્તન કરીને કવિએ સદ્ગતિ સાથેનું તેનું પાણિગ્રહણ-અવસાન વર્ણવ્યું છે.

વસ્તુપાલના પુત્ર જૈત્રસિંહ-જયંતસિંહના વિનોદ અર્થે આ કાવ્ય રચાયું હતું. તેમાં વસ્તુપાલના મરણનો ઉલ્લેખ પણ આવે છે, એટલે સં. ૧૨૯૬ માં વસ્તુપાલનું મરણ થયા પછી એ રચાયું હોવું જોઈએ.

ઉપર આપેલી અપરાજિત કવિની પ્રશંસાક્રિયામાં કહ્યું છે તેમ, બાલચન્દ્ર કવિ વૈદભી રીતિ વડે બળવાન છે. છન્દોરચના, ભાષા અને અલંકારો ઉપર કવિની હથોટી એઠેલી છે. માધુર્ય અને પ્રસાદ એ

વૈદ્યની રીતિના અગ્રિમ ગુણો આ કવિમા પૂર્ણપણે વિકસેલા છે. મધ્યકાલીન કવિઓનો ભાષાડમ્બર તેને ભાગ્યે જ સ્પર્શ કરે છે. નર-નારાયણાનંદ અને કીર્તિકૌમુદીની હરોળમા આ કાવ્ય અવસ્થા બેમી શકે.

બાલચન્દ્રે કરુણાવજ્રાયુધ નામનુ પચાકી નાટક પણ રચ્યુ છે તે વસ્તુપાતે કાઢેલા સઘના પરિતોષ અર્થે ચતુર્થ ઉપર ઝપમદેવના યાત્રામહોત્સવ વખતે બળવાયુ હતુ વજ્રાયુધ ચક્રવર્તીની પરીક્ષા લેવા માટે દેવો બાળ અને પાંગેનાનુ ૩૫ લઈને આ-આ હતા, અને તેમા વજ્રાયુધે પોતાના પ્રાણના ભોગે પણ પારેવાનુ રક્ષણ કર્યું હતુ એ પ્રસિદ્ધ વસ્તુને અનુલક્ષીને આ નાટકની રચના થયેલી છે. વળી બાલ-ચન્દ્રે આસડ કવિના વિવેકમંજરી અને ઉપદેશકદેવી નામના પ્રકરણ-ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ લખેલી છે.

વસ્તુપાતને ઉદ્દેશીને ડહેવાયેનુ માન્યદ્રુ એક સ્તુતિદાવ્ય પ્રબન્ધોમા આ પ્રમાણે મળે—

ગૌરી રાગવતી ત્વયિ ત્વયિ વૃષો વદ્ધાદરસ્ત્વ યુતો
મૃત્યા ત્વ ચ હમદગુણ શુભગાં કિં વા વડુ મૂમહે ।
મીમન્નાશ્વર નૂનમીશ્વરકલાયુક્તસ્વ તે ચુચ્યતે
ગોળેન્દુ ચિરમુષ્ણકૈ રચયિતુ ત્વષ્ટોડપર ક મમ્મુ ॥

(અર્થાત્-હે મત્રી ! તારામા અને શિવમા મમાનતા છે. શિવમા જેમ ગૌરી અનુરાગવાળી છે તેમ તારામા પણ ગૌરી (ગૌરાગી સ્ત્રી) અનુરાગવાળી છે, જેમ શિવમા વૃષ-નદીને આદરભાવ છે તેમ તારામા પણ વૃષ-ધર્મને આદરભાવ છે, જેમ શિવ ભૂતિ ભરમથી યુક્ત છે તેમ તુ પણ ભૂતિ-સમૃદ્ધિથી યુક્ત છે, શિવની જેમ તુ પણ ગુણોથી શોભે છે, શિવની જેમ તારી સેવામા પણ શુભ ગણ-મેવકો છે વધારે શુ કહેવુ ? ઈશ્વર શિવની ક્યાથી યુક્ત એવા તારે માટે બાલચન્દ્રને હિચ્ચ પદ આપવાનુ (શિવપદ્યે-માન્યદ્રુ ઉપર સ્થાન આપવાનુ) યોગ્ય છે તારાથી ખીજે કોણ સમર્થ છે ?)

માણિક્યચન્દ્ર

પારેલંકારગહનં સંકેતપ્રધાનમન્તરા ।

સુખિયાં વુદ્ધિશક્તૌ કથંકારં પ્રયાસ્યતિ ॥

—કાવ્યપ્રકાશ સંકેત

આચાર્ય માણિક્યચન્દ્ર રાજગચ્છના સાગરચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. અલંકારશાસ્ત્રના નિપુણ વિદ્વાન તરીકે ભારતીય સાહિત્યમાં તેઓ વિખ્યાત છે. મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશ ઉપરની સંકેત નામની તેમની ટીકા કાવ્યપ્રકાશની સૌથી જૂની ટીકાઓ પૈકી એક છે. અલંકારના અને ખાસ કરીને કાવ્યપ્રકાશના અભ્યાસીઓમાં એ ટીકા ખૂબ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. ટીકાકારનું પ્રમાણભાન પણ માન પ્રેરે એવું છે. આવશ્યક સ્થળોએ સંક્ષેપ અને અનાવશ્યક સ્થળોએ વ્યર્થ વિસ્તાર—એ ટીકાકારોના સર્વસામાન્ય દોષથી ‘માણિક્યચન્દ્ર’ સંપૂર્ણપણે મુક્ત છે. પૂર્વ-કાલીન અલંકારશાસ્ત્રીઓ ભામહ, ઉદ્ભટ, રુદ્ર, દંડી, વામન, અભિ-નવગુપ્ત, મુકુલ, ભોજ આદિના મતો ટીકામાં અનેક સ્થળે ટાંકીને તેમણે પોતાના મૌલિક અભિપ્રાયો પણ રજૂ કર્યા છે. મૂળ ગ્રન્થને વિશદ કરવા માટે તેમણે કેટલેક સ્થળે પોતાનાં કાવ્યોમાંનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે, તે ઉપરથી તેઓ એક સહૃદય કવિ હતા એ પણ માલૂમ પડે છે. પોતે જૈન સાધુ હોવા છતાં બ્રાહ્મણ સાહિત્યનો તેમને ઊંડો અભ્યાસ હતો. અસામાન્ય બુદ્ધિવૈભવ, વ્યુત્પત્તિ પાંડિત્ય અને માર્મિક રસજ્ઞતાથી આ ટીકા અંકિત થયેલી હોઈ તેને માટે નવમા ઉદ્ધાસના પ્રારંભમાં—

લોકોત્તરોડયં સંકેતઃ કોડપિ કોડપિ કોવિદતત્તમાઃ ।

એવો જ દાવો માણિક્યચન્દ્રે કર્યો છે તે વૃથા ગર્વોક્તિ છે એમ ભાગ્યેજ કહી શકાશે.

માણિક્યચન્દ્રના ખીજા ગ્રન્થોમાં શાન્તિનાથચરિત્ર અને પાર્શ્વનાથ-ચરિત્ર એ મહાકાવ્યો મળે છે.

ઉદયપ્રભસૂરિના શિષ્ય ત્રિનમ્હે વસ્તુપાલના પુત્ર જયતસિહના પાનાર્થે સવત ૧૨૯૦ મા રચેલી પ્રગ્નન્ધાવલી (પુરાતન પ્રગ્નન્ધ-સંગ્રહ, પૃ ૬૪) મા માણિક્યચન્દ્ર અને વસ્તુપાલના સપર્ક વિષે નીચે પ્રમાણે હખીકત મળે છે એક વાર, માણિક્યચન્દ્ર વટકૃપ-વડવા મામમા રહેતા હતા ત્યારે તેમને વસ્તુપાને બોલાવ્યા, પણ તેઓ આવ્યા નહિ (વસ્તુપાનચરિત અનુસાર, વસ્તુપાને મધયાત્રામા સામેલ થવા માટે તેમને બોલાવ્યા હતા, પણ તેઓ સંકેતના લેખનમા ગેકાયેતા હોવાથી આવી શક્યા નહિ તેમજ કોઈ શિષ્યને પણ તેમણે મોકલ્યો નહિ) આથી મત્રીએ એક દટાક્ષર્મિત શ્લોક માણિક્યચન્દ્ર ઉપર મોકલ્યો, એટલે માણિક્યચન્દ્રે પણ એવા જ એક શ્લોકથી જવાબ વાળ્યો. આથી આચાર્ય પોતાની પામે આવે તે માટે વસ્તુપાને ખમાતમાની તેમની પૌષ્પશાળામાની વસ્તુઓ-પ્રતો વગેરે પોતાના માણ્યો મારફત ચોરાવીને એક સ્થળે મુકાવી દીધી એટલે આચાર્ય આવીને મત્રીને મળ્યા અને કહ્યું, “સઘના ધુગીણુ એવા તમે વિષમાન હોવા છતા અમારી પૌષ્પશાળામા આ ઉપદ્રવ શાથી?” મત્રીએ કહ્યું, “પૂજ્યનુ આગમન નહોતુ થતુ એજ કારણે” પત્રી મત્રીએ આચાર્યને બધુ પાછું આપ્યું મધપૂજા સમયે આચાર્યે વસ્તુપાલની પ્રશસાનુ એક કાવ્ય કહ્યું (આ પ્રસંગે માણિક્યચન્દ્રના મુખમા મુકાયેલા ખીજ કેટલાક કાવ્યો પણ અન્યત્ર મળે છે) પત્રી વસ્તુપાને પુરતકાદિ આપીને, ખમારીને આચાર્યને વિદાય આપી (વસ્તુપાલચરિત અનુસાર, વસ્તુપાને પોતાના મયબકારમાથી સર્વ શસ્ત્રોની એકએક પ્રતિ માણિક્યચન્દ્રને આપી)

વસ્તુપાલના જીવનકાળમા તેનાજ પુત્રને માટે રચાયેલી પ્રગ્નન્ધાવલીમા આ હખીકત મળે છે એજ પ્રગ્નન્ધાવલીમા અન્યત્ર (પુરાતન પ્રગ્નન્ધસંગ્રહ, પૃ ૫૦) માણિક્યચન્દ્રે કરેલી મત્રી યજ્ઞોવીરની પ્રશસાનો એક શ્લોક મળે છે આથી માણિક્યચન્દ્ર તથા વસ્તુપાલ અને યજ્ઞોવીરની સમકાલીનતા સિદ્ધ થાય છે

હવે, કાવ્યપ્રકાશ સંકેતને અંતે તેના રચના-સંવતનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે મળે છે.

રસવલ્લભપ્રદાશીશવત્સરે માસિ માધવે ।

કામ્યે કાવ્યપ્રકાશસ્ય સંકેતોઽયં સમાયિતઃ ॥

(પાટણ ભંડાર સૂચિ, પૃ. ૫૪)

એમાં 'વક્ત્ર'નો અર્થ ૧ કરવામાં આવે તો સં. ૧૨૧૬ નીકળે અને ૪ (બ્રહ્માનાં મુખ) અથવા ૬ (કાર્તિકેયનાં મુખ) કરવામાં આવે તો સં. ૧૨૪૬ અથવા સં. ૧૨૬૬ નીકળે. પરંતુ સં. ૧૨૧૬ માં તો વસ્તુપાલનો જન્મ પણ ભાગ્યે જ થયો હોય અથવા તે કેવળ આત્માવસ્થામાં હોય. વસ્તુપાલને મન્ત્રીપદ સં. ૧૨૭૬માં મળ્યું હતું, એ સિદ્ધ હકીકત છે. એટલે માણિક્યચંદ્રે સં. ૧૨૧૬ માં સંકેત જેવા પ્રૌઢ અન્થની રચના કરી હોય અને સં. ૧૨૭૬ સુધી તેઓ વિદ્યમાન હોય એમ ભાગ્યે જ બને. માણિક્યચંદ્રનું પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર સં. ૧૨૭૬ માં રચાયેલું છે (જુઓ જૈન અન્થાવલિ, પૃ. ૨૩૦ તથા બહદ્રિપત્રિકા; વળી જુઓ પ્રો. વેલણકરકૃત; જિનરત્નકોશ, પૃ. ૨૪૪-૪૫). આથી સંકેતની રચના સં. ૧૨૧૬ માં નહીં, પણ સં. ૧૨૪૬ અથવા સં. ૧૨૬૬ માં થઈ હોય એમ માનવું યોગ્ય છે. માણિક્યચંદ્રનો વસ્તુપાલ સાથેનો ઉપયુક્ત પ્રસંગ બન્યો તે પૂર્વે સંકેત રચાઈ ચૂક્યો હતો. માણિક્યચંદ્ર સંકેતના લેખનકાર્યમાં રોકાયા હોવાથી ન આવી શક્યા એમ પંદરમા સૈકાનું વસ્તુપાલચરિત લખે છે, પણ સં. ૧૨૬૦ માં રચાયેલી સમકાલીન પ્રબન્ધાવલી ' મંત્રીએ બોલાવ્યા, પણ આચાર્ય આઘ્યા નહીં ' એમ મોઘમ લખે છે એ સૂચક છે. કદાચ બીજા કોઈ અન્થના લેખનમાં રોકાયા હોવાને કારણે તેઓ આવી શક્યા નહીં હોય.

સંકેતની રચના સં. ૧૨૧૬ માં થઈ હતી એમ માનવાનું સામાન્ય વલણ અત્યારે વિદ્વાનોમાં છે, પણ સમકાલીન પ્રબન્ધાવલીનો ઉપયુક્ત શકારહિત પુરાવો તથા પાર્શ્વનાથચરિત્રની રચાસાલ ધ્યાનમાં લેતાં તેનો રચનાકાળ સં. ૧૨૪૬ અથવા ૧૨૬૬ માનવો જોઈએ. વસ્તુપાલ અને

માણિક્યયદ્રની સમજાવીનતા અને મ પકને સકેના તથા પાર્શ્વનાય-
ચરિતના રચનાકાળ માટે તો જ ધટાવી શકાય.

અન્ય કવિઓ.

સુતે ક્ષત્તે કૃત્તા પૂર્વ દુર્ગમિદેન ચીમતા ।

વિસતે તુ કૃત્તા તેર્વા વસ્તુસાદેન મન્ત્રિતા ॥

—મેમિશ્વર

બીજા અનેક કવિઓ અને પડિતોને પણ વરતુપાત્રે આશ્રય આપ્યો હતો તથા તેમની સરસ્વતીમેવાને પોણુ આપ્યું હતું વામનસ્થવીવામી કવિઓ મનોધગ અને મોમાદિત્ય, દેવપત્તન-પ્રભામવામી કવિ વૈરિમિહ, કૃષ્ણનગવામી કમવાદિત્ય, તથા દામોદર, જ્યદેવ (જ્યતદેવ), વિક્રદ, કૃષ્ણસિહ, શકરસ્વામી આદિ કવિઓને પણ તેણે હજારોના દાન આપ્યા હતા એ કવિઓના પ્રશંસાવાચ્યો અને મુખાપિનો પ્રશંસામા મળે છે ચાચરિયાક નામનો એક વિદ્વાન જે દૂર દેશથી આવ્યો હતો અને જેના વચનો સામળવા માટે ઉદ્યમપૂરિ પણ વેશપદ્ધતી કરીને જતા હતા તેને વસ્તુપાત્રે એ હજાર દ્રમ્મ દાનમા આપ્યા હતા અને નમરમા તેનો જાહેર મહાર ડ્યો હતો આજુ ઉપર વસ્તુપાત્રે મધાવેના મદિરાનો વૃત્તાત આપતો અપમશ આજુરામ મ ૧૨૮૬ મા પાલ્લણુ નામે કવિએ (પાણાતર અનુમાર પાલ્લણુના પુત્રે) રચ્યો છે, એ કવિ પણ વસ્તુપાત્રનો મુપરિચિત જણાય છે મોમનાથની યાત્રા વખતે દેવની પૂજા કરનારા શ્રાવણોએ વસ્તુપાત્રની કાવ્યમય સ્તુતિ કરતા તેણે તેઓને હજારોના દાન આપીને વર્ષાસન બાધી આપ્યા હતા આ ઉપરાંત, જેમના નામ આજે મળતા નથી એવા અનેક કવિઓ, પડિતો અને ચારણોને તેણે ધનવાન મનાવ્યા હતા એ મર્વની કાવ્યરચનાઓ તથા ચારણોના અપશ્રવ દ્વારો પણ મળે છે કેટલાકને તેણે જૂમિદાન આદિ આપીને કાનની વૃત્તિ બધી આપી હતી એ દાનચરતાને મિર-દાવતાં મેમિશ્વર વળે છે “ પૂર્વે જુદિમાન એવા દુર્ગસિદ્ધે સૂત્રોર્મા-વ્યાકરણના સૂત્રો ઉપર વૃત્તિ કરી છે-ટીકા લખી છે, પણ મની વસ્તુપાત્રે તો વગર સૂત્રે કવિઓને વૃત્તિ-આલ્લવિદ્યા કરી આપી છે ”

વિવિધ પૂજા સંગ્રહ

[ભાગ ૧ થી ૮]

આ પુસ્તકમાં દરેક પ્રકારની પૂજાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સુપર રોયલ સાઈઝ, પાકું કપડાંનું બાઈડીંગ અને પૃષ્ઠ લગભગ છસો છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ચાર.

વિધિ સહિત

પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્ર

પ્રતિક્રમણની વિધિથી અચાત હોય તેઓ, ફક્ત આ પુસ્તક વાંચી જવાથી પ્રતિક્રમણ કરી શકે છે: પાંચે પ્રતિક્રમણનો ક્રમ યોજવામાં આવ્યો છે. મૂલ્ય રૂ. બે.

પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્ર

[પોકેટ સાઈઝ]

ખીરસામાં રાખી શકાય તેવી સાઈઝમાં આ પુસ્તક છાપવામાં આવ્યું છે, પંચ પ્રતિક્રમણો તેમજ અન્ય ઉપયોગી દરેક વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. મૂલ્ય રૂ. દોઢ

આજે જ લખો:-

આનંદ પ્રકાશન મંદિર,

સ્ટેશન રોડ, ભાવનગર.

સારનાથ

૧૯૪૩ના નાતાલમાં બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના આશ્રમે મળેલી બારમી અખિન ભારત પ્રાચ્ય વિદ્યા-પરિષદમાં ગૂજરાત વનોદ્યુનર એમાયટીના 'પ્રતિનિધિ' તરીકે હાજર રહેવાનો સુયોગ મને સાપડ્યો હતો. લગભગ એ સહસ્ત્રાબ્દીઓ થયા સમસ્ત ભાગ્યમાં જ્ઞાન અને મરદારના પ્રસારકે દસમી વારાણસી નગરીની એ માગી પહેલી યાત્રા હતી ખુદ ઢાંચી નહેરુમાં તો આજે બસો-અઢીસો વર્ષ વરતા જૂનું ગણાવી શકાય એવું કોઇ મંદિર કે અન્ય બાધકામ રહ્યું નથી પણ ભારતવાસીના માનમ સાથે ઢાંચીરાષ્ટ્રની આ પ્રાચીન રાજધાનીનું ગૂઢ વ્યક્તિત્વ એવી અવ્યક્ત રીતે બેઠાઇ ગયેલું છે કે આ નગરનું નામમાત્ર એક અનન્યસાધારણ આકર્ષણ ખડું કરે છે. ઉપનિષદ—માહિત્યમાં ઢાંચીનું નામ મળે છે અને આજે પણ વિશ્વનાથનું સાકડું મંદિર હિન્દુભરના યાત્રાળુઓને ઢાંચીમાં ખેંચી લાવે છે પ્રાચીનતમ બૌદ્ધ માહિત્યમાં પણ ઢાંચીના અનેક હિન્દુઓ છે બોધિસત્ત્વ દાસ્યપનો જન્મ અહીં થયો હતો અને ગૌતમજીએ પોતાના ધર્મોપદેશનો આરભ અહીંથી જ કર્યો હતો જૈન તીર્થ ક્રમે પાર્શ્વનાથ અને સુપાર્શ્વનાથનો જન્મ પણ વારાણસીમાં થયો હતો અને ભગવાન મહાવીરની પણ એ વિહારભૂમિ હતી આમ અતિ પ્રાચીન ઢાંચી જ ભારતીય સંસ્કૃતિની ત્રણ શાખાઓ—બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈનનો નિષેણીમ ગમ અહીં થયેનો છે પણ સાગનાથની યાત્રા સિવાય ઢાંચીની યાત્રા અવૂરી જ ગણાય મારનાથ એટલે ભગવાન જીવંતા ધર્મચક્રવર્તનનું સ્થાન રાતાબ્દીઓ સુધી ઢાંચામસ્ત રતા પત્રી, પુરાતત્ત્વમ ગોધકાની વર્ગોની ગોધખેળને પરિણામે, આજે પાછું તે બોદ્ધોનું જીવંત તીર્થધામ થયું છે

હાલના કાશી શહેરથી ચારેક માઈલ દૂર ઉત્તરે આ સ્થાન આવેલું છે. પાલિ સાહિત્યમાં આ સ્થાન ‘ ઇસિપત્તન ’ (સં. ઋષિપત્તન) નામે ઓળખાય છે. એમાં ‘ મૃગદાવ ’-મૃગવન નામે ઉદ્યાન આવેલું હતું. એથી શતાબ્દીમાં હિન્દમાં આવેલા ચીના મુસાફર ફાહિયાને પણ આ વનનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ વિશે એવી એક જાતક કથા મળે છે કે બુદ્ધ એક પૂર્વજન્મમાં હરણોના રાજા હતા. વારાણસીનો રાજા આ વનમાંથી ઘણાં હરણોનો શિકાર કરી જતો હતો તે અટકાવવાને તેમણે રાજાને દરરોજ એક હરણુ આપવાનું કબૂલ કર્યું. પછી એક વાર એક સ્વર્ણી હરણીનો વારો આવ્યો ત્યારે હરણીની સાથે તેના નિર્દોષ ગર્ભનો પણ નાશ ન થાય તે માટે બોધિસત્ત્વ પોતે રાજા પાસે જવા તૈયાર થયા. આ જોઈને રાજાએ પણ હરણોની હિંસા બંધ કરી. ઋષિપત્તન એ તેનું નામ જ વ્યક્ત કરે છે તે પ્રમાણે, વારાણસી નગરીથી થોડે દૂર આવેલો એ તપસ્વીઓને આશ્રમ હતો, અને મૃગદાવ એ આશ્રમહરિણોનું નિવાસસ્થાન હશે. પ્રાચીન ભારતમાં લગભગ પ્રત્યેક મોટા નગરની બહાર થોડેક દૂર આવાં ઉદ્યાનો હતાં. તેમાં તપસ્વીઓ રહેતા, પરિવ્રાજકો ત્યાં આવી મુકામ કરતા અને લોકો ધર્મશ્રવણ માટે ત્યાં જતા. તપસ્વીજીવનનો શહેરી જીવન સાથે થતો સંકર આથી અટકતો. શ્રાવસ્તીનું જેતવન અને કોષ્ઠક ચૈત્ય, વારાણસીનું કોષ્ઠક ચૈત્ય અને કામ મહાવન, રાજગૃહનું ગુણુશીલ ઉદ્યાન, મથુરાનું ભંડીર ઉદ્યાન, ચંપાનું પૂર્ણભદ્ર ચૈત્ય, કૌશાંબીનું ચન્દ્રાવતરણ ચૈત્ય વગેરે આનાં ઉદાહરણો છે.

સારંગ-હરિણનું નિવાસસ્થાન હોવાથી આ સ્થાનનું નામ સારંગનાથ-સારનાથ પડ્યું હશે એવું કેટલાક વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે. આજે પણ ત્યાંથી થોડેક દૂર સારંગનાથ નામનું શિવમન્દિર આવેલું છે.

બુદ્ધગયામાં બોધિપ્રાપ્તિ થયા પછી ગૌતમ બુદ્ધ મૃગદાવમાં આવ્યા હતા; અગાઉ જે પાંચ અનુયાયીઓ તેમનાથી દૂટા પડી ગયા હતા તેઓ અહીં તેમને મળ્યા હતા, અને તેમના શિષ્ય બન્યા હતા. આ

બતાવે છે કે ઇસવી સન પૂર્વે છઠી સતાબ્દી જેટલા પ્રાચીન કાળે પણ ઋષિપત્તન અથવા મૃગદાવ એ એક મોટું ધાર્મિક કેન્દ્ર હતું. ભગવાન શુદ્ધ પોતાનું પડેનું પ્રવચન અહીં જ કર્યું હતું અને એ રીતે ધર્મચક્ર પ્રવતનનો આરંભ અહીંથી કર્યો હતો.

પાંચ સાહિત્યના ઉત્તેજો બતાવે છે કે વારાણસીના નદિય નામે એક ધનિક વેપારીએ શુદ્ધતા જીવનકાળમાં જ ઋષિપત્તનમાં આવેલા મહાવિદ્યારની પામે ખીન્ને એક વિદ્યાર બનાવ્યો હતો. આમ શુદ્ધની વિદ્યમાનતામાં જ ઓળમાં ઓળ બે વિદ્યાર તો ઋષિપત્તનમાં હતા.

ચોથી સતાબ્દીમાં ભારતમાં આવેલા ચીના મુસાફર હાહિયાને મારનાથમાં ચાર મોટા મૂર્તિઓ અને બે વિદ્યારો જોયા હતા. કેાઇ હિન્દુ મંદિરોના ઉદ્ભવે તેણે ક્યો નથી ત્યાર પછી છઠી સતાબ્દીમાં શ્વેત હણે અને તેમના નાનકે મિહિરડવને હાથે આ આનો ઉપર આત્માચાર કર્યો હોવાનું માનવામાં આવે છે પણ સાતમી સતાબ્દીમાં આવેલા ચીના મુસાફર હ્યુએનસંગે જ્યારે સારનાથની મુલાકાત લીધી ત્યાર તેણે ૩૦ મૌદ્ર વિદ્યારો જોયા હતા, જેમાં ચેરવાદના અનુયાયી ૧૫૦૦ બિનુઓ રહેતા હતા. આ ઉપરાંત ત્યાં ૧૦૦ હિન્દુ મંદિરો પણ હતા. આ મનાવે છે કે માત્રમી સતાબ્દીના અરસામાં બ્રાહ્મણ ધર્મ બૌદ્ધધર્મ ઉપર વચ્ચે મેળનતો જતો હતો. થોડાક વર્ષો ઉપર સારનાથમાં થયેલ બોદ્ધકામો ઉપરથી એ જાણવામાં આવ્યું છે કે ઇસવી અગિયારમાં સેકાના પૂર્વાર્ધમાં મહામ્ ગઝનવીએ સારનાથ જીત્યું અને લૂટચું ત્યાર પછી કનોજના રાજા જોવિન્દ્યન્દ્રની બૌદ્ધ રાણી કુમારદેવીએ ધર્મચક્ર જિનવિદ્યાર નામનો વિદ્યાર ત્યાં બાંધ્યો હતો, પણ થોડાક દસકાઓ થયાન થયા ત્યાં તો ઇ. સ. ૧૧૯૪ માં ચાલુચીન ઘોરીના મેનાપતિ તુલુચીનને હારે મારનાથના કેટલાયે વિદ્યારો, મંદિરો અને મૂર્તિઓનો મ પૂર્ણ વિનાશ થઇ ગયો.

છતાં વીજગીરેએ દોડનો વિજેતા જેનો એકાએક નાશ કરી શકે નહીં એવી કેટલીક વસ્તુઓ સારનાથમાં જયવા પામી એમાં સૌથી મોઢપાન તો બે વિદ્યાગ મૂર્તિઓ ગણાય. પણ ઇ. સ. ૧૭૯૪ માં કાશીના

રાજા ચૈતસીગના દીવાન જગતસીંગે પોતાના નામથી જગતગંજ નામનું બજાર બાંધવાને ઇંટો મેળવવા માટે એમાંનો એક સ્તૂપ તોડાવી નાખ્યો હતો. ૧૧૦ ફૂટ વ્યાસનો આ જંગી સ્તૂપ ઋષિપત્તનનાં સૌથી મોટાં બાંધકામો પૈકી એક હશે, અને અશોકે બાંધેલો ધર્મરાજિક સ્તૂપ કદાચ આ જ હશે એવું વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે. આરસની પેટીમાં મૂકેલાં ૩૮-લાંક અસ્થિઓ જે એમાંથી જગતસીંગને મળ્યાં હતાં અને જે તેણે ગંગા-જમાં પધરાવ્યાં હતાં તે નિઃશંકપણે બુદ્ધનાં જ અસ્થિ હશે. આ પછી ૧૮૧૫ માં કર્નલ મેક્રેન્ઝીએ અને ૧૮૭૪-૭૫ માં સર અલેક્ઝાન્ડર કર્નિંગહામે આ સ્થળે ફેટલુંક ખોદકામ કરાવ્યા બાદ પણ અહીંનાં ફેટલાંચે પ્રાચીન અવશેષોનો ઉપયોગ વરણા નદીનો પૃથ્વ તેમજ ક્વીન્સ કોલેજનું મકાન બાંધવામાં અને રેલ્વેની સડક તૈયાર કરવામાં થયો હતો એમ જાણીએ છીએ ત્યારે તો આપણા લોકોના તમમ માટે પણ ગ્લાનિ થયા સિવાય રહેતી નથી.

અત્યારે જે સ્તૂપ સારનાથમાં લગભગ અખંડ સ્વરૂપે જોવા મળે છે તે ધામેક સ્તૂપ-ધર્મમુખ્ય સ્તૂપ તરીકે ઓળખાય છે. બુદ્ધના અનુયાયી મૈત્રેયની સ્મૃતિમાં તે બંધાયો હોવાનું અને શિલ્પ ઉપરથી ગુપ્તકાલનો હોવાનું મનાય છે. એ સ્તૂપને હવે કંઈ વિશેષ હાતિ પહેાંચે નહિ તે માટે પુરાતત્ત્વ ખાતાએ સારી વ્યવસ્થા કરેલી છે. સારનાથના યાત્રાળુઓ પ્રાચીન કાળના આ એકમાત્ર સ્તૂપનાં જ દર્શન કરે છે.

હિન્દી સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ ૧૯૦૫ થી સારનાથમાં મોટા પાયા ઉપર વ્યવસ્થિત ખોદકામ શરૂ કર્યું અને સારનાથમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા અવશેષોના સંરક્ષણ માટે તે સ્થળ ઉપર જ એક સંગ્રહસ્થાન બનાવવામાં આવ્યું. એક જ સ્થાનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં અને ભારતીય શિલ્પકલાની ફેટલીક કાલાનુક્રમિક અંતિહાસિક ભૂમિકાઓનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા શિલ્પ - સ્થાપત્યના નમૂનાઓનો આ સંગ્રહ સારનાથના પ્રત્યેક યાત્રાળુ માટે ઘણો આકર્ષક બની જાય છે. આ સંગ્રહ-સ્થાનમાં રાખવામાં આવેલો અશોકનો સિહસ્તંભાગ્ર (Lion capital) એક ખૂબ જ ધ્યાનપાત્ર અવશેષ છે. તેનો સ્વીકાર, આ લખાયા પછી, સ્વાધીન ભારતની રાષ્ટ્રીય મહોર તરીકે થયો છે.) તેમાં સૌથી ઉપર ચારે બાજુ

વનરાજ-સિંહના ચાર શિપ છે તેની નીચે એક સિંહ, ઘોડો, હાથી અને વૃષભ છે બગવાન બુદ્ધે સારનાથમાં જેતુ પ્રથમ પ્રવર્તન કર્યું તે ધર્મચક્ર પણ તેના ઉપર જોવામાં આવે છે આ શિપ ઉપર જે પ્રકારનો પોલિશ છે તે કરવાની કળા પ્રથમ ધરાની કલાધરો ભારતમાં લાવ્યા એમ મનાય છે આ પોલિશની કળા પાછળથી લુપ્ત થઈ ગયેલી છે ધર્મચક્ર સંશોધકોને અખડ સ્વરૂપના મળ્યું ન હોતું, પણ અહીં-તહીંથી જડેલા તેના ટુકડાઓ એકત્ર કરીને યથાયોગ્ય સ્થાને ગોઠવેલા છે આ સ્તભામૂળે તો અશોકના સ્તભ ઉપર હતો એ સ્તભ અત્યાગ્રે ખોદકામવાળા વિસ્તારમાં સંરક્ષિત સ્થિતિમાં છે

અનુગારિક ધર્મપાને એક જાપાનવામી બૌદ્ધ સાધકની સાથે ૧૮૯૧માં સારનાથની મુલાકાત લીધી હતી તે સમયે એ સ્થાન ઉપર માત્ર બૂડ ઉઠેરનારાઓની વસ્તી જ હતી, પરંતુ આ સમયે ઠીક ઠીક ખોદકામ થયા પછી ૧૯૧૪માં ધર્મપાતને આ અતિ પ્રાચીન તીર્થ-સ્થાન ઉપર એક બૌદ્ધ વિહાર બાંધવાનો વિચાર આવ્યો પ્રાપ્ત થયેલા એક ધિનાનેખમાં મૂળગન્ધકુટી વિહાર' એ નામ કોતરેલું મળ્યું છે, તે ઉપરથી આ નવા વિહારનું નામ પણ મૂળગન્ધકુટી વિહાર રાખવામાં આવ્યું મીરપુર ખાસના સૂપમાંથી મળેલા બુદ્ધના અવશેષો આ વિહારમાં રાખવા માટે હિન્દી સરકાર તરફથી મહાભોધિ સોસાયટીને મળ્યા છે કનકવર્ણી એક સુંદર બુદ્ધમૂર્તિ એમાં પધરાવવામાં આવેલી છે વિહારની દીવાનો ઉપર જાપાનવામી ચિત્રકારોએ બુદ્ધના જીવન-પ્રમગોતુ નિરૂપણ કરના સુંદર ચિત્રો અજતાની શૈલીએ દોરેલા છે, મન્દિરનો ઘેરંગભીર ઘટનાદ, પવિત્ર વાતાવરણ અને ધ્યાનની અસ્પૃશ્ય બ-ચતા બાવિડ યાત્રાળુના માનસમાં અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વેના મૃગદાવમાં બુદ્ધના ધમોપદેશની કપના ખડી કરીને તેના હૃદયમાં બુદ્ધ વચનોના પ્રતિબોધ પાડે છે તે સાથે નીર્વૈર્ગન્ધસ્વપતિ ચ દશા ચક્રનેમિ ક્રમેણ એ કાલિદાસકથિત કાવ્યમહિમાનો પણ ઉદ્ઘોષ કરે છે

મારનાથ એક કાગે જગતભરના બૌદ્ધોનું મહાન તીર્થસ્થાન હતું. સદીઓની વિરમૂર્તિ પછી ફરી પાછું તે જગતભરના બૌદ્ધો અને બુદ્ધ-પ્રેમીઓનું પવિત્ર તીર્થધામ બન્યું છે

ભારુંડ : લોકકલ્પનાનું એક પક્ષી

ચન્દ્રિકાનુ પાન કરનાર ચક્રાર અને કંઠમાંના છિદ્ર દ્વારા આતુ-
રતાપૂર્વક મેઘનાં જળબિન્દુઓ પીનાર ચાતક એ જેમ કવિકલ્પનાનાં
પક્ષીઓ છે તેમ ભારુંડ અથવા ભારંડ એ પણ લોકકલ્પનાનું એક પક્ષી
છે. પ્રાચીન કાળનાં વાર્તાચક્રોમાં એ કલ્પના સાથે સંબંધ ધરાવતી
કથાઓ મળે છે તેમજ પ્રાચીન સાહિત્યગ્રન્થોમાં અપ્રમાદના વિષયમાં
ઉપમાન તરીકે અનેક વાર ભારુંડ પક્ષીનો નિર્દેશ થયેલો છે, તેથી લોક-
કલ્પનામાં તેણે જે સુપરિચિત્ત ધ્યાન મેળવ્યું હતું તે સૂચિત થાય છે.

ભારુંડ એ એક મહાકાય અને જળવાન પક્ષી છે. એકાદ માણસને
ઉપાડીને તો એ સહેલાઈથી ઊડી શકે છે. એને બે ચાંચ હોય છે,
પણ શરીર એક જ હોય છે. બીજા ફટલાક ઉલ્લેખો મુજબ, ભારુંડ-
ના એક શરીરમાં આત્મા બે હોય છે, ચાંચ બે હોય છે અને પગ
ત્રણ હોય છે તથા એ પક્ષીઓ માનવ ભાષા બોલનારાં હોય છે. અત્યંત
અપ્રમાદી જીવનચર્યાવાળા પુરુષને ભારુંડ પક્ષીની ઉપમા આપવામાં
આવે છે. બે ચાંચ અને બે આત્માવાળા તેના શરીરને અત્યંત અપ્ર-
મત્તપણે નિર્વાહ કરવાનો હોય છે. જરા પણ પ્રમાદ થતાં અવશ્ય મૃત્યુ
થાય છે. * ‘કલ્પસૂત્ર’માં ભગવાન મહાવીરને ભારુંડ પક્ષી વ અપ્પમત્તે—

---

* આ સિવાય પણ બીજાં અનેક સૂત્રો-જેવા કે પ્રસંગાકરણ, પ્રજ્ઞાપના,
જ્ઞાતા ધર્મકથા, રથનાંગ વગેરેમાં આ પ્રકારના ઉલ્લેખો છે. સંખ્યાબંધ
ટીકાકારોએ ‘પચતંત્ર’ માનો ઇકોદરા: વાળો ભારુંડ પક્ષીની વાર્તામાનો
શ્લોક ટાંકીને કથા સૂચિત કરી છે. એ બતાવે છે કે ‘પચતંત્ર’ વાળી એ કથા
જનસમાજમાં ખૂબ જાણીતી હોવી જોઈએ.

(૨) ઇકોદરા: પૃથગ્ગ્રીવા અન્યોન્યફલમક્ષિણ: ।

અસંહતા વિન્દ્યન્તિ મારુઢા ઇવ પક્ષિણ: ॥

—પચતંત્ર, બોમ્બે સંસ્કૃત સિરીઝની આવૃત્તિ, તંત્ર ૫, કથા ૧૪

ભારુડ પદ્ધતીની જેમ અપ્રમત કહ્યા છે (સુમેધિના સાથેની દે. લા ની આવૃત્તિ, સ ૧૯૬૭, પત્ર ૩૨૩) તથા 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'માં આધ્યાત્મિક જાગૃતિનો ઉપદેશ આપતા કહે છે—

સુત્તમ માવા પઠિવુદ્ધાવાં જો વિસ્મય પઠિવ આસુપત્રે ।

ધોરા મુદ્ધતા, ઝવજ મરોર, મારુડપક્ષી વ ચરડવમરો ॥

(અધ્યયન ૪, સૂત્ર ૬)

અર્થાત્ ખીજ ગાતા હોય, છતાં તું જાગતો રહે । આશુપ્રત્ત પડિતની જેમ કોઈનો વિશ્વાસ ન કર, મુદ્ધતો—નાળ ધોર છે અને થીર નિર્મળ છે, માટે ભારુડ પદ્ધતીની જેમ અપ્રમતપણે વિચર

મહીસુર રાજ્યના ધ્વજ ઉપર ભારુડનું ચિહ્ન છે ત્યાં એની મૂલકતા, ઐહિક અર્થમાં, આવી જ કષ્ટક હોઈ શકે

આ સાહિત્યપ્રસિદ્ધ કાંપનિક પદ્ધતીને લગતી કેટલીક સુંદર કથાઓ પણ મળે છે ગુણાકથ કવિની પૈશાચી 'બૃહ્દકથા'ની પદ્ધતિએ પાંચમી શતાબ્દીના અરમાં સધાસગણિએ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં રચેલ કથા-

(૨) મારુડપક્ષિણો ક્ષિત્તેક શરીર પુદ્ગલીત વિપાર વ મયતિ, તૌ વાત્યતમમમત્તનૈવ નિર્વાહ ભમેતે । ઇકોદરા પૃથગ્માવાં ॥

—વિવાર્ધઅ દીકા, શુ. ૧, અધ્ય ૫

(૩) જોગદ્ધવરૂપા મયતિ, તે વ સર્વેન ચરિત્તવિત્તા મવતાતિ । ઇકોદરા પૃથગ્ગીવાલિપદા મત્વમાવિગ । મારુડપક્ષિણેષાં મૃતિમિત્તકકેચ્છવા ॥

—કાંપસુત, જિતચરિત, ક્ષણ ૧, દીકા

(૪) મારુડપક્ષી પક્ષા સ મારુડપક્ષી સ વદ્ધપ્રમત્તચરણિ તથા ત્વમપિ પ્રમાદરાહિતશ્ચરણવ્યા હિ મારુડપક્ષિ । પક્ષ્યારેણ સહાન્તર્વર્તિનાધારણ-ચરણસમ્મવાત્ સ્વરૂપમાપિ પ્રમદયોડવદ્યમેવ મૃત્યુ ।

—ઉત્તરાધ્યયન, પાછવ દીકા પત્ર ૨૧૪ દેવેન્દ્રસૂરિની દીકામાં પણ આ જ શબ્દો છે, અને વિશેષમાં ઇકોદરા ૦ એ શ્લોક ઉતારેલો છે

(૫) ગતસ્ય ત્વ ટ્રૈલોદ્ધૈ મારુડપક્ષી પક્ષ્યૈન્ત ॥

દિનાવારક્યદ્વો વ્યાત્યા પથ્યન્ત્વકોદરા પ્રત્યા ॥

આનન્દકાંધ્યા અ. ૧

ગ્રન્થ ‘વસુદેવહિંદી’માંના ગન્ધર્વદત્તા લંબકમાં ચારુદત્ત નામનો એક વણિકપુત્ર વેપારઅર્થે દૂર દેશાવર જાય છે અને અનેક મુશ્કેલ પ્રવાસો કરે છે. તેમાં ભારુંડ પક્ષીની વાત આવે છે. એક સાર્થની સાથે મુસાફરી કરતો ચારુદત્ત અનેક પ્રદેશો ભારે કષ્ટપૂર્વક વટાવતો ટંકણ નામના જંગલી પ્રદેશમાં આવી પહોંચે છે. ત્યાંના વતની ટંકણ લોકોને વિવિધ માલ આપીને બદલામાં સાર્થે બકરાં અને ફળ લીધાં પછી ચારુદત્તની આત્મકથારૂપે જ કથા આગળ ચાલે છે. એમાંથી જરૂરી અવતરણ અહીં આપું છું—

“પછી સાર્થ સીમાડા ઉપરની તે નદીના કિનારે કિનારે આગળ ચાલ્યો અને અમે અજપથ આગળ પહોંચ્યા. ત્યાં વિશ્રામ લઇ આહાર કરીને ભોમિયાની સૂચનાથી આંખે પાટા બાંધીને તથા બકરાઓ ઉપર બેસીને બન્ને બાજુ છિન્ન કટકવાળા (તદ્દન ઊભા અને સીધાં ચઢાણવાળા) વજ્રકોટિસંસ્થિત પર્વતને અમે વટાવી ગયા ત્યાં ઠંડા પવનના ઝપાટા શરીરે લાગતાં બકરા ઊભા રહ્યા. એટલે અમે આંખો ખોલી નાખી. સપાટ ભૂમિ ઉપર અમે વિશ્રામ લીધો અને ભોજન કર્યું, એટલે ભોમિયાએ કહ્યું, “ બકરાઓને મારી નાખો, રુધિરવાળા ચામડાની ભાથડીઓ (ખોળ) કરો, બકરાનું માંસ રાંધીને ખાઓ અને કેડે છરી બાંધીને ભાથડીઓમાં પેસી જાઓ. રત્નદ્વીપમાંથી ભારુંડ નામનાં મહાકાય પક્ષીઓ અહીં ચરવાને માટે આવે છે. તેઓ અહીં આવીને વાઘ, રીંછ વગેરેએ મારેલાં પ્રાણીઓનું માંસ ખાય છે, અને માંસનો મોટો પિંડ હોય છે તે પોતાના માળામાં લઇ જાય છે. તમને રુધિરવાળી ભાથડીઓમાં એકેલા બેઠને ‘ આ મોટા માંસપિંડ છે ’ એમ ધારી તમને ઉપાડીને તે પક્ષીઓ રત્નદ્વીપમાં લઇ જશે. તેઓ તમને નીચે મૂકે એટલે તમારે છરીવડે ભાથડીઓ ચીરી નાંખવી. પછી તમારે ત્યાંથી રત્નો લેવાં. રત્નદ્વીપમાં જવાનો આ ઉપાય છે. રત્નો લીધા પછી વૈતાલ્યની તળેટીમાં આવેલી સુવર્ણભૂમિમાં અવાય છે. ત્યાંથી વહાણમાર્ગે પૂર્વ દેશમાં

આવી ચકાવ છે " x x x રૂઢતે પગે પડીને મને ભાયડીમા બેસાડ્યો અને સાર્યના માણસો પોતપોતાની ભાયડીમા પ્રવેશ્યા થોડીક વારે ભારુડ પક્ષીઓ આવ્યા તે અમે તેમના ચન્દ્ર ઉપરથી જાણ્યુ માસના લાલચુ તે પક્ષીઓએ ભાયડીઓ ઉપાડી પણ તેમા મારી ભાયડી બે ભારુડ પક્ષીઓએ લીધી-પણ તે મે જાણ્યુ ની રીતે ? (બે પક્ષીઓ-વડે) આકાશમા જાએ-નીચે દડાની જેમ હતાવાતો મને લઈ જવામા આવતો હતો આવી રીતે મને દૂર સુધી લઈ જવામા આવ્યો ત્યા અસત કોપથી લડતા તે પક્ષીઓની ચાચમાથી ભાયડી મગ્કી જતા હુ મોટા ધરામા પડ્યો પડના પડતા મે છરીથી ભાયડી ચીરી નાખી અને તરતો તરતો પાણીમાથી બહાર નીકળ્યો પછી મે આકાશમા જાયુ તો પક્ષીઓવડે સાર્યના માણસો સહિત લઈ જવાતી ભાયડીઓ નન્દે પડી મારી ભાયડી પણ પક્ષીઓ લઈ ગયા પડી મને વિચાર થયો "અહો ! કૃતાન્તજ મને ત્રાસ આપે છે અથવા પૂર્વના દુશ્વરિતને કારણે આગી આ અવગ્યા થઈ છે " વળી મને થયુ, ' મે પુરપાર્ય દરવામા તો લઈ ખામી રાખી નથી દવે તો મરવાને માટે આ પર્વત ઉપર ચઢુ ઉપર જ્યા સમજૂમિ આવમે ત્યાથી નીચે જૂસકો મારીશ ' આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને હુ પર્વત ઉપર ચઢવા લાગ્યો અને વાદરાની જેમ હાથ તૈમજ પગથી પથરો ઉપર વળગીને જેમ તેમ ઢરીને શિખર ઉપર પડોઁઓ. "x

x વસુદેવ-દિગ્દી મુજ, પૃ ૧૪૯, એ ગ્રન્થના તુરતના પ્રસિદ્ધ યનાર મારા ભાષાન્તરનું પૃ ૧૬૨ ૬૪ અરેબિયન નાઈટ્સમા કૃષ્ણનો વેશ લેનારા ત્રણ રાજપુત્રોની વાતમા ત્રીજા કૃષ્ણની આત્મકથામા આવતી દસ કાણાઓની વર્તામાં રોક નામનું મદાકાર પક્ષી આવી જ રીતે જાગની ભાયડીમા પેઢેલા માણસને ઉપાડી જાય છે એમાનુ આ પ્રસંગનું વર્ણન ' વસુદેવ-દિગ્દી ' સાથે અત્યોચ્છલ મળતું આવે છે સિન્દનાદ ખલાસીની મીઠી મુસાદરીમા-સિન્દનાદ એક વેશન ટાપુમા ફસાઈ પડેલો છે ત્યાંના રોક પક્ષીને પગે બધા-મને બદાર નીકળે છે અરેબિયન નાઈટ્સમાના આ પ્રસંગો ઉપર ' વસુદેવ-દિગ્દી ' વાળી કથાની કોઈ રીતે અસર પડેલી છે એમ જમન વિદ્વાન ડૉ.

ભારુંડની બીજ એક કથા ‘પંચતંત્ર’ના પાંચમા તંત્રમાં મળે છે, જેનો હવાલો, આગળ બતાવ્યું તેમ, જૈન સૂત્રોના ટીકાકારોએ એક અથવા બીજા સ્વરૂપે આપ્યો છે:—

“કોઈ એક સરોવરમાં એક ઉદર અને ભિન્ન ગ્રીવાવાળો ભારુંડ નામે પક્ષી રહેતો હતો. સમુદ્રના તીરે પરિભ્રમણ કરતાં તેણે મોજાં-મોથી ખેંચાઈ આવેલું, અમૃત જેવું કોઈ ફળ જોયું. તે પણ એ ફળ ખાતાં ખાતાં બોલ્યો, “અહો! સમુદ્રના તરંગોમાં ખેંચાઈ આવેલાં ઘણાં અમૃત જેવાં ફળ મેં ખાધાં છે. પણ આનો આસ્વાદ તો અપૂર્વ છે. તો શું આ ફળ પારિજાત અથવા હરિયન્દનના વૃક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હશે કે આ અમૃતમય ફળ અવ્યક્ત વિધિવશાત અહીં આવી પડ્યું હશે?” એવું બોલતાં તે ભારુંડને તેના બીજા મુખે કહ્યું, “અરે! જો એમ હોય તો મને પણ થોડુંક આપ, જેથી હું નિર્જી-સૌખ્ય અનુભવું.” એટલે હસીને પહેલું મુખ બોલ્યું, “પણ આપણું ઉદર એક છે એટલે તૃપ્તિ પણ સમાન થશે. પછી જુદું જુદું ખાવાથી શું? આ ખાકી રહેલા ફળથી ત્રિયાને સંતોષ આપીએ તો સારું.” એમ કહીને તેણે ખાકીનું ફળ ભારુંડીને આપ્યું. તે પણ ફળનો

આદસડોફે કહ્યું છે. અરેબિયન નાઇટ્સમાં રોક પક્ષીને એટલું મોટું વર્ણવ્યું છે કે તે હાથીઓને ઉપાડી જઈ શકે. ત્યાં એને સર્પો ખાતું બતાવ્યું છે તથા સર્પો એનાથી ડરીને નાસી જાય છે એમ કહ્યું છે, તે લક્ષણ આપણા ગરૂડની સાથે સાંગ્ય ધરાવે છે ગૂજરાતમાં કેટલેક સ્થળે જૂનાં મકાનોનાં ભીંતો ઉપર ભારુંડ પક્ષીનાં ચિત્રો જોવા મળે છે. માણસામાં એક સ્થળે તેને સંખ્ય બંધ હાથીઓ ઉપડીને ઊડતું ચીતર્યું છે પાટણમાં એક મકાનની ભીંત ઉપર બે ચાંચવાળા ભારુંડનું ચિત્ર હતું પણ, તે હાલમાં ભૂ સાર્થ ગયું છે. જૌડ સાહિત્ય-માં હર્ત્સલિંગ નામે એક પક્ષી આવે છે (‘અભિધાનપદીપિકા,’ ૬૩૯) તેને હાથીની સૂંઢે જેવી ચાંચ હોય છે. જગતની બીજા અનેક પ્રજાઓમાં ભયંકર કદનાં પક્ષીઓની કલ્પના છે. પ્રાગૃ-ઈતિહાસકાળમાં અનેક વિરાટકાય પશુપક્ષીઓ પૃથ્વી ઉપર નિચરતાં હતાં. તેમની ઝાંખી સ્મૃતિને પરિણામે તો આ વિવિધ લોકકલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થઈ નહીં હેય ?

આગ્રવાદ દરીને અતિશય હર્ષ પામીને આલિંગન, યુગ્મન આદિ સભાવના તથા અતેડ પ્રકારના હાવભાવ દરવા લાગી તે દિવસથી જ ખીજી મુખ ઉદ્દેગ અને વિપાદવાળું રહેવા લાગ્યું હતું, એક દિવસ ખીજી મુખને વિપાળ પ્રાપ્ત થયું તે જોઇને તેણે પકેવાને કહ્યું, “અરે નિર્દય !” પુરુષાધમ ! નિરપેક્ષ ! મને વિપદાળ મળ્યું છે, તે કહેલા અપમાનને કારણે તે હું ખાઉં છું” પેલા મુખે કહ્યું, “મૂર્ખ ! એમ ન કર, એમ કરવાથી બન્નેનો વિનાશ થશે” એમ કહેતામા તો તેણે અપમાનને કારણે જાળ ખાધું વધારે શું ? બન્ને નાશ પામ્યા આથી હું કહું છું કે—

एकोनरा वृषगृप्तावा जयोन्मकमक्षिण ।

अमदवा विनदवा न मारण्डा इव पक्षिण ॥

અર્થાત્ અન્યોન્ય જાળ ખાનારા, એક ઉદર અને બિજા ગ્રીવાવાળા ભારુડ પક્ષીઓની જેમ એકતા વગરના મનુષ્યો નાશ પામે છે”

આપણે આગળ જોયું તેમ, ‘વમુદેવદિહી’વાળી વાર્તામા ભારુડ પક્ષીને બે ચાચ હોવાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નથી, પણ ‘ઉત્તરાધ્યયન’ અને ‘દ’પસન’ મા ‘ભારુડ પક્ષીની જેમ અપ્રમાદી’ રહેવાનું કહ્યું છે તે ઉપરથી તથા ટીકાકારોએ કહેલા તેના વિવચ્છ ઉપરથી એ પક્ષીના એક શરીરને બે ચાચ અને બે આત્મા હોવાની લોકકલ્પના ઘણી પ્રાચીન હોવી જોઈએ. ભારુડ પક્ષીને ત્રણ પગ છે તથા તે મર્ત્ય ભાષા બોલે છે, એ દ’પના પાછળથી વિદસી હોય એ અસંભવિત નથી જો કે એ સબધમા ટીકાકારોએ ઉદ્ધૃત કરેલા શ્લોક પ્રમાણમા જૂના જ હોવા જોઈએ પણ તમામ નિર્દેશો જોતા ‘પચતત્ર’માની ઉપર દાખવી વાર્તા તો એક કાળે ભારતની સૌથી પ્રસિદ્ધ અને બોધક પ્રાણિયોમાની એક હતી એમા જન્મ નથી

ભારતીય ધર્મપ્રવર્તકોએ ભારુડની જીવનચર્યાને અપ્રમાદના પ્રતીક-રૂપ ગણી છે આવા અપ્રમાદી જીવનમા ચતુ એકાદ સ્થપનન પણ કેવો કરણ અભામ લાવે છે એ ‘પચતત્ર’ કાળ તેની સરળ માર્ગે કતાથી બતાવ્યું છે

‘પ્રબન્ધકોશ’નો મુઠ્ઠાદીન કેાણ ?

‘પ્રબન્ધકોશ’માં વર્ણવેલી ઘટના

હર્ષપુરીય ગચ્છીય રાજશેખરસૂરિએ સં. ૧૪૦૫ માં રચેલ ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ ક્રિયા પ્રબન્ધકોશઅન્તર્ગત વસ્તુપાલપ્રબન્ધમાં લાટના રાજા શંખ, ગોદ્રહના ઘૂઘુલ વગેરેના પરાજયના વૃત્તાન્ત પછી નીચલી ઘટના વર્ણવેલી છે:

“વીરધવલઃ દિવસે દિવસે વધારે પ્રબલ થવા લાગ્યો. એવામાં દિલ્હીથી તેમનો મોકલેલો હેરક આવી પહોંચ્યો. તેણે મંત્રી વસ્તુપાલને કહ્યું કે, દિલ્હીથી મુઠ્ઠાદીન મુલતાન(મોજદ્દીનસુરત્રાણ)નું લશ્કર પશ્ચિમ ભણી કૂચ કરતું ચાલ્યું આવે છે. ચાર પ્રયાણ થઇ ગયાં છે. આખૂને રસ્તે આવવાનો તેમનો વિચાર છે, તથા તેમની દૃષ્ટિ ગુજરાત ઉપર છે, માટે આપણે ચેતવું જોઇએ. આ સાંભળી વસ્તુપાલ રાણા વીરધવલની આજ્ઞા લઇ સારા સારા એકે લાખ સવાર લઇ નીકળ્યો. આખૂને રાજા પરમાર ધારાવર્ષ ગૂજરાતનો ખંડિયો રાજા હતો, તેને હેરક મોકલી કહેવરાવ્યું કે યવનોને પહેલાં અંદર આવવા દઈ પછી પાછળની ઘાંટી રોકી લેજો. આ પ્રમાણે યવનોને પેસવા દઈ પાછળથી ધારાવર્ષે ઘાંટી રોકી લીધી. એવામાં વસ્તુપાલ લશ્કર લઇ આવી પહોંચ્યો. બન્ને બાજુથી હુમલો થતાં મુસલમાન લશ્કરમાં ત્રાસ વર્તી રહ્યો, સૌ તોળા પોકારવા લાગ્યા. અગણિત જાણુને કાપી નાખી, તેમના મરતકનાં ગાડાં ભરી વસ્તુપાલ ધોળકે આવ્યો.

૧. વીરધવલ: ધોળકાનો વાઘેલો મહાલેશ્વર, લલણપ્રસાદનો પુત્ર

છતાં બળવાન ચવતોની વીરધવનને ધાતી હતી વસ્તુપાત્રે તે દરેક વસ્તુ વચન આપ્યું, નાગપુત્ર(નગોર)મા શાહ (સાથ) દેશનો પુત્ર શાહ પૂત્ર નામે હતો. તેને મુઘઝુલીન સુલતાનની બેગમ બીચી પ્રેમકલાએ પોતાનો બાર્ડ ડ્યો હતો તે સ ૧૨૮૬ માં મુઘઝુલીનની આજ્ઞા હાથ ચતુજ્વળનો સહ ડાઢી નાગપુત્રી નીડ્યો આ મમાચાર સાબળી તેજપાન માડળ સુધી તેની સામે ગયો મન્ને બાઈઓએ મધની ખૂબ મેવા કરી તથા પૂતડની આગતાવગતા કરી ચતુજ્વળની યાત્રા કરાવી

પૂતડના ગયા પછી મુઘઝુલીન માન્દાડની મા મહે હજ કરવા જવા માટે વહાણમા બેસવા ખબત આવી અને એક સુસન્માન વહાણવટીને ત્યાં બિતરી વસ્તુપાત્રને આ વાતની ખબર મળતા તે જુદી વહાણમા બેઠી એટલે ડાળીઓ મોકલી તેણે એનો મર્વ ધનમાન વૂટી લેવરાવ્યો આથી વહાણવટી મન્ત્રી પામે ફરિયાદ કરવા આવ્યો વસ્તુપાત્રે બી વાત સાબળી, ડોળીઓને ખૂબ ધમકાવ્યા અને જુદીને બોલો માત્ર પાછો અપાવ્યો જુદી બહુ રહ્ય થઈ

મુલતાનની મા મહે જઈને પાછી આવી ત્યારે વસ્તુપાત્ર તેને મૂકવા દે દિલ્હી સુધી ગયો. બાદશાહ આગળ જુદી તો યાત્રાને બંને વસ્તુપાત્રનું જ વર્ણન કરવા લાગી એટલે તેણે સવાર મોકલી ગામ નગર બિતરેલા વસ્તુપાત્રને બોનાવ્યો તેણે બાદશાહ સમક્ષ નજરાણ મહા પ્રણામ ડ્યો બાદશાહે કહ્યું, ‘અમારી માતાજીની તમે બહુ આદરી કરી છે તો તમારી હિજામા આવે તે વસ્તુ માગી લ્યો’ ત્યારે વસ્તુપાત્રે કહ્યું ‘અમારે કોઈ વાતની ખામી નથી, એટલે માગવાનું માત્ર આટલું જ કે તમારે ગૂંતરાનના રાત્ર માં મન્ધિ રાખવી અને મુર્જાધરા ઉપર ચઢાઈ કરવી નહીં, તથા મમ્માણી ખાણમાયીર પાચ ખયર મને લેવા દેવા’

બાદશાહે પ્રસન્ન થઈ વસ્તુપાત્રનાં એ માગણીઓ માન્ય રાખી.

૨ મૂર્તિઓ બનાવવા માટેનો પથર નેમાયીનીકળનો દત્તે તે ‘મમ્માણી ખાણનો અન્વર પત્ર દલેખ આવે છે એ ખાણ ક્યાની ? અંગોની દરે ?

મૂલ્યવાન પોષાક આપી તેને વિદ્યાય કર્યો. પૂનઃ પાંચ પથર પાછળથી મોટલી આખા, જે શત્રુજ્યાદિ તીર્થમાં વપરાયા.”૩

પ્રથમ વિચાર એ કરવાનો છે કે રાજશેખરે વર્ણવેલી આ ઘટનાને વિશ્વસનીય માનવી કે કેમ ? આ પ્રશ્નનું કારણ એ કે સોમેશ્વર, અરસિંહ આદિ વીરધવલ અને વસ્તુપાલના સમકાલીન લેખકોની પછી આશરે સો-સવાસો વર્ષે પ્રવચ્ચિતામણિ રચાયેલો છે. સોમેશ્વર, અરસિંહ વગેરેનાં વર્ણન કરતાં રાજશેખરના લખાણમાં જે હકીકત વધારે છે, તે કલ્પિત છે, એમ પણ કેટલાક વિદ્વાનોનું અનુમાન છે.૪

સં. ૧૩૬૧ માં વઢવાણમાં રચાયેલ મેરુતુંગસૂરિના પ્રવચ્ચિતામણિ-માં આ પ્રસંગ છેક સક્ષેપમાં વર્ણવેલો છે. ગૂજરાતના છેલ્લા વાઘેલા રાજા કર્ણદેવનું રાજ્ય નાશ પામ્યે હજી માત્ર એક જ વર્ષ થયું હતું.૫ એટલે ચાલતી આવેલી શ્રુતપરંપરાનો લાભ પણ મેરુતુંગને મળ્યો હશે મેરુતુંગે સુલતાનનું નામ નહીં આપતાં મ્લેચ્છપતિસુરત્રાણ એમ લખ્યું છે તથા સુલતાનની માતા નહીં, પણ તેનો ગુરુ મક્કે જતો હતો એમ બતાવ્યું છે. તેણે લખેલી નજીકના સમયની ઘટના માનવાનો ઇન્કાર એકદમ થઈ શકે નહીં.

૩. ચતુર્વિંશતિપ્રવચ્ચ, કાર્ખસ ગૂજરાતી સભાની આવૃત્તિ, પૃ. ૨૩૫-૪૧ ઉપરથી સાર.

૪. ‘ગુજરાતના મધ્યકાલીન હિન્દુ-રાજપુત યુગના ઇતિહાસનાં પ્રબન્ધાત્મક સાધનો’ એ રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીનું વ્યાખ્યાન, પૃ. ૨૪.

૫. મુસલમાન ઇતિહાસકારોના લખવા પ્રમાણે સ. ૧૩૫૬ (ઇ. સ. ૧૩૦૦) માં ગૂજરાતના હિન્દુ રાજ્યનો નાશ થયો ગણાય છે, પણ હવે કેટલાંક નવીન પ્રમાણોના આધારે એ બતાવ સં. ૧૩૬૦ માં બન્યો હશે એમ માનવું વધારે યોગ્ય લાગે છે. જુઓ આકમી સાહિત્ય પરિષદમાં રા. દત્તાત્રેય ડિરેક્ટરને લેખ ‘ગુજરાતના ચૌહાણ અને વલ્લી રાજાઓનો કાલક્રમ,’ તથા ‘સાહિત્ય’ એક્ટોબર ૧૯૩૧ માં મારો લેખ ‘અણહિલવાડના વાઘેલાઓ’

૬. પ્રવચ્ચિતામણિ (કાર્ખસ ગૂજરાતી સભાની આવૃત્તિ), પૃ. ૧૬૮

વળી પ્રવચ્ચકોત્તમન્તગત કેટલાક પ્રમન્વો જાને ભારોભાર કલ્પનાથી ભરા હોય, પણ વસ્તુપાલપ્રમન્વમાની તો ઘણીખરી ઘટનાઓ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સાચી પુરવાર થઈ છે તેમા નાગપુરના સઘવી પૂનઃ વિષે ઠી વળે છે કે તેણે સ ૧૭૭૩ માં બબેરપુરની રાજ્ય-યાત્રા કરી, તથા મ ૧૭૮૬ માં મુદ્રણદીનની આગા લઈ શત્રુજયનો મઘ કાઢ્યો આ પ્રમાણે, પ્રથમ હિન્દુ લેખકોને અગ્રિય એવી સાને આપી બાપીનું વર્ણન રાજગેખર એટની ઝીણવટથી કરે છે કે તે લખતા તેની પામે ૭૭૭ નિખિન મામઝી હોવી તો જોઈએ એમ લાગ્યા મિવાય રહેતું નથી પ્રસંગની શરૂઆતમાં જ નેપ્થ જણાવે છે એવ મત્યેકદા દિલ્હીનગરાદેવ ચાપુદૈઃ ધીવન્તુમલા વિન્ન દેર' દિલ્હત ધોમોજદીન મુરનાણસ્ય સેન્થ પાથેમા દિશામુદેરવ ચલેન્ન. દિલ્હીની બરામર દક્ષિણે આવેના ગૂન્રાત ઉપર પાન્થાદ મઢાર્ક કર છે ત્યારે દક્ષિણ દિશાન બલે પથિમા દિગ લખેનું છે તે પણ લખનારની ખાસ ચોક્કસાઈ બતાવે છે, અને તે વર્ણન દિલ્હીના પાદવાહની મનાગીના વર્ણન માથે ઠેવી સન્જતાથી ઘટાવી શકાય છે તે આગળ જણાવે ત્યારે પ્રશ્ન એ થયે કે કાર્નિઝૌમુરી, સુજાતકીર્તન તથા અન્ય રસ્તુપાન વીરધવ-વના સમઠાનીન અન્થોમા આ બામનનો કેમ ઉન્નેપ નથી? જવાબ એ આપી રાગાય કે ભારતીય અન્થકારોએ ગીતમરનો ઇતિહાસ લખવાનો પ્રયત્ન કરી ક્યો નથી અને તેથી આવા લખવાઓ એક કરતા વધુ મળી આવે છે ગૂન્રાતના ઇતિહાસમાથી જ ઉદાહરણ લઈએ સિદ્ધરાજે મોરડ ઉપર મઢાર્ક કરી હતી તેનો સમઠાનીન દ્વપાધવ કાન્ન કે વડનગરની પ્રશસ્તિમા મિન્નુન ઉ નેપ નહી, પણ આશરે સો-સવાસો વર્ષ પછી લખાયેલ કાર્નિઝૌમુરી (મર્ગ ૨, મ્નો ૨૫) માં

સૌરાષ્ટ્ર-મૂપ ખેગાર અપાઝ સ્વપરાક્રમ,

કથતો ને રણે તેને ક્યો મિહે કરી સમ ૭

એ પ્રમાણે તેનો ઉલ્લેખ મળે છે. સં. ૧૨૮૮ ના અરસા .. રચાયેલા અપભ્રંશ રેવન્તગિરિરાસ માં ૮ પાણી એ બનાવની સ્પષ્ટ નોંધ મળે છે.

કર્ણુ સોલકીએ માળવા જીત્યું હતું, તથા મૂળરાજ છેલ્લા ચાવડા રાજાનો ભાણેજ હતો, એ બિના કર્ણુ અને મૂળરાજના સમય પછી અનુક્રમે આશરે દોઢસો અને અઢીસો વર્ષે રચાયેલા સુકૃતસંકીર્તનમાં પહેલી વાર મળે છે. મહમૂદ ગઝનવીએ કરેલ સોમનાથના ભગનો ઉલ્લેખ કવિ ધનપાલકૃત સત્યપુરમંડન મહાવીરોત્સાહ સિવાય બીજા કોઈ સમકાલીન કૃતિમાં નથી. અર્થાત્ એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ સમકાલીન ગ્રંથોમાં ન મળતો હોય એટલાજ માત્ર કારણથી તેને કલ્પિત ગણી શકાય નહીં અથવા અમુક પ્રસંગ કોઈ એક જ ગ્રંથમાં વર્ણવ્યો હોય તેટલા જ કારણથી તે ઓછો વિશ્વસનીય, એવો નિયમ પણ સ્થાપિત કરી શકાય નહીં. ‘ગમે ત્યાં ખૂણે પડેલો ઉલ્લેખ પણ ઐતિહાસિક કસોટીએ પાર બિતરતો હોય તો તે માનવામાં વાંધો નહીં, અને અનેક ગ્રંથોમાં મળતું સમાન વર્ણન પણ ઐતિહાસિક કસોટીમાં પાર ન બિતરે તો સંદિગ્ધ કોટીમાં ગણવા યોગ્ય એવો નિયમ જ યોગ્ય છે.’^૯ અને આ રીતે રાજશેખરનું લખાણ અમુક અતિશયોક્તિઓ તેમાં હોય તો પણ એક પ્રસંગ તરીકે સાચું માનવામાં વાંધો નથી, એવો મારો નમ્ર મત છે.

મુઘઝુદ્દીન કોણ ?

બોમ્બે ગેઝેટિયરના ગૂજરાતના ઇતિહાસનો લેખક લખે છે કે, પ્રવન્ધકોશ વગેરેમાં વર્ણવેલો મુઘઝુદ્દીન તે દિલ્હીનો મહમ્મદ ઘોરી સુલતાન મુઘઝુદ્દીન બહરામશાહ (ઈ. સ. ૧૧૯૧-૧૨૦૫) છે. ૧૦ ઘોરીએ ગૂજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી હતી, પણ તેને હાર ખાઈ પાછા જવું પડ્યું હતું. પરન્તુ દિલ્હીની સાથે કહેવું પડે છે કે તે માનનીય ઇતિ-

૮. પ્રકટ ૨૧. ચિમનલાલ દલાલ સંપાદિત પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યમંગ્રહ.

૯. ‘ ગૂજરાતના મધ્યકાલીન હિન્દુ-રાજપૂત યુગના ઇતિહાસનાં પ્રબંધાત્મક સાધનો ’ પૃ. ૧૭.

હાસ્યયતુ આ અનુમાન વિશ્વાસપાત્ર નથી

મહમ્મદ ઘોગી અલ્પહિંસવાડ ઉપર ૪^૧ સ. ૧૧૭૮ (હિ. ૫૭૪, સં. ૧૨૩૪)મા લશ્કર લઈ આવ્યો ગૂજરાતની ગાદી ઉપર તે વખતે બાલ મૂનગજ મોતકી ગળત્ય હતો હતો તે એ કે સગીર વયનો હતો, પણ તેની પાસે મોટું લશ્કર અને પુષ્કળ હાથીઓ હતા લગાઈ ચાલતી હતી ત્યારે અડાળે વરસાદ પડ્યો, અને મુલતાનની હાઝ થઈ તથા તેને સધિ કરી પાછા જવું પડ્યું ૧૧ આ યુદ્ધને લીધે મૂલગજને તામ્ર-પત્રોમા મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર આદ્યપરામૂલગર્જનિકાધિરાજ ધીમૂલરાજદેવ એ પ્રમાણે વર્ણવેલો છે ૧૨ હવે, આસ ધ્યાન દેવા યોગ્ય તો એ છે કે આ યુદ્ધ થયું તે વખતે બીમદેવ ખીજે પણ ગાદીએ બેઠો ન હતો, તેમ સ ૧૨૩૪મા વીરધવલ અને વસ્તુપાલ વગેરેનો જન્મ હશે કે કેમ એ વિષે પણ શકા ગ્રહે છે, ખુદ વીગવલનો આપ લવલુપ્રસાદ પણ આશરે સ ૧૨૫૬ (ઈ સ ૧૦૦૦)મા ધોળકાનો મહાલેશ્વર થયો હતો, એટલે સ ૧૨૩૪ની લગાઈમા તેમાના કોઈએ કશું કાર્ય કયું હોય, એ બનવાનું જ નથી વળી વિશતિવારસદાવદીનસુરપ્રાણમોક્ષા વૃષ્ણીરાજોડિયે શ્રદ્ધ એ પ્રમાણે પ્રવચ્ચકોશકારે મોજદીન વિષે લખ્યું છે તે ધ્યાનમા લેના એમ લાગે છે કે ગજશેખરના મત પ્રમાણે પણ પ્રસ્તુત મોજદીન તે શાહસુદીન વોરીથી ભિન્ન એવો ખીજે જ કોઈ મુલતાન હતો પણ તે મહમ્મદ ઘોગી જ હતો એમ કહી ન શકાય મહમ્મદનું ખીજું નામ મુદ્રજુદીન હતું એ વાત સાચી, પણ પ્રવચ્ચ કોશમા વર્ણવેલો મોજદીન તો એથી ભિન્ન જ

ત્યાગપત્રી ૪ સ. ૧૧૯૪મા મહમ્મદ ઘોરીના સેનાપતિ કુત્બુદીને અલ્પહિંસવાડ ઉપર ચડાઈ કરી લગાઈમા ગૂજરાતના સેનાપતિ જીવન-

11 History of India by Elliot, vol II P 294

12 Ind Ant, Vol vi p 195, 198, 200, 201

રાજતું મરણ થયું. કુત્બુદ્દીન દેશ છૂટવા લાગ્યો, પણ એવામાં ગિજનીથી આવેલી આજ્ઞા પ્રમાણે તેને દિલ્હી પાછા જવું પડ્યું. ૧૩

મિનરાજ-ઉસ-સિરાજના લખવા પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૧૯૭(સં. ૧૨૫૩)માં કુત્બુદ્દીને ફરી વાર નહરવાલ ઉપર ચઢાઈ કરી, ભીમદેવને હરાવ્યો અને પોતાનું પ્રથમનું વેર લીધું. ૧૪ પરંતુ દેશ તાબે કર્યાનું વર્ણન મળતું નથી, તેથી એમ લાગે છે કે દેશ ઉપર માત્ર હુમલો જ થયો હશે. ૧૫

હવે, વસ્તુપાલ તો ઠેક સં. ૧૨૭૬ માં લવણપ્રસાદનો મંત્રી થયો. ૧૬ એટલે કુત્બુદ્દીનની આ ચઢાઈઓનો સંબંધ રાજશેખરે વર્ણવેલ મુઘલુદ્દીન સાથે કાંઈ રીતે લગાવી શકાય તેમ નથી.

ત્યારે પ્રબન્ધકોશનો મોજદીનસુત્રાણ કાણુ? આપણે જોઈ ગયા કે

૧૩. રાસમાલા (ભાષાન્તર, ૩૭ આવૃત્તિ), ભાગ ૧, પૃ. ૩૩૦-૩૧.

14. History of India by Elliot, vol. II, p. 300.

૧૫. કદાચ પ્રશ્ન યશે કે કુત્બુદ્દીને મુઘલુદ્દીન નામ ધારણ કર્યું હતું એવો ઉદ્દેશ્ય હજી સુધી ક્યાંય મળ્યો નથી, તો પછી એ વિષે ફેાકટ વિચાર કરવાની શી જરૂર ? પણ જન ગ્રંથકોશએ તો દિલ્હીના તખ્ત ઉપર ચઢી ગયેલા ગમે તે બાદશાહને કંઈ ક્રમ વગર મોજદીન નામ આપેલ છે, જેમકે સં. ૧૩૧૫માં ભારે દુકાળ પડ્યો ત્યારે કચ્છના દાનેશ્વરી જગદ્દશાહે દિલ્હીના રાજા મોજદીનને ગરીબોને વહેંચવા માટે ૨૧૦૦૦ મૂડા અનાજના આશ્રયે એવું વર્ણન દેટલાક જૈન ગ્રંથોમાં આવે છે (જુઓ રાસમાળા, ભાષાન્તર, ૩૭ આવૃ., ભાગ ૨, પૃ. ૫૧૫). એ વખતે તો નાસિરુદ્દીન મહમ્મદ દિલ્હીનો સુલતાન હતો. આવી રીતે ગમે તે બાદશાહને મુઘલુદ્દીન નામ અપાતું હોય તો નવાઈ નહીં, અને તેથી જ કુત્બુદ્દીન વિષે પણ કાલાનુક્રમની દૃષ્ટિએ આ ચર્ચા કરવાનું યોગ્ય ધાયું છે.

૧૬. વસ્તુપાલે અઢાર વર્ષ પર્ચન્ત મંત્રી તરીકે કામ કર્યું હતું, એવો ઉદ્દેશ્યો મળે છે (જુઓ કીર્તિકૌમુદી ભાષાન્તર, પ્રસ્તાવના; પૃ. ૨૫). હવે, વસ્તુપાલનું મરણ સં. ૧૨૯૫ માં થયું હતું. (મલધારી નરચન્દ્રસૂરિની ભવિષ્યવાણી પ્રમાણે તેનું મરણ સં. ૧૨૯૮ માં થયું હતું, એવો રણછોડભાઈ ઉદયરામ, મી. ડી. ફોર્સ, વલ્લભજી હ. આચાર્ય વગેરેનો મત છે, પણ આખું ઉપરના સં. ૧૨૯૬ ના એક લેખમાં વસ્તુપાલના નાના ભાઈ તેજપાલને

‘મુઘલુદીન’ નામ કોણે ધારણ કર્યું તે તરફ ખાસ ધ્યાન નહીં આપતાં જૈન અધિકારીએ ગતિનુશ્નિકે ત્યાયે જ એ નામનો ઉપયોગ કર્યો ત્યાં એમ લાગે કે, પત્રીના કાળમાં લખાયેલી કેટલીક ગાજવશાવલીઓમાં દિલ્હીના તખ્ત ઉપર મોનલીન નામના સમ્માનધ પાદશાહો થઈ ગયા હોવાનું પણ લખ્યું છે તેથી વસ્તુપાલ મત્રી થયો તે પછી દિલ્હીના તખ્ત ઉપર જે પાદનાદ હોય તે જ રાજગેખરે વર્ણવેલ મુઘલુદીન એમ માનવામાં લેવાતું નથી આ પ્રમાણે, વસ્તુપાલ મત્રી થયો (સ ૧૨૭૬, ઇ ૩ ૧૨૦૦) તે વખતે દિલ્હીમાં મુઘલુદીનની પત્રી ગાદીએ આવનાર ગુલામ વનનો અસ્તમલ (ઈ ૩ ૧૨૧૦-૧૨૩૫) ૧૭ ૧૦૫ મનો હતો.

નામપુરના સધરી પૂનકને મુઘલુદીનની બીબી પ્રેમકનાએ પોતાનો ભાઈ કરીને ગણ્યો હતો, પૂનકે મુઘલુદીનની આગ્રા લઈ ૩ ૧૨૭૩માં બહેરપુરની અને સ ૧૨૮૬માં ગુરુજીવની યાત્રા કરી હતી, એના રાજગેખરના ઉલ્લેખ તથા તે સાથે આપેલા વર્ષો ધ્યાનમાં લેતા મુઘલુદીન નામ અલગમથને તરીકે જ વપરાયું છે એમ ચિત્રકુન લોકો રહેતી નથી.

મુઘલુદીનના હુમલાવાળી ઘટના ત્યારે બની ?

વસ્તુપાલ અને તેજપલ એ બાઈએ સ ૧૨૭૬માં ઘોણકાના મહાસેવકના મત્રી થયા તે આપણે આગળ જોઈ ગયા નામપુરના સધરી પૂનકે સ ૧૨૮૬માં ચતુરજીવનો મહાકાંડનો ત્યારે, તે દિલ્હીના

મહાઅમાત્ય કર્યા છે-અને વસ્તુપાલ મરણ પર્વન મહાઅમાત્યપદે હતો, જે વાત સિદ્ધ છે-એ બેતા ૧૨૬૫માં બીસલદેવ ગાદીએ આવ્યો એ પછી થોડા જ સમયમાં વસ્તુપાલનું મૃત્યુ થયું હોય એવું તેને આશરે સ ૧૨૭૬-૭૭ માં પ્રધાનપદ મળ્યું હતું.

પાદશાહનો કૃપાપાત્ર હોવાથી, પાદશાહને પ્રસન્ન કરવા વસ્તુપાલે સંઘ તથા સંઘપતિનું સ્વાગત કર્યું હતું. રાજશેખરના વર્ણનાનુક્રમ મુજબ, મુસ્લિમ લશ્કરને વસ્તુપાલે પાછું હટાવ્યું એ ઘટના ત્યાર પહેલાં બની ગઈ હતી. અર્થાત્ મુઘલુદ્દીને-કહે! કે અસ્તમશે-સં. ૧૨૮૬ અગાઉ ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી હોવી જોઈએ.

બીજા બાબુથી, એ પ્રશ્ન થાય કે લવણપ્રસાદ અને વીરધવલ તો ધોળકાના મંડલેશ્વર હતા, તો પછી ગૂજરાત ઉપર પરદેશી ચડાઈ લાવે તે વિષે સર્વ ચિંતા અણહિલવાડના સાર્વભૌમ રાજા બીમદેવને બદલે તેમને શા માટે થવી જોઈએ? આનો ઉત્તર બહુ સહેલાઈથી મળે તેમ છે: બીમદેવની તબિયત ઉત્તરાવસ્થામાં નબળી પડી ગઈ હતી, કેટલાક માંડલિકા તથા સામંતો તેનું રાજ્ય પચાવી પાડવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. અરિસિદ્ધકૃત સુકૃતચંકીર્તન માં બીમદેવ વિષે લખ્યું છે:

સતતવિતતદાનક્ષીણનિઃશેષલક્ષ્મી-

રિતસિત્તકવિકીર્તિમીમભૂમિભુજઃ ।

બલકવલિતભૂમિમણ્ડલો મણ્ડલેશી-

ધિરમુપવિતચિન્તાક્રાન્તચિત્તાન્તરોડમૂલ ॥

સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદીમાં અણહિલવાડની રાજ્યલક્ષ્મી લવણ-પ્રસાદને કહે છે:

જે માંડલિકા વળી મન્ત્રિયો છે,

ન ત્યાં ક્રમે માત્ર પરાક્રમે છે;

છે કામના સ્વામીની સ્ત્રી હું માંહે.

જેને જ તેનો શું ઉપાય થાયે ? (સર્ગ ૨, શ્લોક ૯૫)

માત્ર એટલું નહીં, પણ કેટલોક સમય જ્યન્તસિદ્ધ નામે કોઈ સામંત અણહિલવાડની આદી પચાવી બેઠો હતો, એમ સં. ૧૨૮૦ના એક તામ્રલેખના શ્રીમદ્ગણદિલપુરરાજધાનીઅધિષ્ઠિતઅભિનવસિદ્ધરાજશ્રીમજ્જ-ચન્તસિદ્ધદેવ એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ ઉપરથી લાગે છે. ૧૮

સુદ્ધનસકીર્તન અનુસાર, બીમદેવે લવણપ્રસાદને પોતાના અર્વાધિકારીની પત્ની આપી હતી. ઉપર જોના નિર્દેશ છે ત જ્યન્તસિંહ બહુ થોડો વખત અણહિનપાડની માદીએ રહ્યો હોય એમ જણાય છે, એટલે તેની વિગુદ્ધતા બીમદેવને મન દરીને લવણપ્રસાદ વગેરે પાધેલાઓ આગળ આવ્યા હોય અને તેથી પ્રસન્ન થઈ બીમદેવે તેમને જીતી પદવીએ ચઢાવ્યા હોય, એ બનવાનું જ છે. સધિવિગ્રહ કવવાની અને ગામદાન આપવા મુદ્ધીની પણ લવણપ્રસાદની સત્તા હતી. આ પ્રમાણે આશરે સ ૧૨૮૦ના અગસામાં લવણપ્રસાદ અણહિનવાડનો મર્વસત્તાધીશ થયો, એમ નક્કી ચાય છે.

વસ્તુપાલ પણ સ ૧૨૭૬થી સ ૧૨૭૯ મુદ્ધી ખલાતનો હકિમ નિમાયો હતો. મ ૧૨૭૯માં ખલાતની સુમાગીરી તેના પુત્ર જૈતસિંહ અથવા જયતર્મિહને મોપવામાં આવી અને વસ્તુપાલ મુખ્ય મત્રી તરીકે નેજાપાતની સાથે ધોળકે રહેવા લાગ્યો. ૨૧

૧૬ સોમેશ્વરે સુરવોમ્મવ મત્ત્ય રમ્યુ છે તેમાં એવી કથા આવે છે કે સુરવ નામે એક રાજાના મત્રીઓ તેના રાત્રીઓ સાથે મળી જવાથી તેનું રાજ્ય જતું રહ્યું એટલે તે અરણ્યમાં જઈ વસ્યો. ત્યાં તેને મેઘ નામે એક મુનિનો સમાગમ થતાં તેમણે રાજાને જવાનીની આરાધના કરવાનું કહ્યું. તપથી પ્રસન્ન થઈને જવાનીએ રાજાને તેનું રાજ્ય પાછું મળશે એવા આશીર્વાદ આપ્યો. તેવામાં જ રવામીસકત માણસો હતા, તેઓ તેના કુલ અધિકારીઓનો નાશ કરી સુરવને ખોજવા નીકળે છે, અને તેનો પત્તો લાંબાં તેને રાજધાનીમાં લાવી ધામધૂમથી ગાદીએ બેસાડે છે. આ કાવ્ય સોમેશ્વરે બીમદેવના વખતમાં થઈ ગયેલ રાજ્યની અવ્યવસ્થાની લાગણીથી પ્રેરાઈ રમ્યુ હોય એમ લાગે છે.

૨૦ જુઓ ‘રામમાળા શાપાન્તરમાં ‘વાવેવા વિષે શાપાન્તરકતાનો વધારો’ એ પ્રકરણ.

૨૧ સપ્તમ્ય સુવવોલયોષિક (સર્ગ ૩, શ્લોક ૫૬), વૈવનેડપિ મદ નાન્ન વિક્રિયા (સર્ગ ૩, શ્લોક ૬૨) એ કીર્તિકૌમુદીના લક્ષ્નેઓ. ૬૧૨થી કેટલાક એમ માને ■ ૨, વસ્તુપાલ-તેજપાલ સ ૧૨૭૬ માં મત્રી બન્યા.

સર્વસત્તાધીશ થયા પછી, આખાએ રાજ્યની ચિતા લવણ-પ્રસાદને તથા તેના પુત્ર વીરધવલને હોય, એ સ્વાભાવિક છે. બીમ તો એ કાળે કદાચ રાજ્યવ્યવહારના માત્ર ઉપચાર પૂરતો જ રાજા હતો. રપષ્ટ રીતે આ જ કારણથી પ્રબન્ધકોશવાળા પ્રસંગમાં બીમનું નહીં, પણ વીરધવલ અને તેના મંત્રી વસ્તુપાલનું જ નામ મળે છે. વળી આ સર્વ તરફ જોતાં મુઘઝુદ્દીનની ચઢાઈવાળો ખનાવ સં. ૧૨૮૦ પછી (લવણપ્રસાદના સર્વાધિકારી-પદનું વર્ષ) અને સં. ૧૨૮૬ (સાહ પૂનકે કરેલી શત્રુજયની યાત્રાનું વર્ષ) પહેલાં બન્યો હોવો જોઈએ.

હવે, દિલ્હીના સુલતાન અલતમશે ઇ. સ. ૧૨૨૭ (સં. ૧૨૮૩) માં ક્યુબેચા, જેને મહમ્મદ ઘોરીએ ઊચનો સુખો નીચ્યો, અને જે પાછળથી આખા સિન્ધ પ્રાન્તનો ધણી થઈ બેઠો હતો, તેના ઉપર ચઢાઈ કરી અને ત્રણ મહિના સુધી ઘેરા ઘાલી ઊચનો કિલ્લો કબજે કર્યો. ક્યુબેચા હોડીમાં બેસી નાસવા જતો હતો, પણ સિંધુના પૂરમાં ડૂબી ૨૨ સંભવ છે કે અલતમશે ત્યાં થઈને પોતાના કાઠ સરદારને ગૂજરાત તરફ મોકલ્યો હોય, જેને વસ્તુપાલે ધારાવર્ષ પરમારની મદદથી હરાવી પાછો કાઠ્યો હોય. ૨૩ દિલ્લીતઃ શ્રીમોજદીનસુરજાણસ્ય સન્યં પશ્ચિમં દિશામુદ્દિશ્ય ચલિતમ્ એ પ્રબન્ધકોશના ઉદ્દેશ સાથે

ત્યારે નંવયુવાન વયના હશે, પણ એ અનુમાન બરાબર નથી, કારણ જ્યતસિંહ ૧૨૭૬ તો ખંભાતનો હાકેમ થયો હતો, તેથી વસ્તુપાલ-તેજપાલ સં. ૧૨૭૬માં કદાચ વૃદ્ધ નહીં હોય તો પણ પુખ્ત વયના તો હશે જ.

22, History of Moslem Rule in India, p. 80

૨૩. અત્રે એક સહજ અનુમાન થાય છે. અલતમશેનો પુત્ર મુઘઝુદ્દીન બહરામશાહ હતો (એજન, ૮૪). દિલ્હીમાં મુઘઝી અમીરો પણ હતા (એજન ૭૭); વર્ણન ઉપરથી એમ લાગે છે કે અલતમશે પોતે તો લશ્કર સાથે નહોતો જ આવ્યો, તેણે પોતાના પુત્રને અથવા એકાદ મુઘઝી અમીરને લશ્કર આપી મોકલ્યો હોય, અને તેને અંગે જૈન ગ્રંથકારોએ આક્રમણ-કારને મોજદીન નામ કદાચ આપ્યું હોય. આ એક કલ્પના જ માત્ર છે.

પણ આ વાત જરાય બધેએમની આવે છે વળી, ગૂજરાત છતવાનો સકલ્પ તો અસ્તમયને તે ગાદીએ બેઠો ત્યારથી જ હશે સ ૧૨૬૮ (ઈ સ ૧૨૧૨) મા તે વખતના ગુર્જર સામ્રાજ્યની સીમા ઉપર આવેલ ઝાતોર સુધી તેણે ચલાઈ કરી હતી, પણ સાના ચેહાણુ રાજાએ મજબૂત સામનો કરવાથી તેણે યાદીને પાછા જવું પડ્યું હતું *

આ સાથે મુસ્લિમ ઇતિહાસકારો આ ઘટના વિશે કંઈ લખે છે કે તે તે બેબુ બેબુએ. મિનગર-ઉસ-સિરાજના લખવા પ્રમાણે ઈ મ ૧૧૯૭માં કલ્ચુરીને નહરવાન ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે પણ ધાગ વગ તેની મામે થયો હતો, પણ તેને હારવું પડ્યું હતું અને મુમલમાનોએ લૂટફાટ કરી અગાઉનું વેગ લીધું હતું આ પછીના મમયમા આશુના ધારાવર્ષ પગમારે ગૂજરાતના રાજાને, તેના મુરતીમ ચતુરો વિરુદ્ધમા મદદ કરી હતી, એ પ્રકારનો ઉલ્લેખ તવારીખે ફગિસ્તાનો કે ધારાવર્ષના પુત્ર સોમસિંહદેવનો પ્રથમ શિલાલેખ મ ૧૦૮૭ નો મળી આવે છે, રૃષ એટલે ધારાવર્ષ પોતાની કારકિર્દીનાં ઉલ્લા વર્ષોમા અસ્તમયની વિરુદ્ધમાં લવણપ્રસાદ તથા વીન્ધવનદેવ મદદ કરી હશે રાજમેખરે વર્ણન કર્યું કે કે,

* જુઓ કાન્હડદેપ્રબંધ, (૧ લી આશ્રિત) ઉપોદ્ધાવ, પૃ ૨૭

૨૪ રાસમાળા (ભાષાન્તર કેહ આશ્રિત), આ ૧, પૃ. ૩૭૫.

૨૫ પ્રવચકોશમા સર્વ ૨૫જો વીરધવલને જ રાજ તરીકે વર્ણવેલો છે હવે આ ઘટના આશરે સ ૧૨૮૦અ ને સ ૧૨૮૬ ની વચ્ચે બની, ત્યારે વીરધવલનો રાજ્યાભિષેક તો ઠીક સ ૧૨૮૬ મા ધોળકામા થયો (Bom G. Vol I, p 1. p 200) આનુ સમાધાન એ રીતે યદ્ય ચક્રે કે રાજ અને ધુવરાજ બનેના નામે રાજ્ય કરવાનો નૂનો સમ્પ્રદાય છે પ્રવચચિન્તાવણેમા મુલતાનના પ્રસંગમા * * મીઠવાપસાદવીરધવલામ્યાં મિતેજવાહમગ્રી મન્વ પૂટ * એ પ્રમાણે લખેલું છે વાંધવા વચમા તો એ નૂના રિવાજ પ્રમાણે જ રાજ્યઅમલ ચાલ્યો હતો વીરધવલનો પુત્ર વીસલદેવ પોતાના ભગીન અર્જુનદેવ સાથે, અર્જુનદેવ પોતાના પુત્ર રામદેવ સાથે તથા બેનો ભાઈ સારવદેવ પોતાના ભગીન કલ્પદેવની સાથે રાજ્ય કરતા હતા, એમ ઉદર

વસ્તુપાલના લશ્કરે હજારો મુસ્લિમોનાં માર્યાં કાપી નાખ્યાં, જેનાં ગાડાં ભરી ઘોળકે લાવ્યા, તે અતિશયોકિતમયું લાગે છે. મુસલમાનો હાર્યા હશે, પણ તે સંભોગોને લઈ ને-જેમકે એક બાબુથી ગૂજરાતનું લશ્કર અને ખીજી બાબુ પરમાર ધારાવર્ષનું એમ બંને બાબુથી હુમલો થવાથી તેમનો પરાજય થયો હોવો જોઈએ, કેમકે જો એવું ન હોત તો પાછળથી તેમનાથી ડરીને વસ્તુપાલ અને વીરધવલે દિલ્હીના પાદશાહને પ્રસન્ન કરવાનું તથા ગૂજરાત ઉપર ચઢાઈ નહીં કરવાનું વચન તેની પાસેથી માગવાનું કંઈ કારણ નહોતું.

છતાંય, ગૂજરાતના અન્ય પ્રખ્યાતમક સાહિત્યમાં કે મુસ્લિમ તવારી-ખોમાં આ બતાવતું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ ગણવામાં આવેલું નથી: તેથી એમ લાગે છે કે આ ઘટના ગૂજરાત ઉપર રીતસરની સવારીરૂપે બની નહીં હોય, પણ અલ્તમશના એકાદ સરદારે કરેલો હુમલો (raid) માત્ર હશે.

પ્રવન્ધકોશમાં વર્ણવેલ ‘મુઘઝુદ્દીન’ને મહમ્મદ ઘોરી કે શાહ-મુદ્દીન ઘોરી ગણવાથી ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એક પ્રકારનો કાલવિપ-ર્યાસ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રખન્ધકોશે નોંધેલી ઐતિહાસિક શ્રુતપરંપરાનું સુસંગત અનુદર્શન કરવા માટે મોઝદ્દીન પાદશાહ તે દિલ્હીનો સુલતાન અલ્તમશ, એમજ ગણવું પડશે.

પુરવણી

‘પ્રવન્ધકોશનો મુઘઝુદ્દીન કાણ ?’ એ લેખ જાપવા મોકલી દીધા પછી કેટલીક ધ્યાન દેવા યોગ્ય માહિતી મળી છે તે પુરવણીરૂપે આપું છું:

જયસિંહસૂરિએ સં. ૧૨૭૬ (વસ્તુપાલના મન્ત્રીપદની સાલ) અને ૧૨૮૬ (હાથપ્રતની લખ્યાસાલ)ના વચગાળામાં રચેલ હમ્મી-

રાન્ધમાં મુરલીધરના મંદિરના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે. (“ બુદ્ધિ-પ્રકાશ,” પુસ્તક ૫૭, માર્ચ-એપ્રિલ) કાન્હડદેપ્રખન્ધનો નાયક કાન્હડદે પણ પોતાના પિતા સામંતસિંહ સાથે જાલોરમાં રાન્ધ કરતો હતો. (કાન્હડે-પ્રખન્ધ, ૧ લી આવૃત્તિ, ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૨૫.)

રમદમર્દન નાટકમાં ગૂજરાત ઉપર થયેલ એક મુસ્લિમ હુમલાના, વસ્તુ-
પાત-નીરધવલ વગેરેએ કુનેહથી કરેલ સામનાનું વર્ણન છે તેમાં
‘સેરછપતિ’નું નામ મીનચ્છીકાર તથા તેના એક પ્રધાનનું નામ ઘોરી
ધસક આપ્યું છે^૧ તેની ગમેધાની ક્યા હતી વગેરે કંઈ વિશેષ હકીકત
તેમાં આપી નથી શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝાએ મીલચ્છીકાર એ દિલ્હીના
સુલ્તાન અતમશ હોવાનું અનુમાન કર્યું છે^૨ અન્ય રથને પણ તેઓ
લાગે છે કે, ત્યારે ઉત્તરથી સુલતાન શમ્શુદીન અલ્તમશ તથા દક્ષિણથી
યાદવ ગામ મિહથુ ચઢી આવ્યા ત્યારે ગૂજરાતથી અતમશ થઈ ગયેલ
ઉપસિંહ, ધારાવર્ધ આદિ માગ્યાકન^૩ રાગઓને વીઘવને પોતાના
પક્ષમાં લીધા^૪

૧ તત પ્રવિશનિ ચિન્નાક્રોધવિશાદગ્રીહાવિમજ્જમાનમાનમો યથો-
ચિત્તવેશો ગોરીરમપનામ્ના પ્રધાનપુરુષેણ મહ મીનચ્છીકાર । જીઓ
હમ્નીરમદમર્દનમ્ । પૃ ૩૬

૨ રામપૂતાને કા કવિહાસ પ્રથમ લુગ્ પૃ ૪૬૭-૬૮

૩ એ જ પૃ ૨૨૨ અને સિંહણ અને અલ્તમશની ચઢાઈઓના તથા
મારવાડી રાજાઓ વાળે થયા તેના સમસમયત્વ માટે ઓઝાછએ કંઈ ખાસ
આધાર આપ્યો નથી પણ મને લાગે છે કે તે પ્રસ્તુત નાટક ઉપરથી જ
દરો લેમકે, વીરમવલ -x x મધુના દ્વ સચિવપનિરચિતપરામવપ્રજ્વાલિતપૂર્વવિરોધેન
સૈપુરાગિતા કનિતોત્તમાદ્દોડસ્માપ્રતિ પ્રવાગકાવ પ્રગુણોદમૂલ ચલાન્નુપિમન્નાને-
કમુદ્દામોગ મીમિહનમૂવોત । રતસુ વિસ્ત્રાગિતરુપચમૂલનચલદચલાવ-
કરતુરુષ્કવીરોડપિ પ્રવાળમકાર્ષોત્ । રતસુ દુસ્તરતરતેજોદવાનલજ્વલસકલ-
રિપુકુલ કુલિશકેતુકુલહોજ્જ્વલમુજ્જ્વલો મારુવમહોન્દુરપ્યકુલ પ્રવાળોપકમમ્,
રત્પરશાકમાકાશિક સર્વનોડપિ સદ્દતમષ્ટ । પૃ ૬ તથા કાવળ્યસિંહ -x x
તથા હિ સ્વદેશમદેશમમિસરસુ સ્વેચ્છયા ચ્ચેચ્છરાજમૈત્રેયુ તાનકારિતયા પ્રવાળ
ક્લસ મૃશમોપેકારિતયા નિરોડિશવામાશ્ચાં ચ પ્રવજ્જવત સ્વયમમિલ્લમી
મવદેશનરેશ મીવીરવલસ । તદિદાનામ્,

મીમોમસિદોદયમિહષારાવૈરમીમિર્વદેશનાયૈ ।

દિશોડ્ટ જેતુ સ્ફુટમટાદુલિમિ સમેતેરમવત્પ્રમુનં ॥ પૃ ૧૧

હમ્મીરમદમર્દન જેવા સમકાલીન ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ છે, એટલે મુસ્લિમો-
એ ગૂજરાત ઉપર હુમલો કર્યો હતો, એ વાત તો ચોક્કસ. વસ્તુપાલ-
ના પુત્ર જયન્તસિંહની આગ્રાથી બીમેશ્વરદેવના યાત્રામહોત્સવ વખતે
ખંભાતમાં આ નાટક લખવાયું હતું. ૪ જયન્તસિંહ સં. ૧૨૭૯ માં
ખંભાતનો હાકમ થયો. જેસલમીર ભંડારમાંની ઉક્ત ગ્રન્થની હસ્તલિ-
ખિત પ્રતની લખ્યાસાલ સં. ૧૨૮૬ છે. એટલે લવણપ્રસાદ સર્વાધિકારી
થયો (સં. ૧૨૮૦) અને પૂનઠે શત્રુજયનો સંઘ કાઢ્યો (સં. ૧૨૮૬),
એ સમયના વચગાળામાં મુસ્લિમોનો હુમલો ગૂજરાત ઉપર થયો હોવો
જોઈએ, એવું જે અનુમાન મે અગાઉ કર્યું છે, તેને આથી વિશેષ
ટેકો મળે છે.

મારા ધારવા પ્રમાણે તો હમ્મીરમદમર્દનનો મીલચ્છીકાર અને પ્રવન્ધકોશ-
નો મોજદીન એ બેય અલ્તમશ જ, અને બેયનાં વર્ણન જુદાં જુદાં
હોવા છતાં એક જ બનાવને લગતાં. (તા. ૨૭-૯-૧૯૩૪)

૪. સૂત્રધાર:- × × સ્તમ્ભતીર્યનગરીગરીયોરત્નાકુરસ્ય × × શ્રીમોમેશ્વરસ્ય
યાત્રાયાં ... સમસ્તસચિવવાસ્તોષ્પતિશ્રીવસ્તુપાલકુલકાનનકૈલિસિંહેન શ્રમિતા જય-
ન્તસિંહેન સમાદિદ્યોડસ્મિ યદિહ... મધુરિતનવરસવન્ધપ્રસરવન્ધુરં કમપિ પ્રવન્ધમમિન-
યન્નચ્યુપનય પ્રમોદપદર્વા સમાસદ્દ્વિતિ । પૃ ૧

* શ્રી ગૌરીશંકર બોઝાએ રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ માં મીલચ્છીકાર
વિષે ૪૨૯ અનુમાન તરફ રા. રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું,
તે-ઉપરથી હું આ પુરવણી લખવા પ્રેરાયો, એ વસ્તુની અત્રે સાબાર
નોંધ લઉં છું.

એક ઐતિહાસિક નૈન પ્રશસ્તિ

ચદ્રગચ્છના દેવભદ્રમુર્તિએ વિક્રમના તેરમા ગતકના આરંભમા મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતભાષામા 'ત્રેયાસનાથચરિત્ર'ની રચના કરી છે તેના અત્કાગમાથી આ પ્રશસ્તિ હિતારવામા આવી છે એમાથી ચદ્રગચ્છની મુગિપર પરા સાથે બીજી કેટલીક જાણવા જેવી હકીકતો પણ મળી આવે છે પ્રશસ્તિમા દ્વાર્ધ મમમ આપેલો નથી, પરંતુ વારંવાર અમુક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ અથવા જનાવોના ઉલ્લેખો આવે છે તે ઉપરથી તેમજ અન્ય સાધનોદ્વારા ઉપરબધ્ધ થતી ઐતિહાસિક માહિતી ઉપરથી જે તે આવ્યાર્થનો સમય મહેત્વાર્થથી અનુમાની શકાય છે

પ્રશસ્તિમાથી ઐતિહાસિક હકીકતો મળે છે એમાની કેટલીક અન્ય સ્ત્રોતોએથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે, જે વિષે ટિપ્પણમા સવિભાર ઉલ્લેખો કર્યા છે પ્રચુત પ્રશસ્તિમાથી મળતી મુખ્ય હકીકતો નીચે મુજબ છે -

- ૧ અભયદેવમુર્તિએ 'વાદમહાધર્મ' અન્ય રચ્યો
- ૨ ધનેશ્વરમુર્તિએ જોજ ગમતી સખામાં વાદોમા જળપદ્મી પ્રાપ્ત કરી.
- ૩ ભદ્રેશ્વરમુર્તિના ઉપદેશથી સન્નજન મત્રીએ ગિગનાગ તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો
- ૪ ભદ્રેશ્વરમુર્તિના આદેશથી માન્ડ તથા સન્નજન મત્રીએ વાહિ-
દપમા મોટી રચયાત્રા રચી.

૫. દેવભદ્રસૂરિએ 'તત્ત્વચિન્દુ' પ્રમુખ વિવિધ પ્રકરણો તથા 'જન-પ્રમાણપ્રકાશતક' રચ્યાં.

આ પ્રશસ્તિ એકવીસ પ્રાકૃત આર્થાગ્રોની અનેલી છે. પાટણના ભંડારમાંની સં. ૧૪૭૦ ની હસ્તલિખિત ગ્રંથ ઉપરથી ઉતારવામાં આવેલી તેની નકલ પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ મને કૃપા કરીને આપી હતી તે બદલ તેમનો અત્યંત આભારી છું.

પ્રશસ્તિ: ।

પત્યેડસ્તિ ચંદ્રગચ્છો ચંદ્રો જ્વ મવં અહો કરેમાણો ।

ઉત્તમસત્તરિસીર્દિ સદિગો અસવત્તપુણ્ણમરો ॥ ૧ ॥

તત્ત્વ મ સૂરીણ પરંપરાય સિરિભમયદેવસૂરિ સ્તિ ।

વિદલિયવાદ્દર્પો ઉત્પણ્ણો ગણધરો વાદો ॥ ૨ ॥

જેણં ચતુરાસીવાયવિજયસંપત્તજય પટાણ ।

વાયમહર્ણવગંધો નિમ્મવિમ્મો કીર્ત્તિયંમ્મો જ્વ ॥ ૩ ॥

તયણુ ધનેસરસૂરિ જામ્મો જેણં નિરીદ્ધપ્રુણા પિ ।

મોજનરેદ્રસમાય ગદ્ધિમા વાયમ્મિ જયલક્ષ્મી ॥ ૪ ॥

સંસ્કૃત કાવ્યા

અત્રાડસ્તિ ચન્દ્રગચ્છશ્ચન્દ્ર જ્વ મવં અધઃ કુર્વાણઃ ।

ઉત્તમસત્ત્વર્ષિભિઃ [ઉત્તમસપ્તર્ષિભિઃ] સદિતોડસપત્તપુણ્યમરઃ ॥ ૧ ॥

તત્ર ચ સૂરીણાં પરંપરાયાં મીઞમયદેવસૂરિરિતિ ।

વિદલિતવાદીર્ધર્પ ઉત્પન્નો ગણધરો વાદો ॥ ૨ ॥

યેન ચતુરશીતિવાદાવિજયસંપ્રાપ્તજયપતાકેન ।

વાદમહર્ણવગ્રન્થો નિર્મિતઃ કીર્તિસ્તમ્મ જ્વ ॥ ૩ ॥

તદનુ ધનેશ્વરસૂરિર્જાતો યેન નિરીદ્ધપ્રમુણાડપિ ।

મોજનરેદ્રસમાયાં ગૃહીતા વાદેષુ જયલક્ષ્મી ॥ ૪ ॥

अथ अजितसिंहसूरि अहेसि जेण चरिण वयमुद ।
 घोरा ^२ विसयपिणामापिसाहमा मुहु निग्गाहिमा ॥ ५ ॥
 तो बद्धमाणसूरि मुदुद्धरखमावहणदक्खो ।
 दिक्खजरो अब गहमो आमी दिसापाविषयपहट्ठो ॥ ६ ॥
 ठाविभ च तेण सिरिदेवचदचदप्पहत्ति चरिणुण ।
 मप्पहपयामणे जे ण सूरचदाइअ सुवण ॥ ७ ॥
 ताण च मज्झणिज्जो मुणिवसहो सिरमज्झदिसपण्णो ।
 आसी कुलभूषणगणि गच्छपुराधरणधोरेयो ॥ ८ ॥
 जस्मिन्स पउमहरथो वप्पहदुमपठ्ठथो अब जाण सिते ।
 आमो स-इ वि आबळिअगीवाप लच्छोए ॥ ९ ॥
 अथ सिरिमहेसरसूरि गणहरो आसी अस्स चरिण ।
 कोउत्तरेण अज्जवि रोमच्चिन्नति अगाइ ॥ १० ॥
 जावज्जीव पण-तरोपवातिस्म अस्स आणाए ।
 सिद्धिज्जयतनित्थ सज्जनमचिवेण उद्धरिअ ॥ ११ ॥

अथाजितसिंहसूरियपेच्छ येन गृहतिरा त्रतमुद्राम् ।
 घोरा विषयविषासापिशानिका मुष्टु निग्रहिता ॥ ५ ॥
 तदा बर्धमानमूरि मुदुद्धरखमावहनदक्ष ।
 दिक्खजर इव शुद्धक आसीत् दिशाप्राप्तप्रतिष्ठ ॥ ६ ॥
 स्थापित च तेन श्रीदेवचन्द्रचन्द्रमथेति सूरिसुगम् ।
 सत्यधर्मकाशने च सूर्यचन्द्रावित मुबो ॥ ७ ॥
 तेषां च माननीयो मुनिवृषभ शिष्यलब्धिमपन्न ।
 आसीत् कुलभूषणगणिगच्छपुराधरणधोरेय ॥ ८ ॥
 यस्यात्र पद्यहस्त कल्पद्रुमपठ्यमिव यस्य शिरसि ।
 जात सारमप्याबलितश्रीवया रुद्ध्या ॥ ९ ॥
 अथ श्रीमद्वेश्वरसर्गिणपर आसीधरय चरितेन ।
 कोकोत्तरेणाद्यापि रोमाञ्छावन्तेऽङ्गानि ॥ १० ॥
 यावज्जीव पक्कातरोपवाभिन्नो यस्याङ्गया ।
 श्रीउज्जयन्ततीर्थ सज्जनसचिवेनोद्धृतम् ॥ ११ ॥

ભિન્નમિત્રો વિત્તેદિ અપ્પમાપમાસનહો અ ।
 તેન ચઠાચતુષ્ચલમહામ્પગુણમણિનિહાણસ્ત ॥ ૧૮ ॥
 અમ્પવળાપ સિરિમિદ્ધમેણસૂરિમ મિસ્મરવળસ્ત ।
 મત્તસમ સિરિજિનેમરમૂરિમ અ મન્વાવિઙ્ગસ્મ ॥ ૧૯ ॥
 અળાહિલ્લવાટકપુરે રચિત મેઘામસ્તામિનિ ચરિત્ત ।
 સાહય્યેન પાદિયજિનચંદ્રગણિત્ત મોમસ્મ ॥ ૨૦ ॥
 કિલિંચિત્ત ચ મ્પદમમેત્ત ગણિના મિસ્મેણ વિમલચંદ્રેણ ।
 રહતેણ અમમાણમત્તગો પુણ્નમમાર ॥ ૨૧ ॥

સ ૧૪૭૦ માથ વદિ ૧ જુથાદિને પુસ્તક મ માદાકેન રિછેલ ॥ છ ॥

નિર્મિતો વૃષ્ટિજનપ્રમાણપ્રકાશતકથ ।
 તેન ક્ષણવદ્દોઝ્જવલમાહામ્પગુણમણિનિવાનસ્ય ॥ ૧૮ ॥
 અમ્પવળયા મામિદ્ધમેણસૂરે શિષ્યરત્નસ્ય ।
 મત્તસ્ય ઓજિનેશ્વરસૂરેશ્વ મર્વાવિદ્ ॥ ૧૯ ॥
 અળાહિલ્લવાટકપુરે રચિત મેઘામસ્તામિનિચરિત્તમ્ ।
 સાહાય્યેન પાદિયજિનચંદ્રગણે શિષ્યરત્ન ॥ ૨૦ ॥
 કિલિંચિત્ત ચ મ્પદમમેત્ત ગણિના શિષ્યેણ વિમલચંદ્રેણ ।
 રહમાણેનામામાન્યમારત્ન પુણ્નમમારત્ન ॥ ૨૧ ॥

ભાષાન્તર

, ચક્રતી જેમ ભવ(પક્ષે મહાદેવ)ને નીચે કરુનાર, ઉત્તમ સત્વ-
 વાળા ઋષિઓ(પક્ષે ઉત્તમ સપ્તાર્ષિઓ)થી સહિત, અસપત્ન પુણ્યથી
 ભરેલો ચક્રગચ્છ અહીં છે ૧

રોમાં સ્ત્રિઓની 'વર'વરામાં પાદીના દર્ષને દૃષ્ટિ નાખનાર, પાદી
 ગણધર શ્રીઅભયદેવસૂરિ હિતપત્ર થયા. ચોરાશી વાદમાં વિન્ય
 વડે ન્યપતાકા પ્રાપ્ત કરી હતી એવા તેમણે કીર્તિસ્તબ સમાન
 "વાદમહાધુવ" અન્ય નિર્મોણ કૃત્યો ૨-૩

તેમની પછી ધનેશ્વરસૂરિ થયા, જેમણે (પોતે) નિઃસ્પૃહી એવા સાધુઓના પ્રભુ હોવા છતાં લોભરાજની સલામાં વાદોમાં જ્યલક્ષ્મીને ગ્રહણ કરી. ૪

હવે, જેમણે વ્રતમુદ્રા ધારણ કરીને વિષયપિપાસારૂપી ઘેર પિશાચિકાને સારી રીતે નિગ્રહમાં રાખી હતી એવા અનિતસિંહસૂરિ થયા. ૫

પછી, દુર્ધર એવી ક્ષમાને ધારણ કરવામાં દક્ષ, દિક્કુંજર જેવા ગુરુક અને દિશાઓમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરનારા વર્ધમાનસૂરિ થયા. તેમણે ભુવનમાં સત્પથનો પ્રકાશ - કરવામાં સૂર્યચન્દ્ર જેવા દેવચન્દ્ર અને ચન્દ્રપ્રભ એ બે સૂરિઓને (પોતાને સ્થાને) બેસાડયા. ૬-૭

તેમના માનનીય મુનિવૃષભ, શિષ્યલબ્ધિસંપન્ન, મચ્છધુરા ધારણ કરવામાં વૃષભ જેવા કુલભૂષણગણિ થયા, જેમનો કલ્પદ્રુમના પલ્લવ જેવો પદ્મહસ્ત જેના માયા પર મૂકાતો તેને લક્ષ્મી વરતી. * ૮-૯

હવે ભદ્રેશ્વરસૂરિ થયા, જેમના લોકોત્તર ચરિત્રથી આજે પણ અંગો રોમાંચિત થાય છે, આખી જિંદગી મુઘી એકાન્તર ઉપવાસ કરનાર જેમની આજ્ઞાથી સન્નિવે સચિવે ઉન્નયંતતીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તથા જેમના આદેશથી શાન્તુક સચિવે તેમજ સન્નિવે વડઉદયમાં વિસ્તારવાળી અને ગુરુક રથયાત્રા કરાવી હતી. ૧૦-૧૨

પછી, તીક્ષ્ણ ખંડગધારા સરખું વ્રતચારિત્ર પાળનાર, સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગુણોવાળા અનિતસિંહસૂરિ થયા; જે આગમિકનો (સંભળાવેલો) આગમનો અવિસંગત અર્થ સાંભળતાં ભુવનમાં કયા અસહિષ્ણુનું ચિત્ત પણ આશ્ચર્ય પામ્યું નથી ? ૧૩-૧૪

* નવમી આર્યાના બીજા ચરણનો અર્થ, સ્પષ્ટ સમજતો નથી; અને તેથી જ છાયા પણ અસ્પષ્ટ રહેવા પામી છે.

બદ્રેશ્વરસૂરિ વડે પોતાના પદ ઉપર (સૂરિપદ ઉપર) મુકાયેલા અને અનિતસિંહસૂરિ વડે પૃથ્વીસમસ્ત અર્થોનો તથા વ્યાકરણ, તર્ક, સાહિત્ય, હદ, સિદ્ધાન્ત, જ્યોતિષાદિનો વાત્સલ્યવશતાથી કાલાનુસાર પાર પમાડાયેલા દેવભદ્રસૂરિ યથા, જેમણે મનુષ્યો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે 'તત્ત્વજિન્દુ' પ્રમુખ પ્રકરણ રચ્યા તથા 'જનપ્રમાણ-પ્રકાશનક' હદોમાં રચ્યો તેમણે (દેવભદ્રસૂરિએ) પોતાના શિષ્યરત્ન, પૃથ્વીમાના ચદ્ર જેવા ઉન્નતજ્ઞ માહાત્મ્યગુણમણિનિવાન સિદ્ધસેન-સૂરિની તથા (પોતાના) ભક્ત સર્વવિદ્ જિનેશ્વરસૂરિની અભ્યર્ચનાથી અલુહિતપાટકપુરમાં શ્રેયાસસ્વામીનું ચગિ (પોતાના) શિષ્ય પડિત જિનચદ્રગણિની સહાયથી રચ્યુ ૧૫-૨૦

આ ચરિત્ર, અસામાન્ય પુણ્યપ્રાપ્તિ ધર્યાના શિષ્ય વિમલચદ્ર-ગણિએ પ્રથમવાર લખ્યુ ૨૧

ટિપ્પણ

૨-૩ આ અભયદેવસૂરિના ગુરુનું નામ પ્રહુમ્નસૂરિ હતું 'ન્યાય-વનસિંહ' તથા 'તર્કપચાનન' એવા તેમના બિરુદ હતા પ્રસિદ્ધ 'સન્મતિ-તર્ક' ઉપર તેમણે લખેલી પચીસ હજાર શ્લોકપ્રમાણુ દીકા 'તત્ત્વબોધ-વિધાયિની' અથવા 'વાદમહાર્ણવ' નામથી ઓળખાય છે જન દાર્શનિક ગ્રંથોમાં તે અદ્વિતીય છે દશમી સદી સુધીના સર્વ ભારતીય દાર્શનિક વાગેની તેમાં અનેકાન્ત દષ્ટિએ સમર્થ પર્થોવોચના છે આ પત્રી થયેલ, આ વિષય પર કલમ ચલાવનાર લગભગ સર્વ જૈન ગ્રંથકારો ઉપયુક્ત દીકાગ્રંથના ઋણી છે 'શ્રેયાસનાથ ચરિત્ર'ના કર્તા 'વાદ-મહાર્ણવ'ને અભયદેવસૂરિના ક્રિતિષ્ઠમ (કીર્તિસ્તભ) તરીકે વર્ણવે છે, એમાં સહેજ પણ અતિશયોક્તિ નથી

૮ ધનેશ્વરસૂરિએ બોજરાગની સભામાં થયેલા વાદોમાં જયલક્ષ્મી

૧ વધુ ચાટે જુઓ 'સન્મતિતર્ક'ના પહેલા ભાગમાં તેના સપાદકો

૫ બેચાદાસ અને ૫ સુખવાલજીનું નિવેદન

૫

ગ્રહણ કરી, એમ પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિ નોંધે છે; પરંતુ પ્રશસ્તિકાર દેવભદ્ર-
સૂરિના જ શિષ્ય સિદ્ધસેનસૂરિએ રચેલ ‘પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ’માં

તદનુ ધનેશ્વરસૂરિર્જન્મે યઃ પ્રાપ્ત પુન્ઢરાકાલ્યઃ ।

નિર્મથ્ય વાદજલધિં જયશ્રિયં મુક્તનૃપપુરતઃ ॥

એ પ્રમાણે મુંજની સભામાં ધનેશ્વરસૂરિએ વિજય મેળવ્યો હોવાનું લખ્યું છે. ચંદ્રગચ્છમાં જ થયેલા માણિક્યચન્દ્રે સં. ૧૨૭૬માં રચેલ ‘પાર્શ્વનાથચરિત્ર’માં પણ ધનેશ્વરસૂરિએ મુંજની સભામાં વાદી-ઓનો પરાજય કર્યો હોવાનો ઉલ્લેખ છે. ૨ આમ આ બે પછીના ગ્રન્થોના ઉલ્લેખ કુદરતી રીતે વધુ વિશ્વસનીય માનવા પડે તેમ છે. સંભવ છે કે મુંજનરિંદસમાણે બદલે મોજનરિંદસમાણે એવો પાઠ પાછળથી ભૂલથી ‘ત્રિયાંસનાથચરિત્ર’માં પ્રવેશ પામ્યો હોય. આ ધનેશ્વરસૂરિની પછી અનિતસિંહસૂરિ થયા અને તેમની પછી વર્ધમાનસૂરિ થયા. વર્ધમાનસૂરિએ સં. ૧૦૫૫માં હરિભદ્રકૃત ‘ઉપદેશપદ’ ઉપર ટીકા લખેલી છે.^૩ તેમનો એક ધાતુપ્રતિમાલેખ શક સં. ૬૧૦ (વિ. સં. ૧૦૪૫)નો પણ મળે છે. હવે, મુંજરાજ સં. ૧૦૫૦ અને ૧૦૫૪ની વચ્ચે અવસાન પામ્યો હતો એમ માનવાનાં સમગ્ર ઐતિહાસિક કારણો છે. તેની પછી ગાદીએ આવેલા ભોજના દરબારમાં વિદ્રસભાઓ ભરાવા લાગી ત્યાં સુધી ધનેશ્વરસૂરિ જીવંત હોય એ અસંભવિત લાગે છે. એટલે કે ભોજના નહીં, પરંતુ મુંજના દરબારમાં તેમણે વાદીઓનો પરાજય કર્યો હોવાની હકીકત વધારે વાસ્તવિક ઠરે છે. ધનેશ્વરસૂરિ પૂર્વાવસ્થામાં ત્રિભુવનગરિના રાજા હતા. તેમણે પ્રહુમ્નસૂરિના ઉપદેશથી જૈનધર્મ ગ્રહણ કર્યો હતો, એમ માણિક્યચન્દ્રે ‘પાર્શ્વનાથચરિત્ર’માં નોંધ્યું છે. તેઓ આચાર્યપદે આવ્યા બાદ ચંદ્રગચ્છ ‘રાજગચ્છ’ એવા નામથી ઓળખાયો હોવાનું પ્રભાચન્દ્રસૂરિ ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં જણાવે છે.

૧-૭. વર્ધમાનસૂરિએ સં. ૧૦૫૫માં હરિભદ્રસૂરિકૃત ‘ઉપદેશપદ’ ઉપર ટીકા લખી છે. વળી તેમણે ‘ઉપમિતિભવપ્રપંચાનામસમુચ્ચય’

તથા 'ઉપેશમાલાબૂદ્ધવૃત્તિ' નામની કૃતિઓ ગ્વી હોવાનું જણાય છે તેમનું અવસાન મં ૧૦૮૮માં થયું હતું ૪ ચદ્રમચ્છના દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રીચદ્રસૂરિએ સ ૧૨૧૪માં પાટણમાં પ્રાકૃત 'સનકુમારચરિત્ર' આપેલું હતું ૫ મોકપમાણુ લખ્યું છે, તેના આરભે તેમણે દેવચન્દ્રની તથા દેવભદ્રની કૃતિઓનું ઝમરણ કર્યું છે ૫ પ્રશસ્તિની સાતમી આર્યામાં જેમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે તે દેવચન્દ્રસૂરિ અને શ્રીચન્દ્રસૂરિએ જેનું રમરણ કર્યું છે તે દેવચન્દ્રસૂરિ એક જ હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે જો એક હોય તો દેવચન્દ્રસૂરિએ અન્ન કાર્ધ અન્થો રચ્યા હશે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે

૧૧ સિદ્ધરાજના એક મત્રી સન્નગનનું નામ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે વનરાજ ચાવડાના શ્રીમાળી મત્રી જામ અથવા ચાપાનો તે વચ્ચે હતો. સિદ્ધરાજે તેને સૌરાષ્ટ્રનો દડનાયક નીમ્યો હતો તેણે સૌરાષ્ટ્રની ઉપજ ખર્ચાને સ ૧૧૮૫માં ગિરિનાર ઉપરના નૈન મન્દિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો સં ૧૨૮૭ની આસપાસ પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં લખાયેલ 'રેવતગિરિ રાસ'માં તથા પ્રાકૃત 'રેવતકલ્પ'માં આ જીર્ણોદ્ધારનું વર્ણન મળે છે ૬ ભદ્રેશ્વરસૂરિની આગાથી સન્નગને ગિરનાર તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો એવો પ્રશસ્તિનો ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે

૧૨ ચાન્તુક, સપત્કર અથવા ચાન્તુ એ સિદ્ધરાજનો અમાત્ય હતો સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણના વખતમાં પણ તે મહામાત્ય હતો, એમ 'વિક્રમાદેવચરિત' તથા 'ચૌરપચાગિકા'ના કર્તા તેમજ કર્ણના સમકાલીન પ્રસિદ્ધ કાશ્મીરી કવિ ત્રિલોકેએ રચેલ 'કર્ણસુન્દરી' નાટિકામાં જણાવેલું છે 'કર્ણસુન્દરી' નાટિકા મહામાત્ય સપત્કર પાટણમાં શ્રીશાસ્ત્રસવમહા પ્રવર્તાવેલા આદિનાથના યાત્રામહોત્સવ વખતે

૪ એનન પૃ ૨૦૭

૫ નૈન' સાપ્તાહિક તા ૨૦-૫-૨૮ ૫, લાવચદ્ર ગ્રાવીનો લેખ 'સિદ્ધરાજ અને નૈનો'

૬ શ્રી દત્તાત્રયપાદિત 'પ્રાચીન સૂર કાવ્યસમૃદ્ધ' ૧ મા એમી ૧)માં આ બંને કૃતિઓ ઇલાખેલી છે

ભજવાઈ હોવાનો ઉલ્લેખ તેની પ્રસ્તાવનામાં કરવામાં આવેલો છે.^૭ બિલ્હણે ‘કર્ણસુન્દરી’માં શાન્તુને વત્સરાજના મહામાત્ય યૌગંધરાયણ સાથે સરખાવ્યો છે. તેની ચતુરાઈ, ધર્મપ્રેમ અને શૌર્યની અનેક વાતો, ‘પ્રખન્ધચિન્તામણિ’એ નોંધી છે. બિલ્હણ ‘પ્રાત્મણ હોવા છતાં આ નાટિકાના મંગલાચરણમાં તેણે જિનેશ્વરની સ્તુતિ કરી છે તે શાન્તુ તરફના આશ્રયનું પર્ણિણામ હોઈ શકે. અન્ય સંખ્યાખંધ ઐતિહાસિક તેમજ અર્ધ-ઐતિહાસિક પ્રખન્ધાત્મક ગ્રંથોમાં શાન્તુ મંત્રી વિધેના ઉલ્લેખો અને હકીકતો મળી આવે છે અને તે ઉપરથી તેની મહત્તા અને પ્રાભાવિકતાની કલ્પના થઈ શકે છે. દર્પપુરીયગચ્છીય અભયદેવ-સૂરિના આદેશથી શાન્તુએ ભડ્યમાં સમલિકાવિહારમાં સોનાના કળશો ચઢાવ્યા હતા, એવો ઉલ્લેખ શ્રીચંદ્રસૂરિકૃત પ્રાકૃત ‘મુનિમુવતચરિત્ર’માં મળી આવે છે.^૮ શાન્તુ તેમજ સજ્જને વડઉદયમાં વિસ્તૃત રથયાત્રા કરાવી, એવો ઉલ્લેખ પ્રશસ્તિમાં છે. આ વડઉદય તે હાલનું વડોદરા હોય એ સંભવિત છે.

૧૭. સં. ૧૨૧૪ માં ચંદ્રગચ્છના શ્રીચંદ્રસૂરિએ પ્રાકૃતમાં ‘સનત-કુમારચરિત્ર’ રચ્યું છે. તેના આરંભે તેમણે દેવભદ્રસૂરિની કૃતિઓનું સ્મરણ કર્યું છે. આ દેવભદ્રસૂરિ તે પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લિખિત ‘ત્રેયાંસનાથચરિત્ર’, ‘પ્રમાણપ્રકાશતક’, ‘તત્ત્વચિન્દુ’ વગેરેના કર્તા દેવભદ્રસૂરિ હોય એમ જણાય છે.

૧૯. દેવભદ્રસૂરિના શિષ્ય સિદ્ધસેનસૂરિએ સં. ૧૨૪૮માં (અથવા કદાચિત્ ૧૨૭૮) માં નેમિચન્દ્રકૃત ‘પ્રવચનસારોદ્ધાર’ ઉપર ‘તત્ત્વજ્ઞાન-વિકાસિની’ નામે વૃત્તિ રચી છે અને તેમાં તેમણે પોતાના અન્ય ગ્રંથો ‘પદ્મપ્રભચરિત્ર’, ‘સામાચારી’ વગેરેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૯

૭. ‘કર્ણસુન્દરી’ નાટિકા. નિર્ણયસાગર પ્રેસની આવૃત્તિ.

૮. પીટર્સનનો હાથપ્રતોને લખતો અહેવાલ, સં. ૧૮૬૨-૬૫, પૃ. ૧૦

૯. પ્ર. સી. વૃત્તિ, પૃ. ૧૮૭, ૪૪૦, ૪૪૨

સડેર ઉત્તર ગૂજરાતનું એક ઐતિહાસિક ગામડું

ઉત્તર ગૂજરાતનો પ્રદેશ ગૂજરાતની પ્રાચીન સમૃદ્ધિનું એક કેન્દ્રસ્થાન હોઇ અનેક ઐતિહાસિક અને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થાનોથી ભરપૂર છે. આણં, આરાસણ, ચંદ્રાવતી, વડનગર, મોઢેરા અને અણ્ણ-હિતવાડ જેવા સર્વવિશ્રુત સ્થાનોની વાત જવા દઇએ તો પણ ઝીંકુવાડા, લોદેશ્વર, કોટપર્ક, વાપડ, ઇડર, કણીવતી, દેલભાઇ, વાપેલ, સણુક, દક્ષિણથી, શ્રીસ્થળ, વીસનગર, બેચરાણ, પાવનપુર, તારંગા, પચાસગ, માડળ ઇત્યાદિ અનેક એવા સ્થળો ત્યાં આવેલા છે, જ્યાંથી ગૂજરાતના શિષ્ય ગ્રંથાપત્ય, ઇતિહાસ વગેરે વિષે ઉપયોગી એવી માહિતી ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આવા સ્થાનો પૈકી સડેર પણ એક છે. ગૂજરાતના પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં તેનું સ્થાન બહુ આગળ તરી આવતું નથી, છતાં ઉત્તર ગૂજરાતનું પુરાતત્ત્વવિષયક અવલોકન કરતાં એ સ્થાનની અવગણના થઇ શકે તેમ તો નથી જ, અને એ વિષેની પ્રકીર્ણ માહિતી પણ ઇતિહાસના તાણાવાણા ગોઠવવામાં થોડેવણે અરો ઉપયોગી થઇ પડે છે. પ્રાપ્ત સાધનો પરથી મડે વિષેની જે હકીકતો મળી શકે છે તે અહીં આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

સડેરની પ્રાચીનતા

ગાયકવાડ સરકારના મહેસાણા પ્રાન્તમાં પાટલુદી અગ્નિખૂંજે

આશરે ૧૦-૧૧ માઇલ દૂર અને પાટણ પાસેના મહુદરોડ સ્ટેશનેથી આશરે અઢી માઇલ દૂર સડેર આવેલું છે. હાલમાં ત્યાં ૩૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. આ સ્થળ પ્રાચીન હોવાનાં ચિહ્નો સ્વદ્મ દષ્ટિએ અવલોકન કરનારને ઠેકાણે ઠેકાણે નજરે પડે છે. પ્રાચીન મૂર્તિઓ, શિલ્પાકૃતિઓ અને કાતરણીવાળા પથરો જે તે સ્થળે રખડતાં અથવા મોઢક ભીતોમાં ચણાયેલાં નજરે પડે છે. ગામના ચોરા ઉપરનાં મૂર્તિ વગરનાં બે પ્રાચીન મંદિરો અભ્યાસદષ્ટિએ કાંઈ પણ પુરાતત્ત્વવિદનું ધ્યાન ખેંચ્યા સિવાય રહેતાં નથી ‘આર્કિયોલોજિકલ સર્વે’ ઓફ નોર્થર્ન ગૂજરાત’ એ પુસ્તકના લેખકો નોંધે છે તે પ્રમાણે, આ બે મંદિરો પૈકીનું નાનું મંદિર, તો જેનો સમય છઠી સદી જેટલો પ્રાચીન હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે એવાં ઓરિસાનાં મંદિરોને મળતું આવે છે. આ અનુમાન બે વાસ્તવિક જ હોય તો, સડેરની ઐતિહાસિકતા અને પ્રાચીનતા ઉત્તરગૂજરાતનાં ઐતિહાસિક સ્થાનોમાં નોંધપાત્ર ગણાવી જોઈએ. વડનગર અને આશુને બાણુએ રાખીએ તો, મોઢેરાક્ષેત્ર આ પ્રદેશમાં કદાચ પ્રાચીનતમ છે અને તેની પ્રાચીનતા આશરે ઈસ્વીસનના પહેલા અગર ખીજા સૈકા સુધીની અનુમાનવામાં આવે છે; અને એમ પણ માનવામાં આવે છે કે, અત્યારે મોઢેરા તથા તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં પુષ્કળ ખાર હોવાને કારણે એ સમયમાં ત્યાં દરિયો હોવો જોઈએ અને મોઢેરા એક બંદર હોવું જોઈએ. વહાણનાં લંગર નાખવાનો મોટો પથર હજી પણ ઝીંઝુવાડામાં છે તે ઉપરથી એક સમયે તે બંદર હોવું જોઈએ અને હાલના ગૂજરાત તથા કાઠિયાવાડની વચ્ચે સમુદ્ર હોવો જોઈએ, અને કવેટા ધરતીકંપ કરતાંયે મોટો એવો કાંઈ ધરતીકંપ થતાં દુનિયાના ઘણાંયે પ્રદેશોમાં બન્યું છે તેમ, જળના સ્થાને સ્થળ થઈ ગયું હોવું જોઈએ એવું અનુમાન થઈ શકે છે. જો કે મોઢેરા એ કાળ જેટલું જ પ્રાચીન છે એમ કહેવાનાં કાંઈ વિશ્વસનીય પ્રમાણો આપણી પાસે નથી. મોઢેરા

વિષેનો વિશ્વસનીય ઉત્તેષ તો પ્રભાવન્દ્રસૂરિના 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં મળે છે તે ઉત્તેષ ઈસવીસનની નવમી સદીના આરંભમાં મોઢેરાનું અસ્તિત્વ હોવાનું અને ત્યાં મોઢેરક ગચ્છના ચૈત્યો હોવાનું સ્વયં કરે છે ૨ પરંતુ સડેરના મન્દિર બામતમાં 'આક્રિયોતોજકલ સંઘે'ના કર્તાઓએ કરેલું અનુમાન વજનદાર ગણીએ તો સડેરનો સમય સહેજે મોઢેરા કરતાં થોડો પ્રાચીન ધારવો પડે.

સડેર વિષેનો ખીલો એક ઉત્તેષ બારમી સદીમાં સાપડે છે અને અત્યારે એક નાના ગામડાની સ્થિતિમાં આવેલું સ્થાન એક વખતે વિસ્તૃત હતું એમ તે ઉપરથી કલ્પી શકાય છે સિદ્ધરાજના પિતા કલ્કદેવ સોલંકીનું સ. ૧૧૪૮ ની સાનનું એક તામ્રપત્ર સંલુકમાંથી મળેલું છે, અને સંલુકનું તળાવ ચાનું ગર્ખવા માટે, પાસેના ડાબી ગામની કેટલીક જમીન દાન અપાયાનું તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. દાનમાં અપાયેલી જમીનના ખૂટ લખના એ તામ્રપત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે—

અસ્વાશ્વ મૂમે પૂર્વવા દિશિ મટારિકા ક્ષેત્ર । તથા બ્રાહ્મણ રક્ષ । નેહા
કાલાક્ષેત્ર ચ । વશ્વિગર્વા મહિચરામક્ષેત્ર । વશ્વિમાર્ગ મહેરપ્રામલીમા । શ્વિ
ચતુરાષાઢોવશ્વિકિત્તા મૂમે ધર્માદિ

હવે, સંલુક ગામ સડેરથી ત્રણ ગાઉ ઈશાન ખૂણે આવેલું છે આજે સડેર અને સંલુકની સીમ, ઉપર્યુક્ત તામ્રપત્રમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે એકબીજાને સ્પર્શ કરતી નથી, અત્યારે તો તેમની વચ્ચે ખીલ ગામો આવેલા છે વળી સડેરના અત્યારના ગામડાણની આશુબાણુ ધણે દૂર સુધી જૂના પાયા નજરે પડે છે, અને આ ઉપરથી એ પુર વાર થાય છે કે એક કાળે સડેરનો વિસ્તાર અત્યાર કરતાં ઘણું મોટો હોવો જોઈએ.

બે પ્રાચીન દેવાલયો .

'આક્રિયોતોજકલ સંઘે' એક નોર્ધર્ન ગૂજરાત 'માં, ઉપર જે

એ પ્રાચીન દેવાલયોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે,^૩ તે વિષે નીચે પ્રમાણે નોંધ છે—

“ રૂઢાવી ગામથી અઢી માઇલ પશ્ચિમે અને સ્થલકથી ચારથી પાંચ માઇલ નૈઋત્ય ખૂણા તરફ આવેલા મંડેરમાં એ નાનાં, વપરાતાં બંધ થયેલાં પણ રસપ્રદ પ્રાચીન દેવાલયો છે. આ દેવાલયોની બાજુએ સંડેરી માતા-સંખ્યાબંધ શક્તિદેવતાઓ પૈકીની એક—નું અર્વાચીન મંદિર છે.

જૂનાં દેવાલયો પૈકીનું મોટું તેની ચોજના અને બીજી વિગતોમાં સ્થલકના નીલકંઠ મહાદેવના દેવાલય સાથે મળતું આવે છે. ફેર માત્ર એટલો કે તેની પૂર્વ-પશ્ચિમ લંબાઈ ૨૮ ૧/૨ ફીટ હોઈ તે કંઈક નાનું છે. આ દેવાલયનું પ્રવેશદ્વાર પૂર્વ બાજુએ છે અને તેનો નીચેનો ભાગ લગભગ એ ફીટ જેટલે ઉંડો જમીનમાં દટાયેલો છે. દેલમાલના તળાવ નજીક આવેલા દેવાલય ઉપરની કોતરણીની ભેમ અહીંની કોતરણીમાં પણ સપાટી ઉપરનાં અલંકરણોની પણ સુરેખતા અને ઉંડાણ ધ્યાન દોરે તેવાં છે; અને સદીઓનાં તોફાનોમાંથી પસાર થયા છતાં, છાયા અને પ્રકાશના પ્રદર્શનદ્વારા તે દૃષ્ટિને ખેંચે છે.

દેવાલયના પ્રવેશદ્વારની ઉપરના આગળ પડતા ભાગ ઉપર ગણેશની પ્રતિકૃતિ કોતરેલી છે અને તેની ઉપર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શિવ છે. મંડપના ધૂમટમાં આઠ નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે સ્થલકના મંદિરમાં આવી બાર સ્ત્રીઓ નજરે પડે છે.

બહાર દેવાલયની પાછળની બાજુએ એટલે કે પશ્ચિમ તરફના મુખ્ય ગોખલામાં શિવની એક મૂર્તિ છે, તેમજ ઉત્તર બાજુએ વિષ્ણુની અને દક્ષિણે બ્રહ્માની મૂર્તિઓ છે.

બીજું અને નાનું દેવાલય^૪ વધુ વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે અને દેખાવમાં વધુ સુંદર છે. દૂંડું અને બહુ શિખર આપણને ઓરિસાનાં એ

૩. આ દેવાલયોના ફોટોગ્રાફો પણ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં અપાયા છે. જુઓ પ્લેટ નં. XCIV; XCV

૪ પ્લેટ નં. LXIII.

દેવાલયોની યાદ આપે છે કે જેમનો સમય છઠ્ઠી સદી જેટલો પ્રાચીન અનુમાનવામાં આવ્યો છે દેવાલયના પ્રવેશદ્વારની ઉપર મણેશની મૂર્તિ છે તેની ઉપરના ભાગમાં આપણે નવમકો દેવતેલા લેખ્ય છે કે જે વડનગરના નાના દેવાલયના પ્રવેશદ્વાર પર, કચ્છમાં અંજારના પ્રાચીન દરવાજા ઉપર તથા ખીજે અંથે આપણી નજરે પડે છે”

એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રગતિ

સડેરના વતની એક શ્રાવક ચંદ્રસિંહના વશમાં થયેલા પરખત અને કાન્હા નામે બે વણિકોએ સ ૧૫૭૧ માં મેદડો અન્થે લખાવી એક મોટો ગ્રાનજડાગ રચાવ્યો હતો. તેમના એ, કાર્યની કીર્તિ કથનારી ૩૩ નોકની એક પ્રચલિત તેમણે લખાવેલા દરેક પુસ્તક-ને અતિ લખવામાં આવેલી છે અસારે પણ પૂના, ભાવનગર, પાલી-તાણા, પાટણ વગેરે અંથેના હસ્તલિખિત જૈન પુસ્તકભંડારોમાં એ ભાવ્યોએ લખાવેલા પુસ્તકો મળી આવે છે ૫ પૂ મુનિશ્રી પુણ્યવિજય-છમે ‘પુરાતત્ત્વ’ ત્રૈમાસિક (પુ ૧, અક ૧) માં એ લખાવેલી છે. માત્ર સડેરના સ્થાનિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જ નહીં પરંતુ વધારે વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોતાં પણ એ પ્રચલિત ધણી ઉપયોગી હોવાથી તેનો સારાશ અહીં ઉતારુ છું-

શ્રીવર્ધમાનસ્વામીના મન્દિરથી અલકૃત એવા સડેરમાં પોગવાડ-ગાતીય સુમતિશાહનો આજૂ નામે યશસ્વી અને રાજમાન્ય પુત્ર હતો તેનો પુત્ર આસડ અને તેનો પુત્ર મોક્ષ નામે હતો. મોક્ષનો ભાઈ વર્ધમાન હતો. તેને ચંદ્રસિંહ નામે મદાચારી પુત્ર હતો. ચંદ્રસિંહને સાત પુત્રો હતા, જેમાં સૌથી મોટો પેયડ નામે હતો. પેયડને છ નાના ભાઈ હતા અને તેમના નામ નરસિંહ, રત્નસિંહ, ચતુર્થમદ્વ, મુગ્ધ, વિક્રમ-સિંહ અને ધર્મણ એ પ્રમાણે હતા. પેયડે અણહિનપુરની પાસે

૫ જુઓ શ્રી જિનવિજયજીના લખણ ‘પ્રાચીન ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધનસામગ્રી’, પૃ ૫૧

આવેલા સંડેરમાં પોતાના ધનવડે પોતાની કુલદેવતા અને વીરસેશ (?) નામે ક્ષેત્રપાળથી સેવાયેલ અથવા રક્ષિત મોડું ચૈલ-મન્દિર કરાવ્યું હતું. પોતાના નિવાસસ્થાનના સ્વામી સાથે તેને કોઈ કારણથી કલહ થયો અને તેથી તે સ્થાન છોડી ખીજા નામના ક્ષત્રિય વીર નરની સહાયથી તેણે ખીજાપુર નામે નવું ગામ વસાવ્યું. ૭ તેણે ખીજાપુરમાં સુવર્ણ પ્રતિમાલંકૃત એક મન્દિર કરાવ્યું, અને આણુગિરિમાં અમાલ વસ્તુપાલે બંધાવેલા નેમિનાથના મન્દિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. પોતાના ગોત્રમાં થઈ ગયેલ ભીમાશાહની કરાવતાં અપૂર્ણ રહેલ આદીશ્વરની પ્રતિમાને સુવર્ણથી દઢ સંધિવાળી કરી (?). તેણે મહાવીરની મૂર્તિ તૈયાર કરાવીને પોતાના ધરમન્દિરમાં સ્થાપી હતી તથા સં. ૧૩૬૦ માં જ્યારે પાટણમાં કરણુધેલો રાજ્ય કરતો હતો તે વખતે એ મૂર્તિની સ્થાપના કર્યા બાદ તેણે સિદ્ધાયળ અને ગિરનારનો સંઘ કાઢ્યો તથા ખીજા વખત પણ સંઘપતિપણું સ્વીકારી સંઘની સાથે છ યાત્રાઓ કરી. સં. ૧૩૭૭ ના ભયંકર દુષ્કાળ વખતે તેણે અનેક લોકોને અન્ન વહેંચ્યું હતું. શ્રી સલ્યસૂરિના વચનથી તેણે ચાર જ્ઞાનભંડાર લખાવ્યા તથા નવ ક્ષેત્રમાં અન્ય ધનનો વ્યય કર્યો.

પેથડનો પુત્ર પથી, તેનો લાડણ, તેનો આલ્હણસિંહ અને તેનો મંડલિક નામે પુત્ર હતા. મંડલિકે ગિરનાર-આણુ વગેરે તીર્થોમાં ચૈત્યોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો તથા અનેક ગામોમાં ધર્મશાળાઓ બંધાવી. તે અનેક રાજાઓનો માનીતો હતો. સં. ૧૪૬૮ ના દુષ્કાળ વખતે લોકોને તેણે અન્ન વહેંચ્યું હતું તેમજ ૧૪૭૭ માં શત્રુંજયની યાત્રા કરી હતી. જ્યાં

૬. આજે પણ સડેરના જૈન મન્દિરમાં એતરપાળ છે અને ત્યાં પાટણ ઉપરાંત મહારાષ્ટ્ર તરફના કેટલાક જૈનો પણ લગ્ન પછી ઘાટડી છોડવા માટે આવે છે.

૭ આ ખીજાપુર તે હાલનું વીજાપુર હોઈ શકે.

૮. સં. ૧૪૬૮ ના તથા તે પછી બે વર્ષે પડેલા ખીજા દુષ્કાળની નોંધ અન્નપાણ મળે છે-જુઓ અષ્ટપદાદિ વર્ણવિતયમનુ મહાભાષણે સંપ્રવૃત્તે દુર્મિલે લોક-લક્ષણવક્રાતિ નિતરાં કર્ણકાલોપમાને વગેરે, 'જૈન સ્વેતામ્બર કોન્ફેરન્સ હેરલ્ડ', પુ. ૯, અંક ૮-૯. શ્રી. વિનવિજયજીનો લેખ.

નદસુરિના હિપદેશથી પુસ્તકલેખન, સંઘપૂજા વગેરે ધર્મકૃત્યો તેણે કર્યા હતા મહાલિકનો વિજિત નામે પુત્ર હતો તથા તેના પર્વત, કુમર અને નર્મદ નામે ત્રણ પુત્રો હતા. પર્વતને સહસ્ત્રવીર અને કુમરને કાન્હા નામે પુત્ર હતો. પર્વત તથા કુમરે પોતે કરાવેલ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવીને સ. ૧૫૫૬ માં સ્થાપનમહોત્સવ કર્યો હતો. સ. ૧૫૬૦ માં તેમણે છરાપટ્ટી, આણુ વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી હતી બહુ પાસે આવેલ ગાંધારમાં દરેક હિપાગ્રયમાં તેમણે કંપસૂત્રની પ્રતિઓ અર્પણ કરી હતી અને આગમગચ્છીય વિવેકરત્નના હિપદેશથી ચતુર્થ મત (શ્વશાયી)નો આદર કર્યો હતો.

આગમગચ્છના શ્રી જ્ઞાનહસગિના કૃમયી યયેલ વિવેકરત્નસુરિના હિપદેશથી સ. ૧૫૭૨ માં સમસ્ત આગમ લખાવતા, સુકૃતેષી વ્યવહારી પવત-કાન્હાએ અમુક પુસ્તક લખાવ્યું છે, એવો ઉલ્લેખ પ્રશસ્તિના અંતે મળે છે.

ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે હિપયોગી એવી સખ્યામય સાક્ષી આ પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે, એ નોધના જેવું છે.

પેથડરાસ

આમગની પ્રશસ્તિમાં જે પેથડરાનો ઉલ્લેખ છે તેણે કાઢેલા સંઘનું વર્ણન કરતું ‘પેથડરાસ’ નામે એક દૃઢ અપભ્રંશ કાવ્ય તેના સમકાલીન કોઈ મહાલિક નામે કવિએ લખ્યું છે ૧૦ આ કાવ્ય તત્કાલીન ઇતિહાસ તેમજ ગૂજરાતની પ્રાચીન જૂજોળ તથા ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ હિપયોગી છે.

૧ આત્માર એ પ્રાચીન ગૂજરાતનું મોટું બંદર હતું આ સાક્ષી આપારાઈ ત્યાં રહેલા હેથ અને તેથી તેમણે ત્યાં ધર્મકૃત્યો કર્યા હોય એ બનવાજેય છે,

૧૦ પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસમૃદ્ધિ (ગા. એ. સી.) ના પરિચિદમાં આ રાસ ઉપારો છે.

પ્રકીર્ણ વિગતો

સંડેરના જૈન દર્શનાસરમાંની મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ નીચે સં. ૧૩૩૨ ની માધ શુદ્ધ ૧૫ નો એક શિલાલેખ કોતરેલો છે. હારીજ ગચ્છના એક આવદે જિનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય ગુણુભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ કરાવી હોવાની હકીકત તેમાં છે. ખરતરગચ્છીય જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય ચંદ્રતિલકે સં. ૧૩૧૨ માં ‘અભયકુમારચરિત’ રચ્યું છે તેમાં તેમણે ગુણુભદ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ પોતાને ‘પંચિકા’ ભણાવનાર તરીકે કર્યો છે, તથા પ્રબોધચંદ્રગણિએ સં. ૧૩૨૦-૧ માં રચેલ ‘સંદેહદોલાવલી’માં પણ ગુણુભદ્રસૂરિનો એ રીતે ઉલ્લેખ છે. ૧૩ આ ઉપરાંત, ખીજા બે મૂર્તિઓના પગાસણ ઉપર લેખો છે એ જોઈ શકાય છે, પરંતુ પ્લાસ્ટરમાં ઠંકાઈ ગયેલા હોવાથી વાંચી શકાતા નથી. આજ દર્શનાસરમાં સં. ૧૫૬૪, સં. ૧૪૮૪, સં. ૧૫૨૭, સ. ૧૫૨૧, સં. ૧૫૩૩ અને સં. ૧૫૦૭ એ પ્રમાણે સાલવાળા છ ધાતુપ્રતિમા લેખો છે, જેમાંના પહેલા પાંચ મેં છપાવેલા છે. ૧૪ સં. ૧૮૨૬ નું એક ચક્ર છે તથા સં. ૧૮૫૫ માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી પં. ભાવવિજયની પાદુકાઓ છે. આમાં કોઈ સ્થળે સંડેરના નામનો ઉલ્લેખ માલૂમ પડતો નથી તેમ ઉપર જણાવેલી પ્રશસ્તિમાંનાં કોઈ નામો પણ નજરે પડતાં નથી. સં. ૧૫૨૧ ના ધાતુપ્રતિમાલેખમાં ઉનાવા ગામનો ઉલ્લેખ મળે છે. એકંદરે, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નોંધવા જેવી કોઈ ખાસ હકીકત આ લેખોમાંથી મળી આવતી નથી.

ગામના ઇશાન ખૂણે સિદ્ધનાથ મહાદેવના એતર નજીકના દૂધા આગળ એક પાળિયો છે. ખારો પથર હોવાથી અક્ષરો ખરી ગયા છે, પરંતુ સાલ વાંચી શકાય છે અને તે વિક્રમની ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી પચીસીની હોવાનું જણાય છે. ગામની ઉત્તર તરફની ભાગોળ કોઈ સતીનો હાથ છે.

૧૩. જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૪૧૧-૧૨

૧૪. આત્માનંદ પ્રકાશ, પૃ. ૨૬, અંક ૮. ‘કેટલાક ધાતુપ્રતિમા લેખો’ એ શીર્ષક લેખ.

ગામના ઇશાન ખૂણે એક જૂની વાવની જગા હોવાનું બતાવવામાં આવે છે અને તે વાવને ‘સમરવાવ’ કહેવામાં આવે છે જો કે અત્યારે તો તેના કોઈ અવશેષો ત્યાં જણાતા નથી એ જ પ્રમાણે ગામની પશ્ચિમ તરફની ભાગેળે ‘સમરવાડો’ એ નામની જગા બતાવવામાં આવે છે ચોમાસામાં ગામના પાદે ચર્મ વહેતો વહેળો પણ ‘સમરવતી નદી’ તરીકે ઓળખાય છે આ નામો કાંઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિને અનુલક્ષીને આપવામાં આવેલાં હોઈ ખ્યાન છે એ છે

ગામમાં નાગદેવતાના સ્થાનકની ભીંતમાં ચણી લીધેલી સખ્યાબધ ખડિત પ્રાચીન મૂર્તિઓ કોઈ પણ અભ્યાસીનું પહેલી જ નજરે ખ્યાન છે એ તેમ છે ઉત્તર દિશાએ નિશાળની સામે આવેલા દેવસ્થાન આગળ શિક્ષાલેખવાળો એક પથ્થર અગાઉ દતો, પરન્તુ હવે તે ગુમ ચર્મ ગયો જણાય છે

ગામની પશ્ચિમે સિદ્ધનાથ મહાદેવનું મંદિર છે તે મંદિર ઘણું પ્રાચીન હોવાનું કહેવાય છે અને પાટણના રાજા સિદ્ધરાજની સાથે તેના સબધ જોડીને ઠેટલીક લોકોક્તિઓ કહેવામાં આવે છે, પરન્તુ બાધકામની દૃષ્ટિએ સિદ્ધનાથ મહાદેવનું અત્યારનું મંદિર ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષથી વધારે જૂનું હોય તેમ લાગતું નથી, અને લોકોક્તિઓ સબધ માં કોઈ વજનદાર પ્રમાણે આપણી પામે નથી

સડેરમાં લેઝિઆ પાટીદારોની વસ્તી મોટી છે અને તેમના આશરે ૫૦૦ ઘર છે તેઓ પાંચમો વર્ષ ઉપર ચરોતર બાજુથી ત્યાં આવેલા એમ વહીવંચાઓ જણાવે છે ૧૫ પાટણમાં લેઝિઆ પાટીદાર કામનેા એક વિભાગ ‘સાડેસરા’ નામથી ઓળખાય છે એ નામ સડેર ઉપરથી પડ્યું હશે એમ ઠેટલાક માને છે તે બગમર નથી પાટણની નૈઋત્યે ‘સાડેસર’ ગામના ખડેરા છે તે ગામ છોડીને પાટણમાં આવેલા લોકો ‘સાડેસરા’ નામથી ઓળખાયા હોવા જોઈએ

૧૫ અત્યારે પણ પાટણવાડામાં સામ ન્ય રીને પહેરાવી એવી અમદાવાદી પાધગી નહીં, પણ ચરોતરી પાધડી તેઓ પહેરે છે, એ વસ્તુ આ ઐતિહાસિક ધર્મનાની સુચક છે

“ કક્ષાબન્ધં વિદધતિ ન ચે ”

‘બિલ્હણપંચાશિકા’ અથવા ‘ચૌરંપચાશિકા’ નામના મુખ્યસિદ્ધ સંસ્કૃત પ્રણયકાવ્ય સાથે જેનું નામ જોડાયેલું છે તે કાશ્મીરી કવિ બિલ્હણ વિક્રમના આરમા સંક્રાન્તા પૂર્વાર્ધમાં, સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણુ સોલંકીના રાજ્યકાળ દરમિયાન ગૂર્જરાતમાં આવ્યો હતો, અને પાટણમાં શાન્તુ મહેતાના આશ્રયે રહ્યો હતો. કર્ણુ અને મયણલાના પ્રણયપ્રસંગનું ગર્ભિત રીતે નિરૂપણ કરતું ‘કર્ણુસુન્દરી’ નામનું નાટક તેણે પાટણમાં રહીને લખ્યું હતું અને શાન્તુ મહેતાની આગ્રાથી એક જૈન મંદિરમાં ઉત્સવ પ્રસંગે તે ભજવાયું હતું. સારપટ્ટી બિલ્હણ કાષ્ઠ કારણથી ખિન્ન થઈ પાટણ છોડી ગયો હતો. અને સોમનાથની યાત્રા કરી ત્યાંથી સમુદ્રમાર્ગે દક્ષિણ તરફ ગયો હતો. ગ્રામીન કાળના પંડિતોની રીતિ મુજબ, અનેક દેશોમાં પ્રવાસ કરતો અને અનેક રાજદરબારોની મુલાકાતો લેતો હોય તે કલ્યાણના રાજા ત્રિભુવનમલ્લ અથવા વિક્રમાદિત્યના આશ્રયે જઈને રહ્યો હતો. ત્યાં બિલ્હણે એ રાજાનું ‘કલ્પનારસ્યું જીવન વર્ણવતું’ ‘વિક્રમાંક-દેવચરિત’ નામનું કાવ્ય લખ્યું. એ કાવ્યના છેલ્લા એટલે કે ૧૮ માં સર્ગમાં બિલ્હણે પોતાનો આત્મવૃત્તાન્ત આલેખ્યો છે. એ સર્ગનો, તેમાંની ગૂર્જરનિન્દાને કારણે ઠીક ઠીક જાણીતો થયેલો એવો, ૯૭ મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

કક્ષાબન્ધં વિદધતિ ન ચે સર્વદેવાવેશુદ્ધા-

સ્તદ્ માપન્તે કિમપિ મજતે યજ્ઞગુપ્તાદપદત્વમ્ ।

તેષાં માર્ગે પરિચયવજ્ઞાદર્જિતં ગૂર્જરાણાં

૫ મતાપ મિથિભ્રમકરોત્પોમનાય વીઝેભ્યઃ ॥

અર્થાત્ જેઓ કાછડી બાધના નથી, સર્વદા અવિશુદ્ધ રહે છે તથા બુદ્ધિસાગ્રનક ભાષા બોલે છે એવા ગૂજરાતી પરિચયને કાગણે માર્ગ-મા થયેલો ખેદ મે સોમનાથના દર્શનથી ટાળ્યો

આ શ્લોકમાં કક્ષાબન્ધ વિદધતિ ન ચે એ શબ્દો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે શુ એ વાગના ગૂજરા કાછડી નહીં બાધતા હોય ? અથવા શુ પ્રજનો એક મોટો ભાગ એ પ્રકારનો પહેરવેશ પહેરતો હશે, જેથી બિસ્મિલ્લુ ગૂજરાતીની નિન્દા કરવા માટે આવુ એક સામાન્ય વિધાન કરી શક્યો ? ગૂજરાતી કલાના પ્રાચીન નમૂનાઓમાં પુરુષોને કાછડી દેખાતી નથી, પરંતુ હુગીની માથે કમગની આસપાસ વસ્ત્ર વીંટા-જેલુ હોય છે તથા ગાઠમાંથી આગળ પાટલીની માથે છેડો લટકતો રહે છે જો કે આ વસ્ત્રની અદર ચડી અથવા કટિબધ જેવું પહેરેલું કેટલીક વાર જણાય છે ખરું ‘જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ’ જેવા ગૂજરાતી ચિત્રકળાના પ્રતિનિધિરૂપ સમ્રાટમાના સોથી જૂના ચિત્રો તથા બારમા-તેરમા સૈકાના માનવસિંધ (Portrait-sculpture) જેવાથી આનો કંઈક ખ્યાલ આવશે

બિસ્મિલ્લુના અપ્રાર્થદર્શી વિધાન તથા પ્રાચીન કલાના નમૂનાઓ ઉપરથી કરવામાં આવેલો આ તર્ક છે બિસ્મિલ્લુનું કથન એમ પણ મૂલ્યવે છે કે ઉત્તર હિન્દ અને કાશ્મીરમાં એ વખતે કાછડી બાધવાનો રિવાજ સામાન્ય રીતે હતો દક્ષિણનો પ્રદેશ કે જ્યાં રહીને બિસ્મિલ્લુ

* ‘વિક્રમાદેવચરિત ના સપાદક ડો જુન્ડરે ગૂજરાતીઓના દેવવાદા અશુદ્ધ સરસ્વત ઉચ્ચારો પ્રત્યે આ શ્લોક ઉપરથી ધ્યાન ખેંચ્યું (પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૯) તથા ઈસવી સનના અગીઆરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં ગૂજરાતમાં બોલાતી ભાષા વિશે એક પરબ્રાહ્મીય કવિ શુ ધારતો હતો એ બતાવવા માટે શ્રી નરસિંહરાવ દિવેડિયાએ Gujarati language and literature Vol II ના પહેલા જ પૃષ્ઠ ઉપર આ શ્લોક ઉતાર્યો ॥

પોતાનું કાવ્ય રચ્યું હતું ત્યાં એ વખતે પુરુષોનો પહેરવેશ ગૂજરાતથી કયા પ્રકારે બિન્ન હતો, એ માટે એકદમ સામાન્ય વિધાન બાંધવાનું સુક્રેલ છે.

• ગૂજરાતી પહેરવેશમાં કાઝડી બાંધવાનું ક્યારથી શરૂ થયું હતો ? તથા રાજસ્થાનનો દક્ષિણ તથા પશ્ચિમનો પ્રદેશ જે વારતવિક્ક રીતે જોતાં પ્રાચીન ગૂજરાતનો જ એક ભાગ છે ત્યાં કછોટો પણ પાછળથી દાખલ થયો હતો ? અત્યારે તો ઘોતિયાનો કછોટો એ મારવાડી પહેરવેશની જ વિશિષ્ટતા છે.

પ્રાચીન ચિત્ર અને શિલ્પમાં દેખાતી ગૂજરાતી વેશભૂષાનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે, એવા સૂચન સાથે અત્યારે તો માત્ર એક જ દૃષ્ટિ : બિન્દુથી લખાયેલી આ નોંધ પૂરી કરું છું.

કેટલાક ઐતિહાસિક શિક્ષાલેખો

(૧)

પાટણમાં વસ્તુપાલના દાદા સોમનો શિક્ષાલેખ

પાટણમાં ડૉ. પદ્મા અભ્યાસગૃહના પ્રાચીન કલા સમહસ્થાનમાં આરસપહાણની એક વિશાળ ખુબી પડેલી છે એ ખુબીની ચારે બાજુએ બે પક્કિઓમાં આ લેખ મોતરેલો છે આજ ભમાં સ. ૧૨૮૪ની સાલ આપેલી છે, અને ૫૭૧ ત્રણ શ્લોકો આવે છે, જેમાં પહેલા બે શાસ્ત્રવિકીરિત અને ત્રીજો અનુષ્ટુપ છે પક્કિવાર એ લેખ નીચે પ્રમાણે છે—

[૧] ॥૩૦॥ મ ૧૨૮૪ વર્ષે ॥ વિશ્વાનરકર સદા ગુરુચાચેર્મીમૂલનીર્ભા
વસૌ । સોમદાસપદિત્રિવિક્રમદેવેશ્વરમૌજતિ । ચક્રે માર્ગગતાનિદુઃકિરુર(રે) ચ
સ્વાતિવૃષ્ટિર્વૈર્મુક્તિમોક્તિકનિમલ દ્વાવિવશાં દિક્ષામિર્તામજ્જનમ્ ॥૧॥ યુક્ત સોમસ-
ચિત્ત કુન્દેન્દુશ્ચર્મેર્ણે । તિદ્ધ સિ—

[૨] દનુર(વ) વિમુખ્ય મુદ્ગત્રી ચક્રે ન કવિરિમુ । રગદ(મ)ગમદમદ
જ્જદમર ઓસદમપદ્મ કિમુ । મોહાસાવ વિહાવ માસ્કરમહસ્તેજોડમ્પર વા-
જ્જતિ ॥૨॥ વર્ણગૈરીદસો મીનામચિન્મામિત્રસગત । અમૂલ ત્રિ(રુ)વમહાર્ષમ-
જાપસો રાવસોડપર. ॥૩॥

[ભાવાર્થ]—સ ૧૨૮૪ વર્ષે વિશ્વને જ્ઞાનદ આપનાર, હમેશા
ગુરુ પ્રત્યે પ્રેમ રાખનાર તથા મેધના જેવી લીલાને ધારણ કરનાર
સોમ કે જેની ધર્મોત્તિ વિકાસ પામતી જાય છે તથા માગણના હાય-
રખી છીપમાં ઘનરૂપી સ્વાતિવૃષ્ટિ કરી હોવાને કારણે જેનો યથ દિશાઓ
રૂપી ઓંઓનુ મંડન કરનાર મોતીના જેવા નિર્મળ અને પવિત્ર છે,

...તે સોમ સચિવ ચંદ્ર જેવા શુભ ગુણોથી યુક્ત હતો; તેણે સિદ્ધરાજને મૂકીને બીજા કાંઈને પોતાનો વામી બનાવ્યો નહોતો—લક્ષ્મીના નિવાસસ્થાન રૂપ કમળ પોતાને ઉલ્લસિત કરવા માટે ભાતકર સિવાય બીજા કાંઈ તેજનો વાંછના શું કરે છે ખરું ?

તેણે (સોમે) મહાધર્મ પાળ્યો હતો, તેથી તે બીજા રાધવ જેવા લાગતો હતો; તથા વિશ્વામિત્રની સંગતિ સિવાય તે સીતા સાથે પરણ્યો હતો.]

આ લેખ ઉપરથી તેમ જ અન્ય અનેક પ્રશસ્તિઓ અને ગ્રન્થો ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ કે સોમ એ સિદ્ધરાજનો મંત્રી હતો તથા તેની સ્ત્રીનું નામ સીતા હતું. ગૂજરાતના મહામંત્રી વસ્તુપાલના પૂર્વજોની વંશાવલિ આપતાં પ્રશસ્તિઓ આદિ જણાવે છે કે પ્રાગ્વાટ વણિક ચંડપનો પુત્ર ચંડપ્રસાદ, તેનો પુત્ર સોમ, તેનો આશારાજ અને તેના પુત્રો વસ્તુપાલ-તેજપાલ હતા. આમ સોમ એ વસ્તુપાલ-તેજપાલનો પિતામહ હતો.

અર્થાત્ સોમ સિદ્ધરાજનો સમકાલીન છે. સિદ્ધરાજનું મરણ સં. ૧૧૯૯ માં થયું, પરંતુ આ લેખના આરંભમાં તો સં. ૧૨૮૪ ની સાલ આપી છે કે જ્યારે ગૂજરાત ઉપર બીમદેવ બીજો રાજ્ય કરતો હતો. સારાંશ કે આ લેખ સોમે પોતે કોતરાવ્યો હોય, એ અસંભવિત છે. સોમના વંશજોએ જ પોતાના મહાલયમાં પાછળથી એ લેખ કોતરાવ્યો હશે.

મારા આ અનુમાનને ટેકા આપનાર એક મજબૂત પ્રમાણ આકસ્મિક રીતે મળી આવ્યું છે. પાટણમાં જ કાળકા માતાના મંદિરમાં એ આરસના થાંભલાઓ ઉપર નીચે પ્રમાણે બે લેખો કોતરેલા છે—

(૧) ॥૬૦॥ સં. ૧૨૮૪ વર્ષે શ્રીમત્પત્તનવાસ્તવ્ય પ્રાગ્વાટ ઠં શ્રીચંદ્રપ્રસાદ-સુત ઠં શ્રીસોમઃ ॥

(૨) ૬૦॥ સં. ૧૨૮૪ વર્ષે શ્રીમત્પત્તનવાસ્તવ્ય ઠં શ્રીપૂનસીદ્ધસુત ઠં શાહનદેવિકુલિભુઃ ઠં પેથઃ ॥

અન્ને લેખોમાં સં. ૧૨૮૪ની સાલ છે, છતાં પહેલામાં વસ્તુપાલના લલ સોમનું નામ છે, જ્યારે બીજામાં વસ્તુપાલના ભાઈ મહાદેવના પુત્ર

પૂર્ણસિંહના પુત્ર પેયડતુ નામ છે^૧ આ બન્ને લેખો તથા ડૉ પક્ષા અભ્યાસગૃહમાના લેખોના અક્ષરો અદ્ભુત રીતે મળતા આવે છે અને એક જ સલાટના હાથે એક જ વખતે કાતરાયા હોય એમ જણાઈ આવે છે આટલા ઉપરથી આપણે સહજ અનુમાન ખેતી છાડીશું કે ડૉ પક્ષા અભ્યાસગૃહમાની ખુબી તથા કાગકા માતાના મદિમાના ઉપયુક્ત બે સ્તંભો એક કાગે વસ્તુ પાલ-તેજપાલના પાટણમાના વિશાળ મહાવપના હોવા જોઈએ એ મહાવપના જુદા જુદા સ્તંભો ઉપર એ મંત્રીઓએ પોતાના પૂર્વજોની દૂક પ્રશસ્તિએ તથા હયાત વ્યક્તિઓના નામો કાતરાવ્યા હશે. અને આપેલા ત્રણે લેખોના આગળે સ ૧૦૮૪ની સાલ છે, તે ઉપરથી મહાલય પણ એજ સાલમા બધાયો હશે ચૂરસાતના ઐતિહાસિક ખંડેરો મા અનેક રથને પાંચરો ઉપર આપણે વ્યક્તિઓના નામ કાતરેલા જોઈએ છીએ મકનોમા કુટુબીજનેના નામ કાતરવાની પ્રથા તે કાળે પ્રચલિત હોવી જોઈએ—અને તેમાયે વસ્તુપાલને તો પોતાના સ્વજનોને શિલાલેખો અને મૂર્તિઓ દ્વાગ ચિરજીવ બનાવવાનો રીતસર શોખ હતો, એમ આજુ ઉપર તેણે કાતરાવેલી પ્રશસ્તિઓ અને પ્રતિષ્ઠિત કરાવેલી મૂર્તિઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે

સોમના શિલાલેખમાના ત્રણ શ્લોકો પૈકી પહેલો શ્લોક થોડાક પાંદરે સાથે ઉદયપ્રભસરિકૃત ‘સુકૃતકીર્તિકલોચિની મા મળે છે ૨ બાકીના બે શ્લોકો પણ કોઈ કાવ્ય અગર પ્રશસ્તિમાથી લેવામા આવ્યા હશે, એમ લાગે છે, પંતુ કયી પ્રશસ્તિ અગર કાવ્યમાથી તે લેવાયા હશે, એ હજી જાણી શકાયુ નથી

૧ જુઓ—

મહાવનાચિવસ્ય નમ્દન પૂર્ણનિહ દનિ રાંતુકામુન ।

તસ્ય નદતિ મુનોડયમહાભગાદેવિમૂ મુક્તવેદમ પેવઢ ॥

—આજુ ઉપર લખવસહીની પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૫૮ (પ્રા. જૈ. લે. સ, ૫ ૮૩)

૨ ઉદયપ્રભમૂર્તિ એ વસ્તુપાલના શુર વિજયસેનચૂરિના શિખ હતા તેમજ ‘સુકૃતકીર્તિકલોચિની’ કાવ્ય વસ્તુપાલ-તેજપાલના સહુત્યોની પ્રશસ્તિ

(૨)

કુમારપાલના રાજ્યકાળનો પ્રભાસપાટણનો શિલાલેખ

આ શિલાલેખ જૂનાગઢના મ્યુઝિયમમાંથી મળેલો છે. લેખ ખંડિત છે. જે કાળા આરસની શિલા ઉપર તે કાતરેલો છે તે કઢંગી રીતે તૂટી ગયેલી છે. શિલાના દેખાવ ઉપરથી હું અનુમાન કરું છું તેમ, આખોયે લેખ આશરે ત્રીસ પંક્તિનો હોવો જોઈએ, જેમાંથી ખંડિત અને અખંડિત સર્વ મળીને માત્ર સત્તર પંક્તિઓ આપણી પાસે છે. એ સત્તર પંક્તિઓમાં પણ માત્ર સાત જ અણીશુદ્ધ છે.

લેખ કુમારપાલના રાજ્યકાળનો છે. શરૂઆતમાં ચૌલુક્ય રાજાઓની વંશાવળી આપવામાં આવી છે. આદિભાગના મૂળરાજ વિષેના શ્લોકનો નાશ થઈ ગયો છે. ત્યાર પછી ચામુંડરાજ—વલ્લભરાજ—દુર્લભરાજ—ભીમદેવ—કણ્ઠદેવ—જયસિંહદેવ—કુમારપાલ, એ નામો આવે છે. કુમારપાલે પ્રભાસપાટણમાં કચ્છકના પુત્ર ગૂમદેવને હાકેમ નીમ્યો હતો. ગૂમદેવે પ્રભાસમાં એક મંદિર બંધાવ્યું હતું. મંદિર કયા દેવનું હતું, એ લેખ અત્યંત ખંડિત હોવાથી સ્પષ્ટપણે જાણી શકાતું નથી. પણ ચૌહમી પંક્તિમાં આવતા...ધર્માદિત્યકૃતે વિચિત્રરચનં...એ પ્રમાણેના ઉદ્દેશ્ય ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે એ મંદિર ધર્માદિત્ય નામના સૂર્યનું હોય. આ અનુમાન વાજપ્તી હોવાનું એક વિશ્વાસપાત્ર

રૂપે, સં ૧૨૭૭માં વસ્તુપાલે શત્રુજયની યાત્રા કરી તે પ્રસંગે રચાયું હોવાનું અનુમાન થાય છે. શિલાલેખમાંનો પહેલો શ્લોક તેમાં નીચે પ્રમાણે છે—

વિશ્વાનન્દકરઃ સદા ગુરુચિર્જીમૂતપૂતોન્નાતિઃ

સોમઃ કોઽપિ પવિત્રચિત્રવિકસદેવેશ્વર્મોન્નાતિઃ ।

ચક્રે માર્ગણપાણિશુક્તિકુહરે યઃ સ્વાતિવૃષ્ટિવ્રજૈ—

મુંક્તૈર્મૌક્તિકાનિર્મલં શુચિયશોદિક્કામિનીમૂષણમ્ ॥

—શ્લોક ૧૦૫ (ગા. ઓ. સી.માં છપાયેલ ‘હરમીરમદમદન’નું પરિશિષ્ટ)

૧. સૂર્ય દેવતાઓનાં નામ આગળે ‘આદિત્ય’ શબ્દ લગાડવામાં આવતો, એ સુપ્રસિદ્ધ છે. દા. ત. રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિન્દ પ્રભૂતવર્ષના રા. સં. ૭૪૯ના દાનપત્રમાં જ્યાદિત્ય નામના સૂર્યના મંદિરને દાન અપામાનો (ગૂજરાતના ઐતિ-

પ્રમાણ મળી આવે છે. અહીં ૨જી કરવામાં આવેલો લેખ અપ્રસિદ્ધ છે, પણ તેની ટૂંક નોંધ આ “ત્રૈમાસિક” ના ગતાક્રમા પૃ ૮૬ ઉપર શ્રી હરિશંકર શાસ્ત્રીએ ‘પગમ માહેધર રાજા કુમારપાલ’ એ નામના પોતાના લેખમાં લીધી છે. તેમા તેઓ જણાવે છે કે જૂનાગઢની આર્કિયોલોજીકલ સોમાધીના દ્વરમાં નોંધાયા પ્રમાણે, આ લેખ પ્રભાસથી ઇશાન ખૂણે ૧૦-૧૧ માર્ચ ૬૨ આવેલા ભીમના દેવળ-માથી લાવવામાં આવેલો છે. ભીમનું દેવળ અગાઉ સૂર્યમંદિર હોવાની પ્રચલિત માન્યતા છે, અને તે માન્યતા ઘર્માદિત્યકૃતે ૦ એ ઉલ્લેખની સાથે મરામર બધ બેસી જાય છે. આ નૂતન પ્રમાણના ટેકા સિવાય એ મૂળ ઉલ્લેખ અસ્પષ્ટ જ ગણી હોત. અર્થાત્ ગૂમહેવ બધાવેલું મંદિર ક્યા દેવનું હતું, એ પરત્વે સિદ્ધાંતેખમાંથી મળતી માહિતી પૂર્તી સ્પષ્ટ નથી, તો પણ આ હકીકતોના આધારે આપણે નિષ્કૃંધ કરી શકીએ કે એ મંદિર સૂર્યનું હોવું જોઈએ.

મંદિર ક્યા સાલમાં બધાયું હશે એનો પણ નિષ્કૃંધ થઈ શકે એમ નથી, કારણ કે લેખની છેવટની પંક્તિઓ સાવ ખડિત છે છતાં એટલું તો ચોક્કસ કે સ ૧૧૯૬ અને સ ૧૨૨૬ એ કુમારપાલના રાજ્યકાળનાં વર્ષો દરમ્યાન તે બંનેનું હોવું જોઈએ એ વર્ષો દરમ્યાન એક કાળે કક્કરનો પુગ ગૂમહેવ પ્રભાસનો હકિમ હતો અને તે ગૂમહેવે આભીરોને હરાવ્યા હતા (*યત્ત્વજ્ઞાહતમીતિકપવરતૈરામીરકૌરૈ સ્થિતં* ।) એમ આ લેખ આપણને જણાવે છે.

આ આભીરો કાણ તે સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાતું નથી કુમારપાલના રાજ્યકાળ દરમ્યાન સૌરાષ્ટ્ર દેશના રાજા સુવર કે સહિસર (*સુરાષ્ટ્રદેશીય હાસિક લેખો, ન ૧૨૬*) તથા હતામાથી મળેલા અનુક્રમે વિ. સ ૬૫૬ અને ૬૫૦ના તામ્રપત્રોમાં ચૈત્રકય વચના અવનિવર્માએ તથા તેના પુત્ર બલ્લવર્માએ તરુણદિત્ય નામના સૂર્યના મંદિરને દાન આપ્યાનો (*Epigraphia Indica, Vol IX, pages 6-10*) ઉલ્લેખ છે. આ જોતા પ્રભાસમાં પણ ધર્માદિત્યનું સૂર્યમંદિર બધાયું હોય, એમ ઉપરના ઉલ્લેખ ઉપરથી માનવું યોગ્ય છે.

સુંવરનામાનં) સાથે કુમારપાલના લશ્કરને યુદ્ધ થયું હતું. તેમાં ‘ પ્રખ-
ન્ધચિન્તામણિ’કારના જણાવ્યા પ્રમાણે, સેનાનાયક ઉદયન મરણતોલ
ધાયલ થયો હતો અને ‘કુમારપાલચરિત’કારના કથન મુજબ, ઉદયને
સુંવરને મારીને તેના પુત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. કુમારપાલના
સૌરાષ્ટ્રમાંના વિગ્રહનો આ એકમાત્ર ઉલ્લેખ આપણને પ્રખન્ધોમાંથી
મળે છે, પરંતુ તે આ શિલાલેખમાં વિવક્ષિત નથી; કેમકે સોમનાથ
અને તેની આજુબાજુનો પ્રદેશ તો તે પૂર્વે ઘણો સમય થયાં અણુદ્વિત્ત-
વાડના પૂર્ણ આધિપત્ય નીચે હતો. સુંવર સૌરાષ્ટ્રના કયા પ્રદેશનો રાજા
હતો તે વિષે પ્રખન્ધોમાં કંઈ સ્પષ્ટતા નથી, પરંતુ દક્ષિણ કાઠિયાવાડ
એટલે કે સોમનાથની આજુબાજુના પ્રદેશનો તે રાજા હોય, એ ખનવા
ભેગ નથી. કેટલાક અનુમાન કરે છે તેમ તે ગોહિલવાડનો કાઠ મેર
સરદાર હોય. તો પછી આ શિલાલેખમાં જેમનો ઉલ્લેખ કરવામાં
આવ્યો છે તે આભીરો કોણ? ‘ પ્રખન્ધચિન્તામણિ’માં એક સ્થળે
જૂનાગઢના રા’ નવઘણને ‘આભીરોનો રાણો’ છે. * આપણો શિલાલેખ
પણ જૂનાગઢ નજદીકનો—સોરઠનો છે. એટલે તેમાં ખતાવેલ આભીરો એ
સોરઠની અર્ધસંસ્કૃત લડાયક કોમ આભીરો હશે. એ લોકોનો એકાદ નાનકડો
ખળવો પ્રભાસના હાકેમ ગૂમહેવે શમાવી દીધો હશે, જેનો અહીં ઉલ્લેખ
કરવામાં આવ્યો છે. પ્રખન્ધોમાં કાઠ સ્થળે આનું સૂચન નથી તથા
સ્થાનિક હાકેમે જ તે દાખી દીધો હતો એ જોતાં આ ઝઘડો ઐતિહા-
સિક અગત્ય આપવા જેવો નહીં હોય. છતાં તેની નોંધ પ્રભાસના
સ્થાનિક ઇતિહાસની એકાદ કડી સાંધવામાં મદદગાર થાય ખરી.

શિલાલેખની જે પંક્તિઓ ખંડિત અથવા અખંડિત સ્વરૂપમાં
જળવાઇ રહી છે તે સર્વ શાદ્ધલવિકીડિતમાં છે. પક્તિવાર લેખ નીચે
મુજબ છે—

[૧] જયઃ સ....

[૨] ત્રિજિતારિપાર્થિવવલ...

* ‘ પ્ર. ચિ. ’ (ભાષાન્તર), પૃ. ૧૩૪

- [૩] નથાપુરરાજો નૃપ । તસ્માત્વણ્ણમ(રાજ)
- [૪] ન્જાતો દુર્લભરાજ इत्यवनिष श्री(મી)મદેવસ્તત....
- [૫] ઇદુદલન પ્રાગલ્ભ્યસમાવિતો રૂપથીજિતમન્મથ પૃથુમુ(જ શ્રી)
- [૬] કર્ણદેવો નૃપ । તત્સન્નર્જયસિંહદેવ इति च प्रत्यर्षिपृथ्वीमुजामु-
- [૭] દત્તા ગુહવાહસેકરાધિકો(S,મૂર્તિપદચૂદામણિ ॥૪॥ એતસ્મિ-
ન્પ(પુ,૬-
- [૮] હૂનપત્તનવધૂનેગ્રાતિયૌ સત્યમૂર્છીમાનન્ન કુમારપાલતટપતિદું-
- [૯] મારવીરન્ન । યત્સેનાવરણાગ્નિપુત્રવચ્ચુરપ્રોત્થાતપૃથ્વી, રજ સ-
- [૧૦] ધાનાવૃત્તવિપ્રદે દિનરતૌ નહાયત વાસર ॥૫॥ તેન કમાપતિના ન્ય-
- [૧૧] યુજ્યત મુદા નિર્ભ્યાજીયૌર્જિનસ્ફારપ્રૌઢવિલાસમન્દિરમસૌ
- [૧૨] શ્રીદક્ષકસ્યારમન્ન । શ્રીધૌમેશ્વરપત્તનાવનવિધૌ શ્રીગૂમદેવો વ-
- [૧૩] લી યત્સદ્ગાહતમીનિકપતરલૈરામોરવીરૈ સ્થિત ॥૬॥ તેનાતમ્ય
- [૧૪] . નિષ્ઠમનસાપ્રાંદોલક ધીમતા ધર્માદિચક્રેત્તે વિચિત્રરવ(ન) .
- [૧૫] સો તત્પૂજાનિરૈ સદૈવ મનુજૈ સપ્રાપ્યતે (વાહિય)
- [૧૬] ૬ વચત સત્ય મુહુર્વપદે ॥૭॥ મૂર્તિરે
- [૧૭] મેન કૃષ્ણોપમા

(૩)

મહમ્મદશાહ ત્રીજાનો પાટણનો સ ૧૫૬૪ નો શિલાલેખ

પાટણમાં ડો પડ્યા અભ્યાસગૃહના ગ્રામીન કલાસ મદરથાનમાની આરસની એક નાની તડતી ઉપર આ લેખ કોતરવામાં આવેલો છે લેખની ભાષા સરકૃત છે, ક્ષિપિ દેવનાગરી છે તથા લેખમાં બાર પંક્તિઓ છે સ ૧૫૬૪ મા અમદાવાદના મુલતાન મહમ્મદશાહના રાજ્યમાં પાટણનો મુખ્ય શિગીરાખ્યાન હતો તે વખતે દરિયાખાનના અધિશર્થી મલીક રડુનન (રકતુદીન ?) નામે અમનદારે પાટણમાં ધર્મશાળા કરાવી હતી, એવો ઉલ્લેખ તેમાં છે

પ્રસ્તુત મહમ્મદશાહ તે મહમ્મદશાહ ત્રીજે હોઈ શકે, એમ ઇતિ-હાસ ઉપરથી જણાય છે ધ મ. ૧૫૩૬ (સ ૧૫૬૦) મા તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે અગિયાર વર્ષનો હતો. આથી દરિયાખાન અને ધમાદુત્મુદ્દ

નામે જે માથાભારે અમીરો સર્વ રાજ્યકારભાર ચલાવતા હતાં અને સગીર સુલતાનને સખ્ત જામ્નામાં રાખતા હતા. સત્તાલોભી દરિયાખાને કાવતરું કરી ઇમાદુલ્મુલ્કને નસાવ્યો. આ વિજયથી તે એશઆરામી થઈ ગયો હતો. આ તકનો લાભ લઈને સુલતાન મહમ્મદશાહ દરિયાખાનના જામ્નામાંથી મુક્ત થઈ ધંધુકામાં આવેલી આલમખાન લોદીની જાગીરમાં ગયો. દરિયાખાને લશ્કરની મદદથી ધંધુકા લીધું અને સુલતાનને નસાડી મૂક્યો. પણ તેનું જ લશ્કર તેની સામે થયું અને છેવટે તે જુરાનપુર તરફ નાસી ગયો.

આમ ગૂજરાતની સુલતાનશાહીના પતનકાલનો આ શિલાલેખ છે. સં. ૧૫૬૪ માં પાદશાહ માત્ર તેર વર્ષનો હોઈ દરિયાખાન સર્વસત્તાધારી હતો એમ તેના હુકમથી ધર્મશાળા બંધાવી હોવાના ઉલ્લેખ પરથી સમજી શકાય છે.

પાટણમાં કયા રથજે આ ધર્મશાળા બંધાવામાં આવી હશે તે કહેવાનાં કોઈ સાધનો આપણી પાસે નથી. લેખની તકતી તે ધર્મશાળાની ભીંતમાં બેસાડવામાં આવી હશે, એમ કદપી શકાય છે.

મુસ્લિમ રાજ્યકાળમાં મુસ્લિમ સત્તાધારીઓએ બંધાવેલી ધર્મશાળાનો આ લેખ સંસ્કૃત ભાષામાં છે તે નોંધપાત્ર છે. મુસ્લિમ રાજ્યકાળમાં પણ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલાં ખતપત્રો, દસ્તાવેજો વગેરે માન્ય રાખવામાં આવતાં એ તો જાણીતી વાત છે, પરંતુ મુસ્લિમ હાકિમો પોતે થઈને સંસ્કૃતમાં લેખો કાતરાવતા એ ધ્યાન ખેંચે છે. સંભવ છે કે બંધાવવામાં આવેલી ધર્મશાળા ખાસ કરીને હિન્દુ પ્રજાજનો માટે હશે. આ ઉપરાંત મુસ્લિમ સુલતાનના નામ આગળ ‘અલ્લાહજગદીશવરલખ્ધરાજ્યલક્ષ્મીસ્વયંવરમાલાલંકૃતકંઠકંદલ’, ‘રિપુવનહનદાવાનલ’, ‘અન્યાયાંધકારમાર્તંડ’, ‘યાચકજનચિન્તામણિ’ ઇત્યાદિ વિશેષણો લગાડવામાં આવેલાં છે તે પણ નોંધ માગી લે છે. જો કે તે ઉપરથી જે તે સુલતાનની વ્યક્તિગત કારકિર્દી વિષે અનુમાન કરવા બેસવું એ તો સાહસ જ ગણાય, કેમકે હિન્દુ તેમ જ મુસ્લિમ રાજ્ય-

કાળના સંસ્કૃત દસ્તાવેજો તેમજ શિલાલેખોમાં રાજ્યકર્તાઓના નામ આગળ એવા જ વિગેષણો એક નિયમ તરીકે લગાડેલા હોય છે અર્થાત્ એવા વિગેષણો લગાડવાની પ્રચલિત રીત હતી

આ શિલાલેખમાંથી સ્થાનિક હાકેમો પગેરના નામ મળે છે અનુવાદાત્મક પ્રમાણે તરીકે આવા લેખો ઘણીવાર મહત્વના થઈ પડે છે લેખની 'ભાષા' સંસ્કૃત દસ્તાવેજોની ભાષા જેવી શિથિલ છે વ્યાકરણ તથા જોડણીની પણ કેટલીક ભૂલો છે બારમી પકિતમાં શુભ મંત્રોને બદલે શુભ મંત્રો નજરે પડે છે, તે કાલગનાર સલાટની ભૂલ હોવી જોઈએ મૂળ લેખ પકિતવાર નીચે પ્રમાણે છે—

[૧] દેવો ૐ સ્વસ્તિશ્રી સવત ૧૫૯૪ વર્ષે શાકે ૧૪૫૫ પ્રવર્ત-
માને મા—

[૨] ધમાલે શુક્રવક્રે તૃતીયા ગુરો ધ્રીમદળહણપુર—

[૩] પત્તને અલક્ષજગદોશવરસચ્ચરાજ્યદદમીસ્વયંવરમાલા—

[૪] સકૃતકઠકદલ રિપુવનદહનદાવાનલ અન્યાયાંધક—

[૫] તર્માતિલ ન્યાયેકનિજમન્દિર સેવકજનસદાફલ(દ) દ—

[૬] રિદ્ર(દ્ય)મુગટ(ઠ)વિષદન યાવકજનચિન્તામણી(ણિ) પાતસાહ

[૭] ધ્રીધ્રીધ્રીધ્રીધ્રી મિદિમૂદસકલકલ્યાણવિજયરાજ્યે

[૮] રાજા(શિ) ધ્રીમદિમદાવાદે રાજ્ય કુવંતિ । તપ્પમુળા નિયુક્તે

[૯] ધ્રીપત્તને દીવાનદીવકે મુક્ત મજલશિગિરામીપાત શ્રી

[૧૦] દરીયાપાત આદેશતો મલિકશ્રી રકુનલ મલિક સ—

[૧૧] જે બનેન પ્રમુળા ધર્મશાલા નિ પાદિવા । સા ચિરં વિદ્યુ । । ।

[૧૨] શ્રીરસ્તુ ॥ કલ્યાણમસ્તુ ॥ શુભ મંત્ર(તુ)શ્રી ॥ હ ॥ હ ॥
હ ॥ શ્રી

(૪)

શ્રી ટ્રેયામનાથના બિંબ નીચેના સ ૧૩૦૦ નો શિલાલેખ

આ શિલાલેખ પણ ડો પડ્યા અભ્યાસગૃહના પ્રાચીન કલા સમ્રદસ્થાનનો છે તેમાં જણાવેલું છે તે પ્રમાણે, જૈન તીર્થંકર

ત્રેયાંસનાથની મૂર્તિના પળાસણ ઉપર તે કાતરેલો હોવો જોઈએ, પરંતુ મૂર્તિનો પત્તો હાલ મળતો નથી; સંગ્રહસ્થાનમાં તો માત્ર શિલાલેખવાળું પળાસણ અને તે ઉપરની કેટલીક કાતરણી જ જળવાઈ રહેલી છે. મૂર્તિની કોઈ અન્ય સ્થાને પ્રતિષ્ઠા થયેલી હશે અથવા સંજ્ઞેગવશાત્ તે નષ્ટ થઈ હશે.

લેખ ત્રણ પંક્તિનો છે. સં. ૧૩૦૦ માં ગૂર્જર ભીનમાલ (શ્રીમાલી) જ્ઞાતિના શાહ અભયકુમારના પુત્ર શાહ હેમાએ પોતાના ભાઈ..... (અક્ષરો ઝાંખા અને ઘસાઈ ગયેલા હોવાથી નામ વંચાતું નથી) ના (ત્રેય) અર્થે શ્રીત્રેયાંસનાથનું બિંબ કરાવ્યું, જેની પ્રતિષ્ઠા રૂદ્રપણીય મઝ્છના શ્રીઅભયદેવસૂરિના પદ્ધતિ શ્રીદેવભદ્રસૂરિએ કરી હતી.

આ દેવભદ્રસૂરિના બીજા પણ કેટલાક શિલાલેખો મળી આવે છે. આણુ ઉપર સં. ૧૩૦૨ ની સાલવાળા બે શિલાલેખો છે, જેમાં અનુક્રમે શ્રીનેમિનાથ અને આદિનાથનાં બિંબની પ્રતિષ્ઠા તેમણે કરી હોવાનું જણાવેલું છે.^૧ દેવભદ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રીતિલક ઉપાધ્યાયે વિક્રમના ચૌદમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં ગૌતમપૃચ્છા ઉપર વૃત્તિ લખી હોવાની હકીકત મળે છે.^૨

ઉપર જણાવેલો લેખ પંક્તિવાર નીચે પ્રમાણે છે—

[૧] સંવત્ ૧૩૦૦ વર્ષે માવ શુદિ ૧૪ ગુજરભીલમાલન્યાલીય સાં વીરસુત સાં કર્ણિક તદાં—

[૨] ગ(જ) સાં અભયકુમાર અંગઝ સાં હેમાકેન ત્રાલ...ક
(?જ)ર્થે ત્રેયાંસવિંબં કારિ—

[૩] તં પ્રતિષ્ઠિતં ચ શ્રીરુદ્રપણીય શ્રીમદઅભયદેવસૂરિપદે શ્રીદેવભદ્ર-સૂરિભઃ ॥

(૫)

ગિરનારની પાજના જીર્ણોદ્ધારનો સં. ૧૬૮૩ નો શિલાલેખ

ગિરનાર પર ચઢતાં રાજા ભર્તૃહરિની શુદ્ધાથી થોડેક આગળ

૧. શ્રી જિનવિજયજી: પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, ભાગ ૨, લેખાંક ૨૦૬-૧૦

૨. શ્રી મોહનલાલ દ. દેસાઈ: જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૪૩૩

પદ્મામા જન્મણી બાળુએ આ લેખ ક્રોડેલો છે લેખની ભાષા ગૂજ-
રાતી છે, પણ લિપિ દેવનાગરી છે તેમા જણાવેલું છે કે સ ૧૬૮૩મા
ગિરનારની પૂર્વ તરફની પાલ(પમચિયા)નો ઝોલોદ્ધાર દીવના
મધે કરાવ્યો હતો લેખની ઉવટની ત્રણ પંક્તિઓનો અર્થ સિધ્ધિ
વાક્યરચનાને કારણે કંઈક સંસ્થિત રહે છે, પરંતુ આ ઝોલોદ્ધારમા
મુખ્ય ફાળો માસિધઝ મેઘઝએ આપ્યો હતો એવો અર્થ ત્યા
આપણે સ્પષ્ટ શકીએ

પંક્તિવાર લેખ નીચે પ્રમાણે છે—

[૧] સ્વસ્તિશ્રી સગઠ ૧૬૮૩ વર્ષે વાર્તિક

[૨] વદિ ૬ સોમે । યોગિરનારતીર્થ—

[૩] ની પૂવની પાઝનો ઉદાર યી

[૪] દીવના સધે પુણ્ય (ધર્મ)^૩ નિમિત્તે યી—

[૫] માલગાથીય માસિધઝી

[૬] મેઘઝીય ઉદાર કરાવ્યો

(૬)

વિજયદાનસુરિની પાદુકા ઉપરનો શિલાલેખ

પાદુકાની પશ્ચિમે આવેલા અનાવાડા ગામની પાસે ખીજડિયા
વીરનું સ્થાનક છે ત્યાં એક દહેરી પામે આ પાદુકા છે તેના ઉપર
ગૂજરાતી ભાષામા આ પ્રમાણે લેખ છે

નવર ૧૬૨૨ વર્ષે મૈષાલ સદિ ૨૨ ગવ વઢકામધે મટારકે બી વજ્રદાન
સુરિનું નરવાળ દ્યૂ તથા પદિકમલ પૂજા કરિ તથા નરવાળ બાવિ તેજનિ બી
વજ્રદાનસુર વાદાનો આસહી મુકામ (૧) મોવજદાનસુરિ ગરુગરુમ્યો નમ્મ ॥

તપાગઝમા મહાવીરની પછી સત્તાવનમા ગણધર વિજયદાનસુરિ
યયા તેમનો જન્મ સ. ૧૫૫૩મા હિમ્મતનગરની પાસે આવેલા જામલા

૩ પદેલા પુણ્ય શબ્દ કોતરી પછીથી તે ઉપર જમ શબ્દ કોતર્યો દેખ
તેણે વચાવ છે

ગામમાં થયો હતો. તેમનું મૂળ નામ લક્ષ્મણ હતું. સં. ૧૫૬૨માં તેમને દાનહર્ષે દીક્ષા આપી; અને તેમને થોડા જાણીને આચાર્ય આનંદ-વિમલસૂરિએ સં. ૧૫૮૭ માં સિરોહીમાં આચાર્યપદે સ્થાપ્યા, અને વિજયદાનસૂરિ નામ રાખ્યું. તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૬૨૧ માં પાટણ પાસે આવેલા વડલી ગામમાં થયો હતો.^૧ તેમની પાટે હીરવિજયસૂરિ સં. ૧૬૧૦ માં બેઠા. ઉપર્યુક્ત પાટુકા ન્યાં છે તે સ્થાનથી થોડે દૂર પશ્ચિમે વડલી ગામ આવેલું છે.

વિજયદાનસૂરિના વખતમાં જૈનધર્મ માનનારા જુદા જુદા ક્ષિરકાઓ ખરતરગચ્છ, તપાગચ્છ, સ્થાનકવાસી વગેરે વચ્ચે ખૂબ વિખવાદ મચી રહ્યો હતો. તે શમાવવા માટે તેમણે પ્રયત્નો કર્યા હતા. આ જ ઉદ્દેશ-થી તેમણે ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરરચિત કુમતિકુદ્દાલ ગ્રંથ પાણીમાં બોળાવી દીધો હતો, અને શાન્તિ સ્થાપવા “સાત બોલ” એ નામથી બોળખાતી સાત આજ્ઞાઓ બહાર પાડી હતી.

પ્રસ્તુત લેખમાં આમ કહેવામાં આવ્યું છે: સંવત ૧૬૨૧ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧૨ ને ગુરુવારે વડલીમાં બદારક વિજયદાનસૂરિનું નિર્વાણ થયું. તેમની પાટુકાની પૂજા થાય છે, અને દર્શન કરવાની બાધા રખાય છે.

આ લેખ અને પાટુકા પ્રથમ વડલી ગામમાં હશે,^૨ પરંતુ પાછળથી કોઇએ લાવીને ઉપર્યુક્ત સ્થળે રાખેલ હશે.

૧. ડો. ક્લાટે (Ind. Ant. Vol. XI September) તથા મોહનલાલ દેસાઈએ (જૈન ગૂર્જર વિજ્ઞા, ભાગ ૨) સં. ૧૬૨૨ ની સાલ આપી છે તે બરાબર નથી.

૨. ચારેક વર્ષ ઉપર વડલી ગામમાં થયેલ બોદકામોને પરિણામે પંદરમા, સોળમા અને સત્તરમા સૈકાની સંખ્યાબંધ જૈન મૂર્તિઓ મળી આવી છે, તે ઉપરથી વિજયદાનસૂરિના જીવનકાળ દરમ્યાન એ ગામ જૈનોની સારી વસ્તી ધરાવતું હશે એમ લાગે છે. અત્યારે તો ત્યાં જૈનનું એક પણ ઘર નથી. બો. કામમાંથી નીકળેલી મૂર્તિઓ મોટા સમાર ભરૂંક પાટણમાં લાવીને રાખવામાં આવી છે. કોઈ રાજકીય આતંકના સમયે એ મૂર્તિઓ ભોંયમાં ભંડારવામાં આવી હશે, એમ અનુમાન થાય છે.

(૭)

પાટણમા વાડીપાર્શ્વનાથના મન્દિરનો શિલાલેખ

પાટણમા ઝવેરીવાડમા વાડીપાર્શ્વનાથનું બધું મંદિર આવેલું છે. તે સ ૧૬૫૨ માં ખરતરમચ્છના ભીમમત્રીના વચન કુવરજીએ બધાવ્યું હતું એ દહેરાસરનું વિગતવાર અને સરસ વર્ણન Archaeological Survey of Northern Gujarat માં આપેલું છે એ દહેરાસરમા મૂલનાયકની સામેની ભીંત ઉપર ૧૬ ૧/૨ ઈંચ પહોળી અને ૨૮ ઈંચ લાંબી આરસની એક તકતી છે તેના ઉપર આવન લીટીનો એક લેખો લેખ ઝીણા અક્ષરે કાતરેલો છે તેમા પ્રથમ ખરતરમચ્છની, પદ્માવલી અને ઉવટે બધાવનાર કુવરજીની વચાવળી આપેલી છે લેખ સંસ્કૃત ભાષામા છે, પરંતુ તેમા કેટલેક ફેકાણે ભેડણીની અને બ્યાકરણની અશુદ્ધિઓ ભેળામા આવે છે

વાડીપાર્શ્વનાથના દહેરાસર વિષે એમ કહેવાય છે કે પાટણ પાસેના વાડીપુર ગામમા એ મૂર્તિ હતી, પરંતુ આવકોની વસ્તી ત્યાં ધસાઈ જતાં એ મૂર્તિની પાટણમા પ્રતિષ્ઠા કરવામા આવી. વાડીપુર ગામમાથી લાવેલ હોવાથી તે “વાડીપુર પાર્શ્વનાથ” અથવા “વાડીપાર્શ્વનાથ” કહેવાય છે પાટણની એક જૂની ચત્વરિપાટીમા વાડીપુર ગામ તથા તેમાના મન્દિરનો ઉલ્લેખ છે, તેથી આ શ્રુતપરંપરાનું સમર્થન થાય છે જો કે આ લેખમાં પણ મન્દિરના મૂળનાયકને ‘વાડીપુર પાર્શ્વનાથ’ તેમજ ‘વાડીપાર્શ્વનાથ’ કહ્યા છે

મૂળ લેખનો યથાવત્ પાઠ અહીં આપ્યો છે—

(૧) ॥ ૬૦ ॥ સ્થિતિ મૌળીપુરપાશ્વજિન-સર્વવૈભવકારાય ॥
 ભક્તીરૂપ મેવ । (૨) પત્તનસથ કરોતુ સદા ॥ મૌળીવાડીપુરપાર્શ્વનાથ વચ
 મૌલિદત્ત સ્થાપયિત્વપદ્માવલી (૩) ચિન્નનપૂર્વ પ્રવૃત્તિચિન્નવતે ॥ અર્ધ નસ્યા ॥
 પાતિનાદિ શ્રીમદ્ભગવાન્મે મૌલિકમનુરમમ (૪) યાતોત્સવતે ૨૬૫૨ માગશ્વર્જિ
 સિત નવમીદિન સોમવારે પૂર્વમદ્ધવનશ્વરે ગુમોલા(૫)ર્વા આદિ પ્રારમ્ભ ॥
 શાસનાધાનમ્ મહાવીરશામીપદ્માવલિચિન્નવારંપત્યા ઉચ્ચવિદ્યારોપો(૬)તિ શ્રી
 વ્યોત્તનસુરિ ॥ તરુમમાકર પ્રવરવિમલદુષ્કનાયકકારિતાનુદાચક્રસતિપ્રતિષ્ઠાપદ્મ

(७) श्रीसीमन्धरस्वामिशोधितसूरिमन्त्राराधक श्रीवर्धमानसूरि ॥ तत्पट्टप्रभाकर
अणदिल्लपत्तनाधी (८) शुद्धलभराजमंसचैत्यवासिपक्षविशेषाऽशीत्यधिकदशशतसंवत्सर-
प्राप्तस्वरतरवि (९) रुद्र श्रीजिनेधरसूरि ॥ तत्पट्ट० । श्रीजिनचन्द्रसूरि ॥
तत्पट्ट० । शासनदेव्युपदेशप्रकटित (१०) दुष्टकुट्टप्रमापदेतुस्तम्भनपाश्वन्नाथ नवाङ्गि
वृत्त्याचनेकशास्त्रकरणप्राप्तप्रतिष्ठ श्री (११) अभयदेवसूरि ॥ तत्पट्ट० । छेत्तरूपदश-
कुलकप्रेषणप्रतिबोधितवागददेशोयदशसप्तश्रावक सुविहितकठिनक्रियाकरण पिण्डवि-
शुद्ध्यादिप्रकरणप्ररूपण जिनशानन (१३) प्रभावक श्रीजिनवज्रभसूरि ॥ तत्पट्ट० ।
स्वशक्तिवशीकृतचतुःषष्टियोगिनीचक्रदिपञ्चा (१४) शद्दारासिन्धुदेशोयपीर अम्बडश्रा-
वकरालिखितस्वर्णाक्षरवाचनाविभूर्तयुगप्रधा (१५) नपदवीसमलंकृत पञ्चनदी-
साधकश्रीजिनदत्तसूरि ॥ तत्पट्ट० । श्रीमालवशवालादिप्रधान (१६) श्रीमहर्षीयाणप्रातर्विधेक नरमणिमण्डितमालस्थल श्रीजिनचन्द्रसूरि ॥ तत्पट्ट० ।
मण्डारीने (१७) मिचन्द्रपरीक्षितप्रबोधोदयादिगन्धरूपपट्टार्थे शद्दशशोधितविधिपक्ष-
श्रीजिनपतिसूरि ॥ (१८) तत्पट्ट० । लाडलविजापुरप्रतिष्ठितश्रीशान्तिवीरविधि-
चैत्यश्रीजिनेश्वरसूरि ॥ तत्पट्ट० । (१९) श्रीजिनप्रबोधसूरि ॥ तत्पट्ट० । राजचतु-
ष्टयप्रतिबोधोदराजगच्छसंज्ञाशोभित (२०) श्रीजिनचन्द्रसूरि ॥ तत्पट्ट० । श्री
शत्रुञ्जयमण्डनखरतरवसतिप्रतिष्ठापक विख्याता (२१) तिश्यलक्ष श्रीजिनकुशक-
सूरि ॥ तत्पट्ट० । श्रीजिनपद्मसूरि ॥ तत्पट्ट० । श्रीजिनलक्ष्मिभू (२२) रि ॥
तत्पट्ट० । श्रीजिनचन्द्रसूरि ॥ तत्पट्ट० । देवाङ्गनावसरवासप्रक्षेपोदितसंघपति-
पदा (२३) पुद्गल श्रीजिनोदयसूरि ॥ तत्पट्ट० । श्रीजिनराजसूरि ॥ तत्पट्ट० ।
स्थानस्थानस्थापित (२४) सारशानभाण्डागारश्रीजिनमद्रसूरि ॥ तत्पट्ट० । श्री
जिनचन्द्रसूरि ॥ तत्पट्ट पञ्च (२५) यक्षसाधक विशिष्टक्रिय श्रीजिनसमुद्रसूरि ॥
तत्पट्ट० ॥ तपोध्यानविधानचमत्कृ (२६) तश्रीसिकंदरपातिसाहिपंचशतबांदिमोचन-
सम्मानित श्रीजिनहंससूरि ॥ तत्पट्ट० (२७) पञ्चनदीमाधकाधिकध्यानबलशकलकृतय-
वनोपद्रवातिशयविराजमान श्री (२८) जिनमाणिक्यसूरि ॥ तत्पट्टालंकार सारं-
स्वार्वादिविजयलक्ष्मीशरण पूर्वाकि (२९) यासमुद्गरण स्थानस्थानप्राप्तजय प्रतिदिन-
वर्धमानोदय सद्यसन्नय त्रिभुवन (३०) जनवशीकरणप्रवणप्रणवध्यानोपात्तामित-
पवित्रसूरिमन्त्र विजितमय दू (३१) रीकृतसकलवादिस्मय निजपादविहारपावि-
तावनितल अनुक्रमेण संवत् (३२) १६४८ श्री स्तम्भतीर्थचतुर्मासकस्थानसमुद्रभू-
तामितमहिमभवणदर्शनोत्कं (३३) ठितजलालदीनप्रमुपातिसाहिश्रीमदकम्बरसमा-
कारणमिलन स्वगुणगण (३४) तन्मनोनुरजन समाश्वासितसकलभूतलालिलजन्तु-
सुखकारि आपादाष्टाहि (३५) कामारिफुरमाण श्रीस्तम्भतीर्थसमुद्रमीनरक्षणफुरमाण

તત્પદસત્તમ આયુ(૩૬)ગપ્રવાનપદધારક તદ્વચનેન ચ નયનશરરસરસા-
મિતસવતિ (૧૬૫૨) માધસિતદ્વા(૩૭)દયોશુમતિયૌ અર્પૂર્વપૂર્વગુર્વાનાપસા-
વિતપત્રનદોપ્રકટોકૃતપત્રપોરપ્રાસપ (૩૮) રમવર તદાદિવિશેષ શ્રીસયોત્તરિકારક
વિજયમાન ગુરુયુગપ્રવાન યા ૧૦૮ (૩૯) યાજ્ઞિનચન્દ્રસુરીશ્વરાણા શ્રીપાતિસા-
દિમમશ્વ સ્વહસ્તસ્થાપિત આચાર્ય્ય (૪૦) યાજ્ઞિનસિંહસુરિસપરિકરાગામુપદેશેન
શ્રોમવાલશરીય મત્રિમીમ સન્નાને (૪૧) મ૦ વાંપામાર્થ સહવદે તત્પુત્રમ૦
મહિપતિ તદ્માર્થા અમરી તત્પુત્રમ૦ વસ્તપાલ (૪૨) તદ્માર્થા સિરિયાદે, તત્પુત્રમ૦
તેજપાલ તદ્માર્થા શ્રી૦ માનૂ તત્કુશિપોરોમરાલ ય (૪૩) ધિજનમનોમિમતપૂરણદે-
વસાલ દેવગુરુપરમમત્ત વિદેષતો જિનયમાનુરક્તસા (૪૪) ત ક્કેશવશમળકગ સાહ
અમરદત્ત માર્થા રતનાદે તત્પુત્રરત્ન કુમરજી તદ્માર્થા મોમાગદે, વહિનિ વાઈ
વાઈ પુત્રા વાઈ બીરગો પ્રમુલ પુષ્પૌત્રાશ્રિમારપરિવારયુતેન (૪૫) તેન શ્રી
અગદહુપ્પત્તનશ્રુગારમારસુરનરમમોનુરજન સુરગિરિમમાનચતુમુલ (૪૬) વિરાજમાન
વિધિચેતય વારિતમ્ ॥ અપોષવશાલા પાટકનધ્વે ॥ તદ્વતુકર (૪૮) કરણશાયકુ-
મનિન (૧) મવત્ અટ્ટ ૪૧ વષ વેદાષ્ટુ વદિ દ્વાદશી વામરે ગુરુ (૪૯) વાર રેવ-
તીનદ્યુતે દુમવેદામાં મહામહ પૂર્વ પ્રતિમા શ્રીવાહોપાયનાયત્ય સ્થા (૫) પિતા
॥ ૫૨૧૨૨૨ દે-ગુરુગોત્રજેદવીપ્રમદેન વચનાન પૂજમાન । મમસ્ત્ત ઓષ (૫૧)
વેન મહિતેન ચિર જીવાત્ ॥ કલવાગમસ્તુ । એસ પટ્ટિકા ૫૦ વદયમાગરગણિના
ગિરી (૫૨) કુત્રા । ૫૦ લક્ષ્મીપ્રમોદમુનિઆદેરેણ । કોરિતા ગજવરગણાકેન ।
દુમ મવત્તુ નિત્યમ્ ॥

[ભાષાન્તર-શ્રી વાડીપાર્શ્વનાથ સધનુ, અને ચૈત્ય બાધનાગ્નુ
કલ્યાણ કરો । પાટણુમા રહેલા શ્રીવાડીપુગ પાર્શ્વનાથ લક્ષ્મી, ઉદ્ય અને
શ્રેષ્ઠ કરો । ચૈત્યમા શ્રી બૃહત્ ખરતગગ્ગની શુર્વાવધીના લેખનપૂર્વક
પ્રચલિત લખીએ છીએ

અર્ધતલે નમગ્દા । પાદવાડ શ્રીઅકબગના રાજ્યમા વિક્રમ સવત્
૧૬૫૧ના માગશ્વ સુદ નવમી અને સોમવારના દિવસે પૂર્વભાદ્રપદ
નામ્રમા શુભ મુહૂતમા (ચૈત્ય બાધનાનો) આરબ કરવામા આવ્યો.

(શુર્વાવધી-) શાસનાધીશ શ્રીમહાવીરસ્વામીની અવિચ્છિન્ન પર-
પગથી ચાલી આવતી પાટે દિશોતનમુગિ થયા ૧

તેમની પાટે વિમલ દંડનાથકે અર્ચુદાયલ ઉપર અધાવેલી વસતિના પ્રતિષ્ઠાપક, અને સીમંધરસ્વામીએ શોધેલા સૂરિમંત્રના આરાધક વર્ધમાનસૂરિ થયા. ૨.

તેમની પાટે અણુહિલ્લપત્તનાધીશ દુર્લભરાજના દરબારમાં ચેલ-વાસીઓના પક્ષનો પરાજય કરીને સં. ૧૦૮૦ માં “ખરતર” બિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર જિનેશ્વરસૂરિ થયા. ૩.

તેમની પાટે જિનચંદ્રસૂરિ થયા. ૪.

તેમની પાટે, શાસનદેવીના ઉપદેશથી કોઠના પ્રમાથ હેતુ સ્તંભન પાર્શ્વનાથને પ્રકટ કરનાર, તથા નવાંગીવૃત્તિ આદિ અનેક શાસ્ત્ર રચીને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરનાર અભયદેવસૂરિ થયા. ૫.

તેમની પાટે દશ કુલકવાળા લેખથી વાગડદેશના દશ હજાર શ્રાવણને પ્રતિજ્ઞાધ પમાડનાર, કહિન ક્રિયાઓ કરનાર, અને “પિણ્ડ-વિશુદ્ધિ” આદિ પ્રકરણના રચનાર પ્રભાવક જિનવલ્લભસૂરિ થયા. ૬.

તેમની પાટે ચોસક જોગણી, બાવન વીર, અને સિંધ દેશના પીરને વશ કરનાર, અંબડ શ્રાવકે લખેલા સ્વર્ણાક્ષરની વાચનાથી “યુગપ્રધાન” પદ મેળવનાર, અને પંચનદી સાધક જિનદત્તસૂરિ થયા. ૭.

તેમની પાટે, શ્રીમાલ, ચોસવાલ આદિ મહાજન ભતિઓના પ્રતિજ્ઞાધક નરમણિમંડિત કપાલવાળા શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ થયા. ૮.

તેમની પાટે, ભંડારી નેમિચંદ્રે પરીક્ષેલા પ્રજોધોદયાદિ અંશરૂપ છત્રીસ વાદ્યથી વિધિપક્ષને શોધનાર-શુદ્ધ કરનાર જિનપતિસૂરિ થયા. ૯.

તેમની પાટે, લાડોલ-વીજપુરમાં શાન્તિ-વીર વિધિચેત્યની પ્રતિષ્ઠા કરનાર જિનેશ્વરસૂરિ થયા. ૧૦.

તેમની પાટે, ચાર રાજ્યોને પ્રતિજ્ઞાધ પમાડીને “રાજગચ્છ” એવી સંજ્ઞાથી ખરતરગચ્છને અલંકૃત કરનાર જિનચંદ્રસૂરિ થયા. ૧૧.

તેમની પાટે, શત્રુજયમંડત ખરતરવસતિ-પ્રતિષ્ઠાપક અને અતિશય વિખ્યાત જિનકુશલસૂરિ થયા. ૧૨

તેમની પાટે, જિનપદ્મસૂરિ; તેમની પાટે જિનલબ્ધિસૂરિ; તેમની

પાટે નિનયદ્રસૂરિ, અને તેમની પાટે સ્વપતિપદ આદિ ઉદયને પ્રાપ્ત કરનાર નિનોદયસૂરિ થયા ૧૬

તેમની પાટે, નિનગજસૂરિ થયા ૧૭

તેમની પાટે સ્થળે સ્થળે જ્ઞાનભાણ્ડારો સ્થાપિત કરનાર નિનભદ્ર-સૂરિ થયા ૧૮

તેમની પાટે, નિનયદ્રસૂરિ થયા ૧૯

તેમની પાટે, પાત્ર યક્ષ સાધનાર, વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ કરનાર, નિનસમુદ્રસૂરિ થયા ૨૦

તેમની પાટે, તપના વિધાનથી સિકદર પાદચાક્રને આશ્વર્ય પમાડનાર અને જેમનું સિકદર પાદચાક્રે પાયમો ફેલીઓ છોડી મૂકીને સન્માન કૃત્યું હતું એવા નિનહસસૂરિ થયા ૨૧

તેમની પાટે, પચનદીસાધક, અધિક ધ્યાનજલવડે ચવનોના ઉપદ્રવ નાશ કરનાર અને અતિશય વિગજમાન નિનમાણિકપસૂરિ થયા ૨૨

તેમની પાટે, વાડીના વિજયથી લક્ષ્મીના ચરણુપ, પૂર્વક્રિયાઉદ્ધારક, સ્થાને સ્થાને જાય પ્રાપ્ત કરનાર, જેમનો ઉદય અને સખ્ય દિવસે દિવસે ઉદય પામતો જાય છે એવા, ત્રણે જુનના લોકોનું મન વશ કરી લેનાર, ભયને છૂતનાર, બધા વાદીઓના અભિમાનને નિર્મૂળ કરનાર, પોતાના પગના વિહારવડે અવનીતવને પવિત્ર કરનાર, સવત્ ૧૬૪૮ માં સ્તભતીર્થ (ખખાત) માં ચાતુર્માસ કર્યો તે વખતે અમિત મહિમાના શ્રવણથી દર્શન કરવાને હિત હિત થયેલા અકમર પાદચાક્રે જેમને મળવા બોલાવ્યા હતા એવા, તથા પોતાના ગુણસમુદાયવડે તેના મનનું રંજન કરનાર, આખા જ્ઞાનને જેણે આધાસન આપેલું છે એવા, સર્વ જગતોને મુખકારી, અમાડ મહિનાની અષ્ટદિગ્ધાએ અમારિ-કરમાન તથા ખખાતના સમુદ્રમાથી માઝનાનું રક્ષણ કરવાનું કરમાન દલાવનાર, તેણે (પાદચાક્રે) આપેલું ઉચ્ચ એવું 'યુગપ્રવાન' પદ ધારણ કરનાર, તથા તેના વચનથી સ ૧૬૫૨ માં માધ સુદ ખારસની દુષ્ઠ તિથિએ પૂર્વના ગુરુસમૂહે નડી કરેલું અદ્ભુત કર્મ

કરનાર-પંચનદી સાધનાર, તથા તે દ્વારા પંચ પીર પાસેથી પરમ વરદાન પ્રાપ્ત કરનાર, તથા સંધોન્નતિકારક, વિજયમાન, યુગપ્રધાન ગુરુ ૧૦૮ શ્રી જિનચંદ્રસૂરિના, પોતે-સ્વહસ્તે પાદશાહ સમક્ષ આચાર્ય સ્થાને સ્થાપેલ આચાર્યશ્રી જિનસિંહસૂરિને સાથે રાખી આપેલા ઉપ-દેશથી-ઓસવાલ જ્ઞાતિના મંત્રી ભીમના વંશમાં મંત્રી ચાંપા, સ્ત્રી સુહવદે; તેનો પુત્ર મંત્રી મહીપતિ, સ્ત્રી અમરી; તેનો પુત્ર મંત્રી વસ્તુપાલ, સ્ત્રી સિરિયાદે; તેનો પુત્ર મંત્રી તેજપાલ, સ્ત્રી ભાનુ, તેના કુક્ષિસરોવરમાં હંસ જેવો, અર્થિજનના મનોરથ પૂરવામાં કલ્પવૃક્ષ જેવો, દેવગુરુનો પરમભક્ત અને વિશેષ કરીને જિનધર્માનુરક્ત હૃદયવાળો, ઊકેશ વંશમાં મુખ્ય શાહ અમરદત્ત થયો; તેની સ્ત્રીનું નામ રતનાદે હતું. તેના પુત્રરત્ન કુંવરજીએ પોતાની સ્ત્રી સોભાગદે, બહેન બાર્ધ વાણી તથા પુત્રી બાર્ધ જીવણી વગેરે પરિવારને સાથે રાખીને અણહિલપુરપાટણના શૃંગારરૂપ, દેવોના મનનું પણ રંજન કરનાર, સુરગિરિને પેઢે ચતુર્મુખ વિરાજમાન વિધિચૈત્ય બંધાવ્યું; તથા મહોલ્લાની મધ્યમાં પૌષ્ઠશાલા બંધાવી. ઇલાહી સંવત્ ૪૧ (વિક્રમ સંવત્ ૧૬૫૨)^૧ વર્ષે વૈશાખ વદ ૧૨ ને ગુરુવારે, રેવતી નક્ષત્રમાં શુભ મુહૂર્તે વાડી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા સ્થાપવામાં આવી. આ બધું ગોત્રજદેવી અને દેવગુરુના પ્રસાદથી વંદ્યમાન અને પૂજ્યમાન છે. સમસ્ત શ્રી સંઘ સહિત ધણું જીવો. કલ્યાણમસ્તુ.

આ પટ્ટિકા પં. ઉદયસાગર ગણિએ લખી. પં. લક્ષ્મીપ્રમોદ સુનિના કહેવાથી ગજધર ગદ્દાકે કોતરી. શુભં ભવતુ નિત્યમ્ ॥

૧. Ind. Ant. XX. P. 141 અકબર હિન્દુ પ્રબમાં બહુ લોકપ્રિય હતો, તેનો આ એક વધુ પુરાવો છે. એક જૈન દેવસ્થાનમાં વિક્રમ સંવત્ ૧૦૮૯ સ્થાને અકબરે ચલાવેલો ઈલાહી સન લખેલો હોય એ જ તેની લોકપ્રિયતા બતાવી આપે છે.

પાટણના જૈન ઇતિહાસની કેટલીક સામગ્રી

(૧)

ગુગડી તળાવની પ્રાચીનતા

પાટણના પૂર્વ છેડે આવેલું ગુગડી તળાવ ક્યાંક અને કોણે ખોદાવ્યું, એ વિષે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશ્વસનીય એવી કોઈ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી, એવી મારી સમજ છે હજી એ આખો વિષય અધારા-માજ છે, પણ ગુગડી તળાવની પ્રાચીનતા વિષે તાજેતરમાં એક મહત્વનો ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત થયો હોઈ તે અહીં રજૂ કરવાની તક લઉં છું.

મુખર્જના ભારતીય વિદ્યાભનનના હિદી—ગૂજરાતી મુખપત્ર ‘ભારતીય વિદ્યા’ ના પ્રથમ વર્ષના બીજા અકમાં જૈન સાહિત્યના મુખસિદ્ધ અભ્યામી શ્રી મોહનનાથ દલીપદે દેસાઈના “પદ્માનુકારી ગૂજરાતી મહામય ગુર્ણવધી” નામનો એક લેખ છપાયો છે. જિનવર્ધનગણિ નામે જૈન સાધુએ સ. ૧૪૮૨માં તત્કાલીન ગૂજરાતી બાપામા લખેલી—જૈનોના અનેક ગરુડા, સમૂહો પકીના એક મુખ્ય સમૂહ—તપાગરુડની પદાવધી તેમણે એમાં સંપાદિત કરી આપી છે. પ્રસ્તુત પદાવધી—ગુર્ણવધીમાં છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીરસ્વામીથી માડી તેમની પદ્ધતિ પરાક્રમે, કર્તોના સમકાલીન સ. ૧૪૮૨ માં વિદ્યમાન ૫૦ માં પદ્ધતિ સોમસુંદરસૂરિ નુધીના આચાર્યોની ટૂંક નોંધ છે.

એમાં ૪૬માં પદ્ધતિ દેવસુદરસૂરિ વિષેની નોંધ કંઈક વિચિત્ર અને અલકારયુક્ત છે. દેશવિદેશમાં પ્રમરેલી આચાર્યની કીર્તિનું શું

કર્તા બાદ લેખક તેમના માહાત્મ્યનો એક પ્રસંગ દરિગીત છંદની એક કડીમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે :-

જોગાં ઉદાર્યા પાઠ પાઠણ ગૂગડાય મરોધરે,
બહુ લોચ પેતતિ જસ્ય પળમિય પાચપલમ મળોદરે ;
તત્ત લોચ પૂચ્છતિ જોગિ જંપતિ દસ પુરિમ હુગુતમો,
ગિરિનારિ કળયરી સિદ્ધિ કહિહ તેજ વારણિ હું નમો ॥

અર્થાત્ જેમના (દેવમુંદરસૂરિના) મનોદર પાદપદ્મમાં પાટણમાં ગુંગડી તળાવ પાસે ઉભાથી નામનો ગોગી પડ્યો. અનેક લોકોએ એ વિષયમાં પ્રશ્ન કરતાં ગોગીએ જણાવ્યું કે, આ તો યુગોત્તમ પુરુષ છે; (તેમણે) ગિરનારમાં કળયરીસિદ્ધિ(?) કાઢી છે તે કારણે મેં નમસ્કાર કર્યા.

અહીં વર્ણવેલ પ્રસંગ કરતાં તેમાં આવતો ગુંગડી તળાવ વિષેનો ઉલ્લેખ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશેષ મૂલ્યવાન છે. એ જ પટ્ટાવલીમાં દેવમુંદરસૂરિનું જન્મવર્ષ સં. ૧૩૯૭, દીક્ષા સં. ૧૪૦૪, આચાર્યપદ સં. ૧૪૨૦ અને સ્વર્ગવાસ સં. ૧૪૬૮ એ પ્રમાણે વર્ષો આપ્યાં છે. ઉપર વર્ણવેલો પ્રસંગ દેવમુંદરસૂરિ આચાર્યપદે હતા તે દરમ્યાન એટલે કે સં. ૧૪૨૦ અને ૧૪૬૮ વચ્ચે બનેલો, એમ પટ્ટાવલીના લેખકને ઉદ્દિષ્ટ છે, એ સ્પષ્ટ છે.

અર્થાત્ ગુંગડી તળાવ પહેલ પ્રથમ ક્યારે બન્યું એનો સમય આપણે ચોક્કસપણે આંકી શકતા નથી, પરંતુ તેની ઉત્તરમર્યાદા તો આ ઉપરથી નક્કી થઈ શકે છે. સારાંશ કે એ તળાવ જોદાયાનો સમય સં. ૧૪૬૮થી આ તરફનો તો નથી જ. એની પૂર્વે એની પ્રાચીનતા ગમે તેટલી હોય; પૂર્વમર્યાદા નક્કી કરવામાં કોઈ સાધનો આપણી પાસે નથી.

ગૂજરાતના ઇસમગ્ર તિહાસમાં આવી વિગતોનું સ્થાન બહુ મહત્વનું નથી; પરંતુ બ્યારે પાટણનો વિસ્તૃત સ્થાનિક ઇતિહાસ આલેખવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે આવા ઉલ્લેખો પણ શક્ય તેટલા પ્રમાણમાં એકત્ર કરવા પડશે એ દેખીતું છે.

(૨)

પાટણવાડા સબધી કેટલાક ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો.

‘ શ્રી આત્માનંદ ચતાબ્દી રમારક ત્રય ’મા મુનિશ્રી જયતવિ-
જયન્તે ‘ શ્રીમાળી રાતિના એક પ્રાચીન કુળની વચાવલી ’ હપાવી
છે આ વચાવલી કોઈ વહીવચાની વહી ઉપરથી લખવામા આવી
હોય એમ જણાય છે ભિન્નમાવનિરાસી શ્રીમાળી શેઠ તોડાના વરાની
લગભગ ૫૦ પેઢીઓની એમા હકીકત છે સ. ૭૯૫ થી ચ૩ થઈ
આશરે ૨ ૧૬૦૦ સુધીની હકીકત એમાથી મળે છે કુળના જુદા જુદા
પુત્રોએ ક્યા ગામેમા વાસ કર્યો અને શા મહત્વના કામો કર્યા, એની
વિગત એમા આપેલી છે એમાં પાટણવાડાના ગામે પેટ્ટી મોઢેરા,
ગાભૂ, પાટણ, ચાણુરમા, નોરતા વગેરેનો ઉલ્લેખ છે એમાંથી મોઢેરા,
ગાભૂ તથા પાટણની ઐતિહાસિકતા આ પહેલા બીજા સાધનોથી સિદ્ધ
થઈ ચૂકેલી હોવાથી એ બાબત અહીં વિસ્તાર કર્યો નથી પરંતુ પાટ-
ણના ફેરજિયાવાડાનો ઉલ્લેખ પ્રત્યુત વચાવણીમાં છે, તે અગત્યનો
ગણાય આ ઉપગત ચાણુરમ અને નોરતા વિષે પણ તેમાં કેટલીક
હકીકત છે, જેની અહીં નોંધ કરી છે

ફેરજિયાવાડો—વત્તિ વાસ્તવ્ય સામરિ સવત્ ૧૨૨૫ વર્ષે ફોરિવા
વાઈ સારા મા મારિગદે

અર્થાત્ સારગે પોતાની પત્ની સાથે સ ૧૨૨૫ મા પાટણમા
પોતાના સાસરે ફેરજિયાવાડામા આવીને વાસ કર્યો.

સ ૧૨૨૫ એટલે કુમારપાળનો રાજ્યકાળ આથી ઉપર જણા-
વેલ ફેરજિયાવાડો’ જૂના પાટણનો હોવો જોઈએ આ ઉપરથી એક
અનુમાન અવશ્ય ખેચી શકાય છે કે જૂનું પાટણ લાગ્યા પછી નવું
પાટણ બંધાતા તેમા પણ અનેક મહોદ્દાઓના નામ જૂના પાટણમાં
હતા તે પ્રમાણે જ ગખવામા આવ્યા હશે, કેમકે હાલના પાટણમા પણ
ફેરજિયાવાડો છે પાટણના મહોદ્દાઓ સબધી કેટલીક સાગી ઐતિ
હાસિક વિગતો હમણા બહાર આવી છે, (જુઓ અભ્યાસગૃહપત્રિકા,

દ્વાગણ-વૈશાખ સં. ૧૯૯૫ માં મારો લેખ 'અતિદાસિક દષ્ટિએ પાટ-
ણની પોળો') તે સાથે આ વસ્તુ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી ગણાય.

ચાણુરમા:- પૂર્વિ વર્દિમાંન માર્દ જયતા ઉચલી ચાદળસામિ વાસ્તવ્યઃ
સાસરામાર્દિ તવ શ્રીમદ્દેવા શ્રીપાર્શ્વનાથચૈત્યં કારાપિતં સ ૧૩૩૫ વર્ષે
શ્રીધંચલગચ્છે અજિતસિંહમૂરોણામુપેદેશન પ્રતિષ્ઠિતં ।

અર્થાત્ વર્ધમાનના ભાઇ જયતાએ ઉચાળો ભરી પોતાના સસરાના
ગામ ચાણુરમામાં નિવાસ કર્યો. ત્યાં તેણે સં. ૧૩૩૫ માં શ્રીભદ્રેવા
પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું અને અજિતસિંહમૂરિના ઉપદેશથી સં.
૧૩૩૫ માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

મારા બાણુવા પ્રમાણે, ચાણુરમા સંબંધી આ જૂનામાં જુનો
ઉલ્લેખ છે. 'રાસમાળા'માં એક સ્થળે વસ્તુપાલના વૃત્તાન્તના સંદર્ભમાં
આવતા 'ચન્દ્રોન્માનપુર'ને ચાણુરમા તરીકે ઓળખાવ્યું છે, તે બરાબર
નથી. ચન્દ્રોન્માનપુર એ હારીજ પાસેનું હાલનું ચંદ્રમાણા છે. અસ્તુત
વંશાવલીમાં ચાણુરમામાં ભદ્રેવા પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યાનું લખ્યું
છે. જૂની ગૂજરાતીમાં લખાયેલું એક ગીત મને મળેલું છે (જુઓ
મુનિ ભાવરતનકૃત 'ભદ્રેવા પાર્શ્વનાથની ઉત્પત્તિનું સ્તવન,' જૈન સત્ય
પ્રકાશ, નવેમ્બર ૧૯૪૨) તેમાં પણ ઇડરથી ભદ્રેવા પાર્શ્વનાથને ચાણુ-
રમા લાવી ત્યાં તેમની પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાની હકીકત છે. આ રીતે વંશા-
વલીમાંની વિગતોને સ્વતંત્ર પ્રમાણનો ટેકો મળે છે.

નોરતા:- પુર્વિ મહુયા ચતુર્થ પુત્ર ચુથા મા. ચાંદળિદે પુ. શોભા નંપ્ર-
હણે કૃતં નોરતે વાસ્તવ્યઃ સાંપ્રતિ પત્તનિ વાસ્તવ્યઃ સંવત્ ૧૪૪૧ વર્ષે લઘુ-
શાસ્ત્રી વમ્ભવ ।

અર્થાત્ મહુયાનો ચોથો પુત્ર ચુથો, પત્ની ચાંદળિદે તથા પુત્ર શોભા
સાથે નોરતામાં રહેતો હતો. તે પાછળથી પાટણ રહેવા આવ્યો. તે સં.
૧૪૪૧ માં લઘુશાખી-દશાશ્રીમાળી થયો.

આ ઉલ્લેખ પ્રમાણે, પાટણ પાસેનું નોરતા ગામ સં. ૧૪૪૧
પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતું, એમ પુરવાર થાય છે.

આવા ઉદ્દેશો સ્થાનિક ઇતિહાસ ઉદ્ધવામાં લખ્યા મ દગાર થાય છે પાટણ તથા આસપાસના પ્રદેશનો સ્થાનિક ઇતિહાસ લખવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે આવી માહિતીની ચોક્કસ અગત્ય માલૂમ પડશે.

(૩)

યુવરાજવાડો

નવા પાટણના મહોદ્દનાઓ સળધી ઐતિહાસિક માહિતી અનુક્રમે વિક્રમના સત્તરમા તથા અઠાદમા સદ્દમાં લખાયેલી બે ચૈત્યપગિપાટી ઓમાંથી મળી આવે છે તેનું વિગતવાર સંકલન અભ્યાસગૃહપત્રિકા-માં અગઉ માગ તથા શ્રી કૃતિપાતાન દ્વેના લેખોના આપવામાં આવેલું છે પણ જૂના પાટણ-મોલકી અને વાધેલાઓના પાટણના મહોદ્દના વિષે આવી કોઈ વિગતવાર માહિતી મળતી નથી છૂટક છૂટક ઉદ્દેશોમાંથી કંઈક માહિતી મળે ખરી, પણ એવા ઉદ્દેશો અત્યાર સુધીમાં માન જૂન મળી આવ્યા છે માગ જાણવામાં જે બે ઉદ્દેશો આવ્યા છે તે અહીં રજૂ કર્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે જૂના પાટણમાં 'યુવરાજવાડક'—યુવરાજવાડો નામનો મહોદ્દનો હતો.

(૧) પાટણમાં સધરીના પાડાના તાડપત્રીય પુસ્તકમહારમાંની મલધારી હેમચરિત્ર 'ઉપદેશમાલા'ની સ ૧૩૨૯ માં લખાયેલી હસ્તલિખિત પ્રતની પુષ્પિકા નીચે પ્રમાણે છે

ઇ ૧૩૨૯ વર્ષે અશ્વિન સુદિ ૧૨ ગુપ્તે મચેદ્દ યુવરાજવાડક લિખિતા અર્થાત્ આ પ્રત સ ૧૩૨૯ માં પાટણમાં યુવરાજવાડામાં લખાઈ છે

(૨) એજ પ્રમાણે, કૌશલિયાનાડામાં આવેલા સધના બહારમાંની કવિકાવસર્વશ હેમચરિત્ર 'ત્રિપશ્ચિશ્વતાકપુરુષચરિત્ર'ના આડમાં પર્વની સ ૧૪૨૪ માં લખાયેલી હાથપ્રતની પુષ્પિકા નીચે પ્રમાણે છે—

શવત ૧૪૨૪ વર્ષે માર્ગ સુદિ ૭ સપ્તમ્યા તિથી મચેદ્દ યુવરાજવાડકે

(જેમાં ઉપર નોંધેલી પ્રતનો સમાવેશ થાય છે) પણ ગૂજરાતમાંજ મળે છે. નૈષધં બિદ્ધદૌષધમ્ (નૈષધ એ વિદ્યાનોનો ગર્વ ઉતારવાનું ઔષધ છે) એવી ઉક્તિ સંસ્કૃતમાં એક કહેવતરૂપ બનેલી છે. શ્રીહર્ષ પોતે પણ કહે છે કે—પોતાને પ્રાપ્ત માનતા બલપુરુષોનો પરાજય કરવા માટે મેં આ દાવ્યને ઈરાદાપૂર્વક જટિલ બનાવ્યું છે. પરંતુ ભાષાની અસામાન્ય કઠિનતા હોવા છતાં સાચા કવિત્વનો વિચ્છેદ તેમાં ક્યાંયે થયો નથી. આવા અપૂર્વ દાવ્યની હાથપ્રત જઘરાલના એક બ્રાહ્મણ પાસે હતી એ ઘણું સૂચક છે.

જઘરાલ વિષેના જે બે ઉલ્લેખો આપણને મળ્યા છે તે સંવત ૧૩૬૦ માં પાટણમાં મુસ્લિમ રાજ્યસત્તા સ્થપાઈ ત્યાર પછીના છે; પરંતુ તેથી આ લેખના પ્રારંભમાં કરેલા વિધાનને કોઈ પ્રકારનો બાધ આવતો નથી—બિલકુલ, ટેકા મળે છે. જઘરાલમાં આમુંડા માતાના મન્દિરમાં સં. ૧૨૪૭ નો—મુસ્લિમ રાજકાળ પૂર્વેનો એક શિલાલેખ છે, તે પણ એ વિધાનનું સમર્થન કરે છે.

(૫)

વાડીપુર

પાટણમાં ઝવેરીવાડામાં વાડી પાર્શ્વનાથનું મંદિર આવેલું છે. એ મંદિર સં. ૧૬૫૨ માં બધાયેલું છે. એમાંના મૂલનાયકની પ્રતિમા વાડીપુર ગામમાંથી લાવવામાં આવી હતી એવી જનશ્રુતિ છે. મંદિરમાં આવન પંક્તિનો એક લાંબો શિલાલેખ છે, તેમાં પણ મૂલનાયકને માટે ‘શ્રીવાડીપુર-પાર્શ્વનાથ’ એવો ઉલ્લેખ છે, એટલે વાડીપુરમાંથી પ્રતિમા લાવવામાં આવી હતી એવી પરંપરાની વાસ્તવિકતા વિષે કંઈ શંકા રહેતી નથી.

પરંતુ પાટણની આસપાસ હાલમાં વાડીપુર નામે કોઈ ગામ નથી, એટલે વાડીપુર કયે સ્થળે આવેલું હશે એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય છે.

આચાર્ય લલિતપ્રભમૂર્તિએ સં. ૧૬૪૮ ના આસો વદ ૪ ને રવિવારને દિવસે રચેલી ‘પાટણ ચૈત્ય પરિપાટી’માં તળ પાટણનાં જૈન

મદિરોના વર્ણન બાદ આજુબાજુના ગામોનાં મદિરોનું પણ વર્ણન કરેલું છે એમાં ૨૦મી ઢાળમાં પાટણના મદિરો પૃથ્વી યથા બાદ તરતજ ૨૧ મી ઢાળમાં વાડીપુરનું તથા ત્યાંનાં જૈન મદિરોનું વર્ણન આવે છે

“ વાડીપુર-વર-મહાલકે એ,

પ્રભુમીય ૨ અમીઝરઉ પાસ તુ,

આસ પૂરધ સયલ તણી એ,

પૂજી ૨ આણી ભાવ તુ,

વાડીપુર-વર-મહાલકે એ,

વાડી-મહાલ વામાનદન, સયલબુવનધ દીપએ,

નમધ અમર-નરિદ આવી, સયલ દુરજન ૭પએ ”

અર્થાત્ સ ૧૬૪૮ માં પાટણ પાસે વાડીપુર ગામમાં એક જૈન મદિર હતું, અને તેમાંની પ્રતિમા ‘અમીઝરા પાર્શ્વનાથ’ નામની ઝોળાખાની હતી ચૈત્યપરિપાટીમાં વાડીપુર પત્રી અનુક્રમે દોલતપુર, કુમરગિરિ, વાવડી અને વડવીના મદિરોનું વર્ણન છે દોલતપુર અને કુમરગિરિ વિષે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી, (‘કુમરગિરિ’ એ નામ કુમારપાસે બધાવેલા કોઈ મદિર કે પ્રાસાદ સાથે સબદ્ધ હોય એ સંભવિત છે કેટલાક જૂનો સ્તવનો ઉપરથી, આ સ્થળ તે પાટણથી નૈઋત્ય ખૂણે આવેતું હોવું કુણ્ઠેર હોય એમ અનુમાન થાય છે) પણ વાવડી અને વડવી ગામો હાલ મોજુદ છે તે ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે વાડીપુર પણ પાટણથી માત્ર થોડે દૂર દક્ષિણે અથવા પશ્ચિમે આવેતું હોવું જોઈએ વર્ણનનો અનુક્રમ જોતાં તે પાટણથી ધણા ઓછા અંતરે આવેતું હોવું જોઈએ પદરમાં અને મોળમાં ચતકના શિલાનેખોવાળી પ્રતિમાઓ થોડા જ સમય ઉપર વડવીમાંથી દટાયેલી મળી આવી હતી એ જાણીતું છે

પાટણની આજુબાજુના સખ્યાનધ જૂના પગઓની બામતમાં બન્યું છે તેમ, વાડીપુર ગામ પણ ભાગી જવાથી ત્યાંની પ્રતિમાને પાટણમાં હાવવામાં આવી હશે ઉપર્યુક્ત ‘ચૈત્યપરિપાટી’માં જોના ઉદ્દેશ છે તે ‘અમીઝરા પાર્શ્વનાથ’ની પ્રતિમા જ ઝવેરીવાડાવાળા

મંદિરમાં હોય, અને વાડીપુરમાંથી લાવવામાં આવી હોવાને કારણે તે તેના મૂળ નામને બદલે 'વાડીપુર પાર્શ્વનાથ' અથવા 'વાડીપાર્શ્વનાથ' નામે ઓળખાઈ હોય—એવું સહજ અનુમાન થાય છે. સં. ૧૬૪૮ વાળી 'ચૈત્યપરિપાટી'માં વાડીપુરનો ઉલ્લેખ જુદા ગામ તરીકે છે અને તળ પાટણમાં વાડી પાર્શ્વનાથનું નામ નથી; જ્યારે સં. ૧૭૨૬ માં રચાયેલી પંડિત હર્ષવિજયકૃત 'ચૈત્યપરિપાટી' માં તળ પાટણમાં કંસારવાડા તથા શાહના પાડા પછી તુરત જ 'વાડીપાસ તણો મહિમા છે અતિ ઘણો રે' એ પ્રમાણે વાડી પાર્શ્વનાથનો ઉલ્લેખ છે તે પણ ઉપરના અનુમાનને ટેકો આપે છે.

ટૂંકમાં:—

(૧) પાટણની દક્ષિણે અથવા પશ્ચિમે થોડેક દૂર વાડીપુર નામે પરું આવેલું હતું.

(૨) ત્યાં સં. ૧૬૪૮ માં અમીઝરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર હતું.

(૩) ત્યાંની પ્રતિમાને પાટણમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી સ. ૧૬૫૨ માં મંદિર બાંધવામાં આવ્યું હતું, જે વાડી પાર્શ્વનાથના મંદિર તરીકે ઓળખાય છે.

પાટણના રચાનિક ઇતિહાસના આવા બીજા કેટલાક પ્રશ્નો પણ તપાસ માગી લે છે.

(૬)

ગઝનીમાં પટણી વેપારી

અર્વાચીન કાળમાં પાટણના શાહ સોદાગરો દેશપરદેશમાં વેપાર ખેડે છે તે પ્રાચીન કાળની વાણિજ્યપરંપરાનું સાતત્ય જ છે જ્યારે તાર, ટપાલ અને વાહનવ્યવહારનાં અદ્યતન સાધનો અસ્તિત્વમાં નહોતાં ત્યારે પણ પાટણના વેપારીઓ માત્ર હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં જ નહિ, પણ પરદેશોમાં પણ બહોળો વેપાર ખેડતા. એવો એક ક્રોટ્યાધીશ પટણી વેપારી વિક્રમના તેરમા સૈકામાં શાહબુદ્દીન ધોરીના પાટનગર ગઝનીમાં પણ વસતો હતો. એના વિષેનો એક રસિક દિસ્સો

ઈસવીસનના તેમજ સિકામા રચાયેલા એક અપ્રસિદ્ધ ફારસી ઇતિહાસમય 'જામે ઉલ હિકાયત માધી આપણને મળે છે એ કિસ્સાનો સારાશ આ પ્રમાણે છે

“ સ ૧૨૨૬ માં કુમારપાલનું મૃત્યુ થયા પછી તેના બાઈ મહીપાલનો પુત્ર અન્યપાલ ગાદીએ આવ્યો, અને સ ૧૨૩૨ માં અન્યપાલનું મૃત્યુ થતા તેનો પુત્ર મૂલરાજ ખીજો (બાલ મૂલરાજ) ગાદીએ આવ્યો. એના ગન્યકાળમાં ગઝનીના સુલતાન શાહસુદીન ધોરીએ મોટા સૈન્ય સાથે ગૂજરાત ઉપર હુમ્લો કર્યો. મૂલરાજ તો બાલ્યાવસ્થામાં હતો, પણ તેની માતાએ સૈન્ય એકત્ર કરી ધણા પરાક્રમથી દુશ્મન લશ્કરને નસાડી મૂક્યું. એ યુદ્ધમાં શાહસુદીનને ભારે તુકસાન થયું હાર ખાઈને તે પાછો ગઝની આવ્યો.

“ હવે ગઝનીમાં એક ધનાઢ્ય પરણી વેપારી રહેતો હતો એની પાસે એટલી મિલકત હતી કે યુદ્ધનું બધું જ તુકસાન એની એકલાની પાસેથી વસૂલ થઈ શકે. આથી શાહસુદીનના કેટલાક દરબારીઓએ તેને કહ્યું કે “ આ વેપારીને લૂટી લો, તેથી યુદ્ધનું બધું તુકસાન લરપાઈ થઈ જશે. ” પણ શાહસુદીને એમ કવવાની ના પાડી અને ઉત્તર આપ્યો કે “ આવી રીતે જો હું પરદેશી વેપારીઓને લૂટી લઈશ તો મારા રાજ્યમાં વેપાર કવવા માટે કોણ આવશે ? યુધ્ધનું તુકસાન તો ન્યાય થયું છે ત્યાંથી જ હું વસૂલ કરીશ ”

ગઝની જેવા પરદેશી પાટનગરમાં ધનાઢ્ય ગૂજરાતી વેપારીઓ હતા એમ આ કિસ્સા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે તે સાથે કેટલાક ધર્માધિ અને ઝૂલતી રાજ્યકર્તાઓ પણ પોતાના પ્રદેશમાં વસતા દુશ્મન રાજ્યના પ્રજાઓના જનમાનની સન્માનની માટે કેટલી કાળજી ગમતા એ પણ જણાઈ આવે છે.

“ગૂજરાતનાં શાહી મુગલ ફરમાનો”

એક દષ્ટિપાત

પ્રો. એમ. એસ. ક્રામીસરીએટ ગૂજરાતના મુસ્લિમ ઇતિહાસના એક પીઠ અધ્યાસી છે. ‘રટડીઝ ઇન હિસ્ટરી ઓફ ગૂજરાત’ બહાર પાડીને ગૂજરાતના મુસ્લિમ ઇતિહાસની એક વિસ્તૃત સમગ્રદર્શી આલોચના તેમણે કરી છે, પરન્તુ એ સિવાય પણ વખતોવખત તેઓ મૌલિક સંશોધનલેખો દ્વારા આ વિષયમાં પોતાનો ફાળો આપ્યાં કરે છે.

એકવીસ ફરમાનોના સંગ્રહ

‘બોમ્બે યુનિવર્સિટી ઝર્નલ’ના જુલાઈ ૧૯૪૦ ના અંકમાં ‘ગૂજરાતનાં શાહી મુગલ ફરમાનો’ (Imperial Mughal Farmanas of Gujjarat) એ નામનો તેમનો વિસ્તૃત લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમજ જુદી પુસ્તિકારૂપે પણ તે બહાર પડ્યો છે. એ લેખમાં પ્રો. ક્રામીસરીએટે જહાંગીર, શાહજહાં અને ઔરંગઝેબનાં ગૂજરાત ખાતેનાં એકવીસ ફરમાનોના તરજુમા જરૂરી ટીકા તેમજ માહિતીપૂર્ણ પ્રસ્તાવના સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે, તથા એ સર્વેની અસલ નકલોના બ્લોક છાપીને લેખની ઉપયોગિતામાં વધારો કર્યો છે.

આ એકવીસ ફરમાનો પૈકીનાં ઘણાંખરાં અમદાવાદના પહેલા નગરશેઠ શાંતિદાસ ઝવેરીના વિષયમાં અમદાવાદના સૂબાઓ ઉપરના શાહી હુકમ તરીકે કાઢવામાં આવેલાં છે. એ પૈકીનાં દસ ખાસ ઐતિહાસિક અગત્યનાં છે, સાત શાંતિદાસના શાહી ઝવેરી તરીકેના ધંધાને

લગતા છે અને ચાર પરચુગલુ આ સમ્રાટમા અપાયેલા દરમાનો પૈકી દેટલાક અત્યાર પહેલા જ મુનિશ્રી વિગ્રાવિજયચક્રત 'સૂરીશ્વર' અને સમ્રાટ્'મા તથા ચતુર્થના ઝવડા વખતે શેઠ આણુદાસ દત્તાણુની પેઢીએ હિન્દી વજર સમક્ષ રજૂ કરેલા નિવેદનમા છપાઈ ગયેલા છે, તથા દેટલાક 'મિગતે અહેમદી'ના કર્તાએ તે ઠાળના દફતરોમાથી ઉદ્ધૃત કરેલા છે, તેમજ આ સમ્રાટમા નથી તેવા ગૂજરાતના વીસ મુગલ દરમાનો અન્ય સ્થળોએ છપાયેલા છે, પરન્તુ શાહી દરમાનો જેવા અમત્યના અને વિશ્વાસપાત્ર અતિહાસિક સાધનોના આવો એકત્રિત સમ્રાટ તો અહીં પહેલી જ વાર પ્રસિદ્ધ થયો છે

ચિનાયેખો, તામ્રપત્રો, સિલ્કાઓ, દસ્તાવેજો, દરમાનો, દફતરો એ બધી ઇતિહાસની આમર્શો છે, ઇતિહાસ નથી એ સામગ્રી ઉપરથી ઇતિહાસકારો ઇતિહાસ લખે છે, તેમજ પ્રત્યેક સરોધક પોતપોતાના દષ્ટિબિન્દુ અનુસાર મધુકરવૃત્તિવડે તેમાંથી જોઈતી વસ્તુ મેળવે છે એટલે એ સબધી કંઈ સર્વત્રાહી કે સમગ્રદર્શી લખનાનો દાવો ન કરતા ઉપર્યુક્ત દરમાનોના તરબુમા તથા તે ઉપરની દીકા વાચીને ઉપજેલા દેટલાક વિચારો માત્ર અહીં નોંધ્યા છે

ઉપાધ્યાય વિવેકહર્ષ અને પાદશાહ જહાંગીર

દરમાન નં ૧ આ દરમાન ઈ સ ૧૬૧૬ ત્રુ છે પાદશાહ જહાંગીરે જૈન મોધુઓને સ પૂર્ણ ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય આપવાની તે દ્વારા આજ્ઞા કરી હતી તપામજીના પડિત દર્મીણુદના દિષ્ઠિ ઉપાધ્યાય વિવેક-હર્ષે પોતાના ઉપદેશથી પાદશાહને પ્રસન્ન કરી તે દરમાન મેળવ્યું હતું. આ સ્થળે એ માદ કરવાની જગ છે કે જહાંગીરના પિતા અકબરે તો જૈનો ઉપરાંત પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો, પારસીઓ અને જેસુઈટ પાદરીઓને પણ સ પૂર્ણ ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય બક્ષતા દરમાનો બહાર પાડ્યા હતા, જે પૈકી વૈષ્ણવોને લગતા દરમાનો હી બા કૃષ્ણનાવ ઝવેરીએ, પારસીઓના ડો શવણુ મોદીએ તથા જેસુઈટોના ફાધર ફેલિક્સે પ્રસિદ્ધ કરેલ છે

જેનાચાર્ય હીરવિજયસૂરિએ અકબરના જીવન ઉપર લીધી અસર કરી હતી, અને પરિણામે જેન ધાર્મિક તહેવારોના દિવસોએ પશુહિંસાનો પ્રતિબંધ ફરમાવતા હોક્રમે પાદશાહે બહાર પાડ્યા હતા. અત્રેનું ફરમાન બતાવે છે કે ધાર્મિક સમભાવનો પૈતૃક વારસો જહાંગીરને પણ મળ્યો હતો.

નં. ૬ વાળું ફરમાન શાહજહાંના રાજ્યાભિષેકની વર્ષગાંઠના દિવસને માટે લેખા પ્રકારનું ઝવેરાત શાન્તિદાસ તથા બીજા ઝવેરીઓ પાસેથી મેળવવા માટે ગૂજરાતના સૂબા મુઘ્જ-ઉલ-મુલક ઉપર કાઢવામાં આવેલું છે (ઈ. સ. ૧૬૪૪). એમાં એક નોંધપાત્ર દૃષ્ટાંત એ છે કે પોર્ટુગીઝો પાસેથી પીપરનું અથાણું મેળવીને મોકલવાનું પણ પાદશાહે ફરમાવેલું છે.

સ્થાનકવાસી અને મૂર્તિપૂજકનો ઝગડો

નં. ૭ વાળું ફરમાન સામાજિક પરિસ્થિતિના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અગત્યનું છે. સં. ૧૫૦૮ માં 'સ્થાનકવાસી'નો-લુપક' મત જેન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયથી અલગ પડ્યો અને ત્યારથી એ બંને સંપ્રદાયો વચ્ચે એક પ્રકારનો વિસંવાદ સતત ચાલ્યા કરતો હતો. જૂના વિચારના જેનો આ નવા સંપ્રદાય સાથે બેટીવ્યવહાર કરવાથી જ નહીં, પરંતુ તેમની સાથે જમવાથી પણ વિરુદ્ધ હતા. આથી લુપક મતવાળાઓએ આ પ્રતિબંધો દૂર કરાવવા માટે શાહજહાંને વિનંતિ કરી હતી. એ વિનંતીના નિર્ણયરૂપે જ આ ફરમાન ગૂજરાતના તત્કાલીન સૂબા શાહજહાં દ્વારા ઉપર મોકલવામાં આવેલું છે. એમાં જણાવેલું છે કે સહબોજન કરવું અથવા સગપણ સંબંધ બાંધવો એ વસ્તુ બંને પક્ષોની સંમતિ ઉપર અવલંબે છે, એટલે એ માટે કોઈને ફરજ પાડી શકાય નહીં; છતાં આ વિષયમાં કોઈ પ્રકારની અશાન્તિ જણાય તો સખ્ત હાથે કામ લેવું. આ ફરમાન ઈ. સ. ૧૬૪૪ એટલે કે લુપક મતની સ્થાપનાથી લગભગ દોઢસો વર્ષ પછીનું છે. દોઢસો વર્ષમાં પણ બંને પક્ષો પોતાના પ્રારંભિક વિસંવાદને ભૂલી શક્યા નહોતા, એ વસ્તુ તે કાળના ધાર્મિક જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડે છે તેમજ શાહજહાંનો નિર્ણય

પણ ખનમુસ્લિમ કોમોના ધાર્મિક-સામાજિક જીવનમા દખલ નહીં કરવાની નીતિનો સચક છે જો કે ખુદ શાહજહાના રાજ્યકાળ દરમ્યાન એ નીતિના ભંગના અને હિન્દુ મંદિરોના વિનાશના એક કરતાં વધુ દાખલાઓ પણ બનેલા છે

૧૨. ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથ મંદિર

ન ૬ વાળુ ફરમાન શાહી દરબારમા ચાન્તિદાસ ઝવેરીની કેટલીક લાગવમ હતી અને તેને પ્રસન્ન રાખવા માટે ખુદ વહેનશાહ પણ કેટલો આતુર હતો, એ બતાવે છે ચાન્તિદાસે બીમીપુર-હાલના સરસપુરમા લાખો રૂપિયાના ખર્ચે ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથનું ભવ્ય મંદિર બધાવ્યું હતું. ધર્માન્ધ શાહજહા ઔરંગઝેબે ૧૬૪૫ માં પોતાની દ્રુકી સૂનાગીરી દરમ્યાન એ મંદિરમા ગોહલા કરાવી તે બ્રહ્મ ક્યુ હતું અને તેમાં મહેગાઓ ચણાવી મસ્જીદના રૂપમા ફેરવી દીધું હતું. આ સામે શાહજહાને ૧ ૪૮ માં ફરમાન કાઢીને, મહેગાન તથા મંદિરની વચ્ચે ભીંત ચણાવી દેવાનું, મંદિરમા અફો નાખીને પડેલા ફકીરોને હાકી કાઢવાનું, કેટલાક વડોરાઓ તેમાંથી અનેક વસ્તુઓ ચોરી ગયેલા તે તેમની પામેથી પાત્રી મેગવવાનું અથવા તે ન મળે તો-એની કિંમત વસૂલ કરીને ચાન્તિદાસને આપવાનું ફરમાન ગૂજરાતના સૂબા દારાના અમદાવાદ ખાતેના નાયબ દેરાતખાનેને જણાવ્યું હતું. અલગન, આમ છતાંયે ત્રણ વર્ષ સુધી બ્રહ્મ અને અપૂજ્ય સ્થિતિમા પડી રહેના મંદિર તરફ ઉપાસકો ફરીવાર તો ન જ વળ્યા, પણ શાહજહાએ ચાપેનું પાદશાહ પાસે જ ઉખેડાવવા માટે ચાન્તિદાસે શુ શુ ક્યુ હશે તેની તો માત્ર કલ્પના જ કરવાની ગંહે છે

જૈન તીર્થોની સંપછી

ન ૧૩, ૧૪ અને ૨૦ વાળાં ફરમાનો વિચિત્ર ઐતિહાસિક અનુચના છે ન ૧૩ ના ફરમાનદારા ચાન્તિદાસ ઝવેરીને ગૂજરાતના જૈન સંઘના પ્રતિનિધિ તરીકે સુબપુર પાસે જૈનોના તીર્થધામ શબેશ્વર ગામનો ધંમરો વાર્ષિક રૂ ૧૦૫૦ માં આપવામા આવ્યો હતો (૪ સ

૧૬૫૬). નં. ૧૪ માં એ જ ઇજારા સંબંધી કેટલીક વિશેષ હકીકતો છે. નં. ૨૦ નું ફરમાન આજ પ્રકારનું, પણ મુકાબલે સુપ્રસિદ્ધ છે. નં. ૧૩-૧૪ વાળા ફરમાનો શાહજહાંનાં છે, જ્યારે આ ફરમાન ઔરંગઝેબનું છે. એ ફરમાન દ્વારા શાન્તિદાસ ઝવેરીની સેવાઓના બદલામાં શત્રુંજય, ગિરનાર અને આબુનાં જૈન તીર્થોની સોંપણી તેમને અલખત, જૈન સંઘના પ્રતિનિધિ તરીકે કરવામાં આવી હતી (ઈ. સ. ૧૬૬૦). આ પ્રદેશમાં કોઈ માંડલિક રાજાઓ શાન્તિદાસના કાર્યમાં હોકતો બીજી કરશે તો તેઓ રાજદંડને પાત્ર થશે એવી પણ એમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. ઔરંગઝેબ જેવા ચુસ્ત અને ધર્માધ મુસ્લિમ સુલતાનની કારકિર્દીમાં પણ આવું મહત્વનું ફરમાન નીકળ્યું તે રાજ્યકારોબારમાં શાન્તિદાસનો જે પ્રભાવ હતો તેનું સૂચક છે.

શાહેનશાહ અને સોદાગર

આજ દૃષ્ટિએ નં. ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮ વાળાં ફરમાનો ખાસ નોંધ માગી લે છે. શાહજહાં મુરાદબક્ષ ગૂંજગતનો સૂખો હતો. શાહજહાંની ગંભીર માંદગીના સમાચાર મળતાં જ અમદાવાદ મુકામે તેણે પોતાને પાદશાહ તરીકે જાહેર કર્યો, પરંતુ ધારેલાં કામો પાર પાડવા માટે તેને નાણાંની સખ્ત જરૂર હતી. આ માટે તેણે શાન્તિદાસના પુત્ર માણેકચંદ પાસેથી સાડાપાંચ લાખ રૂપિયા લીધા (નં. ૧૫; ૨૨ જુન, ઈ. સ. ૧૬૫૮). નં. ૧૬ નું ફરમાન દર્શાવે છે કે આ રકમ ભરપાઈ કરવા માટે પૂરતી જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ આ લખાણો થયા પછી થોડા જ દિવસમાં મુરાદ તેના કાવાબાજ ભાઈ ઔરંગઝેબના હાથે કેદ પકડાયો, અને તેનાં ઉપયુક્ત ફરમાનોની કાડીની પણ કિંમત રહી નહીં. પરંતુ શાન્તિદાસ હિંમત હાર્યો નહીં, અને ઔરંગઝેબને પણ શાન્તિદાસ જેવા એ કાળના સૌથી મોટા શરાફ અને જન જેવી સમૃદ્ધિશાળી કોમના સર્વમાન્ય આગેવાનની સહાય અને સહાનુભૂતિની અગત્ય, પોતાની કારકિર્દીના આરંભનાં વર્ષોની અનિશ્ચિત અવસ્થામાં સમજાઈ હશે; પરિણામે પોતાના દુશ્મન મુરાદને આવી ગંજવર આર્થિક

મહાલ આપનાગને એ રકમ પૈનીના રૂપિયા એક લાખ તત્કાળ પાછા આપવાનું ફરમાન તેણે કાઢ્યું (નં. ૧૭, ૧૦ ઓગસ્ટ ૧૬૫૮), શાન્તિ-દાસને અમદાવાદ પાછા ફરવાની અનુચ્છા આપી અને ન્યાયીપણે પ્રજા પાલન કરવાની પોતાની આકાંક્ષા સર્વ મહાજનો, વેપારીઓ અને સમસ્ત પ્રજાવર્ગમાં જાહેર કરવાની સૂચના કરી (નં. ૧૮) ત્યાં પછી શાન્તિદાસની આર્થિક સહાય જોરગઝેતને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડી હતી, અને નં. ૨૦ વાળા ફરમાનમાં તે શાન્તિદાસે આપેલા પ્રગવણથી લશ્કરી કૂચમાં ખૂબ મદદ મળી હતી એવો રપટ એકરાર છે એના બંધમાં જ તેન તીર્થસ્થાનોને લગતા પ્રદેશની તેને મોપણી થઈ લાગે છે વિક્રમના ઔદમાં સૈકામાં પણ અનાઉદ્દીન ખિલજી જેવા ભયકર મુતિભજકના મેનાપતિ અલ્લખખાનની આવી જ કોઈ રીતે અનુચ્છા મેળવીને યતુજય ઉપગના જેન મન્દિરોનો પુનરુદ્ધાર સધવી સમગ્રસિંદે કરાવ્યો હતો. (જુઓ પ્રાચીન ગૂર્જર જાલ્મનમ્રદમાં 'સમરારાસ')

આ પ્રમાણે આ સમ્રાટના લગભગ બધા જ ફરમાનો અમદાવાદના તેમજ જે સમાજના પ્રતિદાસની દૃષ્ટિએ અગત્યના છે, અને તેથી જ એ ફરમાનોની દૃષ્ટિ સર્વિસ્તર આલોચના કરવાનું ઉચિત માન્યું છે. જો કે આ ફરમાનોમાંથી આપણને જે કંઈ વિગતો મળે છે તે અસાર પહેલાં અન્ય સાધનો દ્વારા સુગ્રાપ હતી, છતાં શાહી ફરમાનો જેવા સપૂર્ણપણે તટસ્થ અને સૌથી વધુ વિશ્વાસપાત્ર સાધનો પ્રસિદ્ધિમાં મૂકીને શ્રી કોમીસરીએટ ગૂજરાતના પ્રતિદાસ-સાહિત્યની જે સેવા મળવી છે તે બદલ તેમને અભિનંદન થતે છે.

ત્રણ નવા ફરમાનો

શ્રી કોમીસરીએટ પ્રસિદ્ધ કરેલા સમ્રાટના શાહી મુગલોના ગૂજરાત ખાતેના ૨૩ ફરમાનો છે. અત્યાર અગાઉ બીજા ૨૦ ફરમાનોના સિવાય બીજા ત્રણ ફરમાનો મને સરસપુરના પાસેથી મારા મિત્ર શ્રી હિંમતલાલ પટેલ સૈયદ અમુ ઝફર નહવીએ તે વાંચીને તેનો

જરૂરી સાર મને આપવા કૃપા કરી હતી. એ ત્રણ ફરમાનો પૈકી પહેલાં બે શાહજહાંના રાજ્યકાળનાં અનુક્રમે હિ. ૧૦૫૬ (ઈ. સ. ૧૬૪૬) તથા હિ. ૧૦૬૬ (ઈ. સ. ૧૬૫૬) નાં છે. ત્રીજું ફરમાન ઔરંગઝેબના રાજ્યકાળનું હિ. ૧૦૭૩ (ઈ. સ. ૧૬૬૩)નું છે. ત્રણેનો મજદુર એકજ છે, અને અમુક સમય જતાં ફરમાનની નવી નકલ મેળવવાના નિયમને કારણે તેની ત્રણ નકલો બેગી થઈ હશે એમ માનવા કારણ છે. અમદાવાદ પાસે અસારવામાં જાદવજીને તથા હરજી (જાદવજીનો ભાઈ હશે ?)ની પત્નીને તેઓ સદતનતના કલ્યાણ માટે દુઆ કરે તેટલા ખાતર દસ વીધાં જમીન ઇનામ આપવામાં આવી હતી, તથા એ જમીનનું મહેસૂલ માફ કરવામાં આવ્યું હતું, એવી હકીકત એમાંથી મળે છે. જાદવજી અને હરજી કોણ હશે એ જણાતું નથી, પણ સંભવતઃ કોઈ સંતપુરુષો હશે, કે જેમને પ્રસંગોપાત આવી ભેટો આપવાની પ્રથા હતી.

આ ત્રણ ફરમાનોને ધ્યાનમાં લેતાં, અત્યાર સુધી મળેલાં ગૂજરાત-ને લગતાં શાહી મુગલ ફરમાનોની કુલ સંખ્યા ૪૪ ની થાય છે.

સૌભાગ્યપંચમી કથા

(જૂની ગૂજરાતી ગદ્ય)

[કાર્તિક શુદ્ધ પાચમ-જ્ઞાનપંચમી અથવા સૌભાગ્યપંચમીનું માદાત્મ્ય વર્ણવતી વરદત્ત અને ગુણમન્દીની કથા જૈન સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, એ નિયતો ધણે મહિમા જૈન શાસ્ત્રોમાં કહેતો છે તે દિવસે પુસ્તકની યથાવિધિ પૂજા કરીને જ્ઞાનનું આગધન કરવામાં આવે છે સમૃત્ત, પ્રાકૃત અને અપ્રમથમાં તથા ગૂજરાતી વગેરે પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પણ જ્ઞાનપંચમીનું માદાત્મ્ય વર્ણવતી નાનીમોટી કથાઓ તેમજ સ્તવનાદિ ગાયેના છે જ્ઞાનની આશાતના કરવાથી કેવુ ફુર્ભાગ્ય, અને જ્ઞાનની આગધના કરવાથી કેવુ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે તેમાં વર્ણવેલું છે એ જ કારણથી જ્ઞાનપંચમી સૌભાગ્યપંચમી પણ કહેવાય છે એ વિશે કહેલું છે-

જાયતેઽધિક્કમીમાય પદ્મમ્ભાગધનાત્ નૃણામ્ ।

इत्यस्या भमिषा जज्ञे लोके सौभाग्यपंचमी ॥

વિક્રમના સત્તમમાં શતકમાં ચર્ચિત્ત અથવા તપાગન્ધીય કનકકુશલે સ ૧૬૫૫માં સમૃત્તમાં સંક્ષિપ્ત 'પંચમીકથા' રચેલી છે એ કથાનો એ સમયની ભાષામાં બાલાવબોધ અર્થાત્ ગદ્યાનુવાદ તેમણે પોતે જ રચેલો છે એ ગદ્યાનુવાદની સ ૧૭૮૦ માં લખાયેલી હાથપ્રત મને

પ્રવર્તક શ્રીકાન્તિવિજયજી મહારાજ પાસેથી મળી હતી. મને મળેલી હાથપ્રતમાં કર્તા તરીકે કનકકુશલનું નામ નથી, પરંતુ સ્વરચિત પંચમી કથા ઉપરનો તેમનો બાલાવબોધ મુપ્રસિદ્ધ છે તેમજ અન્યત્ર પણ એ વિષેની નોંધ મળે છે (લીંબડી જ્ઞાનલંકારનું અગ્રિપત્ર, પૃ. ૬૪, તથા જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૫૯૧ તથા ૬૦૪), એટલે તેને કનકકુશલની કૃતિ માનવામાં કોઈ પ્રત્યવાય નથી. પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યના એક શિષ્ટ નમૂના તરીકે પ્રસ્તુત બાલાવબોધ અહીં પ્રસિદ્ધ કરવાની તક હું લઉં છું, અને આદ્યા રાખું છું કે અભ્યાસીઓને તે કંઈક ઉપયોગી થઈ પડશે. સામાન્ય વાચકોની અનુકૂળતા માટે જૂના ગૂજરાતી ગદ્યનો અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં, અને ત્યાં સ્ત્રી શબ્દશઃ અનુવાદ પણ આપ્યો છે.

કનકકુશલની અન્ય રચનાઓમાં સંસ્કૃતમાં દાનપ્રકાશ (સં. ૧૬૫૬), રોહિણીકથા, દીપાલિકાકાવ્ય, ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તોત્રવૃત્ત, ભક્તામર સ્તોત્રવૃત્તિ, તથા જૂની ગૂજરાતીમાં હરિશ્ચન્દ્ર રાજનો રાસ છત્યાદિ પ્રાપ્ત થાય છે.]

મૂલ કથા

॥ દં ૦ ॥ શ્રીવીતરાગાય નમઃ ॥ શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથઈં પ્રણામ કરીનઈં, ભવ્ય જીવના ઉપગારનઈં કાળક્ર કાતી શુદ્ધ પાંચમિનો મહિમા કહું છું, જિમ પૂર્વાચાર્યઈં શાસ્ત્રમાંહિ કલો તિમ.

સકલ સંસાર માંહિ જ્ઞાન તે પરમ આધાર છઈં, પંચમ ગતિદાયક છઈં, તે માટિં પ્રમાદ મુકીનઈં વિધિસું જ્ઞાન આરાધવું, જિમ વરદત્ત રાજકુમાર અને ગુણમંજરીઈં આરાધ્યું તેહની પરિં. તેહની કથા કહિઈં છઈં.

જંબુદ્વીપના ભરણેત્રનક વિષક પદ્મપુર નામા નગર છઈં, શોભાઈં કરી દેવતાના નગરને જીતક્ર છક્ર. તિહાં અજીતસેન રાજ થયો, તેહની યશો-

શીતવતી, રૂપવતી અને સૌભાગ્યવતી હતી તેની ગુણવતી નામે પુત્રી અદ્ભુત વિનયવતી હતી, પણ કર્મે કરીને રોગથી પીડાતી હતી. વળી મૂળી હેવાથી બોની ચક્રતી નડોતી પિતાએ અનેક ઉપાય કર્યા, પણ રોગ રમતો નડોતો કાઈ તેની સાથે વિવાહ પણ કરતું નડોતું એમ કરતા તે સોળ વરસની થઈ તેના દુ ખે કરીને સમસ્ત કુટુંબ દુ ખી થયું

હવે, તે નગરને વિષે એક સમયે ચાગ જ્ઞાન ધારણ કરનાર શ્રી વિજયમેનહરિ આવ્યા, નગરના સર્વે લોકો, પુત્ર સહિત રાજા તથા કુટુંબ સહિત સિદ્ધામ શ્રેષ્ઠી તેઓને વાદવાને માટે ગયા ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી વિધિપૂર્વક વાદી યથાયોગ્ય સ્થાને સૌ બેઠા આચાર્ય દેશના આપી, અને તેમા જ્ઞાનની આરાવનાને વખાણી-“ જે જ્ઞાનને મનથી વિરાધે છે તે આગલા ભવમા ધન્યમન અથવા અસહી થાય છે, જે જ્ઞાનને વચનથી વિરાધે છે તે મૂળા-મુખરોગી થાય છે, જે કાયા વડે જ્ઞાનને વિરાધે છે તેને કાઠ વગેરે દુષ્ટ રોગો થાય છે, અને ત્રિવિધ પ્રભારે વિરાધે તેને પરભવમા પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી, ધન્ય, ધાન્ય, સૌભાગ્યાદિ સર્વનો નાશ થાય છે”

આ પ્રમાણે દેશના સામગ્રીને મિહિલાસ શ્રેષ્ઠી બોલ્યા, “ હે ભગવન્ ! કયા કર્મથી મારી પુત્રીના શરીરમા રોગ થયા છે ? ” ગુરુ કહેવા લાગ્યા, “ હે મહામાત્ર ! સર્વે શુભાશુભ વસ્તુ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે એનો પૂર્વભવ સામળો—

ધાતકીખડના ભરતને વિશે એટલે નામે નગર છે ત્યાં જિનદેવ નામે ગૌડ હતો, તેને સુન્દરી નામે પત્ની હતી તે નામમા તેમજ રૂપમા ખરેખર સુન્દરી હતી તેના પાંચ પુત્ર આસપાસ, તેજપાલ, ગુણપાલ ધર્મપાલ અને ધર્મસાર નામે હતા, તથા ચાર પુત્રીઓ લીલાવતી, શીતાવતી, રંગાવતી અને મંગાવતી એવા નામે હતી, જિનદેવે અનુક્રમે પાંચ પુત્ર પડિત પામે વિદ્યા ભણવા મૂક્યા તે પાંચે બેગા મળી આપત્ત કરતા, જેમ તેમ બોનતા, પણ લાલુતા નહિ. એ સમયે પડિત તેમને શિક્ષા કરતો, સોટી વગેરે તેમને મારતો એટલે રાતા

રાતા તેઓ ઘેર આવીને માતા આગળ દુઃખ કહેતા. એ સમયે માતા કહેતી, “ હે પુત્રો ! ભણવાનું શું પ્રયોજન છે ? જેઓ ભણ્યા છે તેઓ મરે છે અને નથી ભણ્યા તેઓ પણ મરે છે, માટે બન્નેને મરણનું દુઃખ સમાન હોઇને ભણીને કંઈ કાણુ મુકાવે ? માટે મૂર્ખપણું સારું.” એમ કહીને માતાએ પુત્રને ભણુતા વાર્યા, અને પાટી, પોથી વગેરે જ્ઞાનનાં ઉપકરણ બાળી નાખ્યાં. પંડિતને પણ હપકા આપ્યો. પુત્રને શીખવ્યું, “ જે કયાંય પંડિત સામે મળે અને ભણવાનું કહે તો પથર મારવો.”

આ વાત શેઠે સાંભળી, એટલે તે સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો, “ હે સુભગે ! મૂર્ખ પુત્રને કન્યા કાણુ આપશે ? તે વેપાર શી રીતે કરશે ? જેમણે પુત્રને નથી ભણાવ્યા એ માઆપ પુત્રોનાં વેરી બણવાં. પંડિતપી રાજહંસોની સલામાં એ મૂર્ખ જગલાં શોલતાં નથી.” આ પ્રમાણે શેઠનાં વચન સાંભળીને શેઠાણી બોલી, “ તમે તેમને શું કામ ભણાવતા નથી ? એમાં મારો કંઈ દોષ નથી. લોકો પણ એમ જ કહે છે. વડ તેવા ટેટા અને બાપ તેવા બેટા. જેવો કુંલ તેવી દીકરી અને મા તેવી દીકરી.” તેણે આમ કહ્યું એટલે શેઠને રીસ ચઢી, અને તે બોલ્યો, “ પાપિણિ ! પોથી બાળીને પુત્રને મૂર્ખ રાખ્યા, અને હવે મારો વાંક કાઢે છે ?” શેઠાણી કહેવાં લાગી, “ જેણે તમને આવું શીખવ્યું એ તમારો બાપ પાપી.” આ પ્રમાણે કલહ થતાં શેઠને ઘણી રીસ ચઢી. એ સમયે તેણે સ્ત્રીના માથે પથર માર્યો, તે મર્મસ્થાનમાં વાગ્યો, એટલે તે સ્ત્રી મરીને તારી પુત્રી થઇ. પૂર્વજન્મમાં જ્ઞાનની આશાતના કરી હતી, તેથી મૂગી અને રોગિષ્ઠ થઇ. માટે કૃતકર્મનો ક્ષય તે ભોગવ્યા વિના થતો નથી.”

ગુરુના મુખેથી આવી વાત સાંભળીને ગુણમંજરીએ નતિસ્મરણથી પોતાનો પૂર્વભવ જોયો અને તે મૂર્છા પામી. પછી મૂર્છા વળતાં સ્વસ્થ થઇને કહેવા લાગી, “ હે ભગવન્ ! તમારું વચન સત્ય છે, જ્ઞાનનો મહિમા મોટો છે.” એ સમયે શેઠ કહેવા લાગ્યા, “ ગુરુરાજ ! એના શરીરમાંથી રોગ જાય એવો ઉપાય કહો.” એટલે ગુરુએ જ્ઞાન-આરાધનનો વિધિ બતાવ્યો, “ અજવાળી પાંચમને દિવસે મનુષ્ય ચોવિ-

હાર, પૌષધ ઉપવાસ કરે, આગળ માથિયો ભરે, પાચ વાટનો ઘીનો દીવો અખડ ગળે પાચ જાતના મેવા, પદવાન્ન અને ફળ આગળ ધરે, પૂર્વ દિશા તથા ઉત્તર દિશા સામે જેમીને ૐ હ્રોં નમો નામસ્સ એ પદનો દબાર દબાર વાર જાપ કરે પવિત્ર યજ્ઞને ત્રણ સંધ્યાએ પૂજા કરે ને પૌષધ ક્યો દોષ અને તે દિવસે એટલો વિવિ ન કરી શકે તો બીજો દિવસે પાંચુ કરે તે વિધિ સાચવીને કરે પાચ વરસ અને પાચ માસ મુધી એ વિધિ કરે ને પ્રત્યેક માસે આ પ્રમાણે ન કરી શકે તો કાર્તિક સુદિ પાંચમના દિવસે આ પ્રમાણે આરાધના જીવન પર્યંત કરે જ્ઞાનની આરાધનાથી મનુષ્ય નીગમના પામે છે, દેવોડક તથા અનુક્રમે મોક્ષસુખ પામે છે પત્રી જિન્મભાર્મા ૫ પ્રાસાદ, ૫ જિનમિત્ર ૫ પાટી ૫ પ્રતિ ૫ હવળી, ૫ નોકગવાળી, ૫ કમાવ ઇલાદિ પાચ પાંચ વસ્તુની વિધિએ જિન્મભૂ કરે”

એ સાબળીને ગુણમંજરીએ એ તપ આદ્યુ જીવવાની આશા ગખતો મનુષ્ય ઉત્તમ વૈદ્યનુ કહેતુ વચન આને તેમ માનીને તેણે એ તપ આદ્યુ

હવે એ અવસરે રાજાએ સાધુપુરદર શ્રીવિજયસેનમુનિને પૂછ્યું, “આમી ! માગ પુત્ર વદતને મૂર્ખપણુ અને ઠાઠ કપા કર્મથી ઉત્પન્ન થયા તે કૃપા કરીને કહો” એ સમયે ગુરુ તેનો પાછનો જાવ કહેવા લાગ્યા-

“આ જન્મીપના ભરતને વિરે શીપુર નામે નગર છે ત્યાં મહા ઋદ્ધિવાળો વસુ નામે રોક વસતો હતો તેને બે પુત્ર વસુદેવ અને વસુ-સાર નામે હતા એક વાર તેઓ જન્મે ઉપવનમા ક્રીડા કરવા માટે ગયા હતા ત્યાં રહેલા જ્ઞાની ગુરુ મુનિમુન્દરમુનિને તેમણે વદન કર્યું ત્યાં મુનિએ તેમને યોગ્ય જાણીને દેશના આપી, “જે પ્રભાતે છે તે મધ્યાહને નથી, જે મધ્યાહને છે તે સંધ્યાએ નથી સવારે રાંધેતુ ધાન્ય સાતે જમડી જાપ છે તો એ ધાન્યના રસથી નીપજેલી ઠાપા નદર પામે

એમાં શું કહેવું? ધર્મ વિના મનુષ્યનો ભવ કૂતરાની પૂંછડી જેવો જાણવો. જેમ કૂતરાની પૂંછડી ડાંસ કે મચ્છરને ઊરાડી શકતી નથી તેમજ ગુણ સ્થાનને ઢાંકવા સમર્થ નથી, તેમ આ વિષયમાં પણ સમજવું.”

આ પ્રમાણે દેશના સાંભળીને માતાપિતાને પૂછીને બન્ને બાઇઓએ દીક્ષા લીધી. અનુક્રમે નાના બાઇ વસુદેવે બુદ્ધિરૂપ નાવવડે કરીને સિદ્ધાંત-સાગરનું અવગાહન કર્યું. અનુક્રમે આચાર્યપદ લીધું. પાંચસો સાધુને વાચના આપવા લાગ્યો. એક વાર તે સંચારા ઉપર સૂવા જતો હતો ત્યાં એક સાધુ પદ પૂછવા આવ્યો. તે પૂછીને ગયો, એટલે બીજો આવ્યો. એમ પ્રમાણે સાધુઓએ વારંવાર પૂછ્યું, એટલે તે નિદ્રા કરી શક્યો નહિ તેને અણગમો ઉત્પન્ન થયો. તે કહેવા લાગ્યો કે “મારા બાઇને ધન્ય છે, જે મૂર્ખ હોવાથી સ્પર્ધ શકે છે. મૂર્ખમાં ઘણા ગુણ છે, એથી કહ્યું છે કે—

સૂઝ નચિંત, ભોજન બહુ કરઇ, નિરલજ અહોનિસિ નિંદ્રા ધરઇ;
કાર્ય-અકાર્ય વિચારઇ નહી, માન-અપમાન ગુણ જાણુઇ નહી.

(નિશ્ચિંત સૂએ છે, ઘણું ભોજન કરે છે, નિર્લજ્જ હોય છે, રાત દહાડો નિદ્રા કરે છે, કાર્યાકાર્ય વિચારતો નથી તથા માન-અપમાનના ગુણ જાણતો નથી.)

એવું મૂર્ખપણું મને હોય તો સારું. હવે પૂર્વે બહેણું ભૂલી જાઉં. નવું ન બહેણું, અને પૂછે તેને ન કહું.” એમ ચિંતવીને મૌન કર્યું. બાર દિવસે તે પાપની આલોચના કર્યા સિવાય મરીને તારો પુત્ર થયો. જ્ઞાનની આશાતનાને લીધે તે મૂર્ખપણું પામ્યો અને દુષ્ટ રોગથી પીડાવા લાગ્યો. આચાર્યનો મોટો બાઇ માનસરોવરમાં હંસબાલક થયો. કર્મની મતિ વિચિત્ર છે.”

આ પ્રમાણે ગુરુનાં વચન સાંભળી વરદત્તે જાતિસ્મરણથી પોતાનો ભવ દીઠો. મૂર્ચ્છા પામ્યા પછી તે સ્વસ્થ થયો અને કહેવા લાગ્યો, “સ્વામી! તમારું વચન સત્ય છે. જ્ઞાન એ વિશ્વપ્રકાશક છે.” પછી

રાજા કહેવા લાગ્યો, “ભગવન્ ! એના શરીરમાથી રોગ શી રીતે બાહ્ય અને અંતરે સાતિ શી રીતે થાય ?” એ સમયે કરુણાસમુદ્ર આચાર્યે એ જ દાર્તિક શુદ્ધિ પામ્યોનો પ્રભાવ બતાવ્યો એ સર્વ અમાલિ તતામ્યુ તે રીતે પાળવાનું શુરુને પ્રણામ કરીને સર્વ પોતાને સ્થાનકે ગયા

એ મુજબ તપ કરતા વરદત્તના સર્વ રોગ બાહ્યે કે રીસાઈને ચાલ્યા ગયા પછી સ્વયં વરમહાપદ્મા તેજો હજાર કન્યાઓના પાંચિમહાદેવો સર્વ કલાઓ શીખ્યો અનુક્રમે વરદત્તને રાજ્ય આપીને પિતા શુરુ પાસે ચાલિત લાઈને મુર્તિ પામ્યા

હવે, વરદત્ત ગળાએ ધણી સમય સુધી રાજા બોમવીને, પ્રતિવર્ષે પચમીના તપનું વિધિપૂર્વક આગમન કરીને, પોતાના પુત્રને રાજામહી ઉપર સ્થાપન કરીને દીક્ષા લીધી

હવે, શુભમજરી પછી તે તપના પ્રભાવથી નીરોગી થઈ, એટલે જિનચંદ્ર શ્રી સાથે તેનું લગ્ન કરવામા આવ્યું કર્મોચન વખતે પિતાએ ધણું ધન આપ્યું. અનુક્રમે ગૃહરાસના સુખ બોમરી, વિધિપૂર્વક તપ કરીને તેજો દીક્ષા લીધી

તે બંને જણો નિરંતર ચારિત્ર પાળી, કાળ કરીને વિજય વિમાનમા દેવતા થયા હવે, લાથી વ્યતીને વરદત્તનો જીવ જ બૂરીપના મહાવિદેહમા પુષ્કનાવતી વિજય, પુકરીકિણી નમરી, અમરસેન રાજા, શુભવતી રાણી-તેની કુક્ષિમા આવ્યો અનુક્રમે ઉત્તમ શુભ અને લક્ષ્મણવાળો પુત્ર પ્રસવ્યો સુરમેન તેનું નામ પાડ્યું રૂપ અને લાવણ્યના ધામરૂપ તે અનુક્રમે બાગ વરસતો થયો પિતાએ તેને સો કન્યાનું પાંચિમહાદેવ કરાવ્યું રાજ્ય આપીને પિતા પરલોકમા ગયા

એક વાર સીમધર સ્વામી તે નગરમા ગમેાસર્યા ત્યા પછી પચમી આગમવાનો વિધિ કહેતા વરદત્તનું દષ્ટાંત કહ્યું એ સમયે રાજા બોલ્યો, “તમે જે વરદત્ત કહ્યો તે કોણ ?” ત્યાં પ્રશ્નએ સર્વ વૃત્તાન્ત કહ્યો અરિ-હતના એવા વચન સંભળીને ધણી ભવ્ય જીવોએ પચમીનું તપ આદ્યું.

રાજા પણ વિશેષ પ્રકારે તપને વિષે સાવધાન થયો. દશ હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કરીને, પુત્રને રાજ્ય આપીને તેણે નીર્થકર પાસે દીક્ષા લીધી. દશ હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કરીને તરીકેનું ચારિત્ર પાળી, કેવલજ્ઞાન પામીને તેઓ મોક્ષસ્થાન પામ્યા.

હવે ગુણમંજરીના છવ વિનય વિમાનથી ચવીને જંબૂદ્વીપના વિદેહમાં રમણીય વિનયમાં શુભા નામે નગરી, ત્યાં અમરસેન રાજા, અમરવતી રાણી-તેની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયો. અનુક્રમે પ્રસવ થયો. સુગ્રીવ એવું તેનું નામ પાડવામાં આવ્યું. વીસમે વર્ષે પિતાએ તેને યોગ્ય જાણીને રાજ્ય આપ્યું, અને પોતે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને પરલોક સાધ્યો.

હવે, સુગ્રીવ રાજાએ ઘણી કન્યાઓનું પાણિગ્રહણ કર્યું. તેને ચોરાશી હજાર પુત્ર થયા. પુત્રને રાજ્ય આપીને સુગ્રીવ રાજાએ દીક્ષા લીધી, અનુક્રમે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, ઘણા જીવન પ્રતિબોધ પમાડી, એક પૂર્વલક્ષ ચારિત્ર પાળી, સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી તેઓ મોક્ષે ગયા.

એ કારણે અધિક સૌભાગ્યકારી હોવાથી આ તિથિનું સૌભાગ્ય-પચમી એવું નામ થયું. એમ બીજા જીવોએ પણ એમની જેમ પચમીના તપનું આરાધન કરવું.

ગૂજરાતમાં 'નૈષધીયચરિત'નો પ્રચાર તથા તે ઉપર લખાયેલી ટીકાઓ.

નળ-દમયંતીના સુપ્રસિદ્ધ પુરાણોક્ત પ્રણયપ્રસંગનું લયમધુર, અર્થ-
ગર્ભ અને વિલક્ષણ પાકિતપૂર્ણ વાણીમાં નિરૂપણ કરતું શ્રીહર્ષકૃત
મહાકાવ્ય 'નૈષધીયચરિત' સંસ્કૃત પદ્યકાવ્યોમાં મહત્ત્વનું ગ્રાન ભોગવે
છે નૈષઘ વિદ્વદ્વૌષઘ એ ઉક્તિ સંસ્કૃત સાહિત્યના ગસિકોમાં કહેવતરૂપ
છે અને—

સાહિત્યે સુકુમારવસ્તુનિ દૃઢન્યાયમ્મહાપ્રમન્યિષ્ઠે
સર્કે વા મયિ સવિષાત્તરિ સમ લીલાયતે મારણી ।

રાગ્યા વાસ્તુ મૃદુત્તરચ્છદયતી દર્મકુંઠિરેરાસ્તૃતા
મૃમિર્વા હૃદયગમો યદિ પતિસ્તુર્યા રતિર્થોપેતામ્ ॥

એ ૧૪શેખરકૃત 'પ્રખન્ધકોશ'ના 'શ્રીહર્ષપ્રમથ'માં શ્રીહર્ષના સુખમાં
સુખયેનો મનોક કદાચ તેનો ન હોય તો પણ પાઞ્ચિ અને કવિતાનો
સ યોગ સાધવાનો અસંસ્કૃત સાહિત્યમાયે અભૂતપૂર્વ એવો જે પ્રયોગ
શ્રીહર્ષે કર્યો છે તેનો નિદર્શક છે 'નૈષધ'ને પોતે ઇરાદાપર્વક ખાસ ઉદ્દે-
શથી કહિન બનાવ્યું હોવાનો દાવો કવિ ૨૨ માં સગના અંતમાં કરે છે—

પ્રન્યમન્યરિદ્ધ ક્વચિન્કવચિદપિ ન્યાસિ પ્રયન્નામયા
પ્રાક્ષમયમના હઠેન પઠિતી માસ્મિન્ સત સેષ્યુ ।
અદારાદગુરુષ્ણોઽનદૃઢમન્યિ સમાસાદય—

તત્તેત્કાવ્યરસોર્મિમજ્જનસુખવ્યાસજ્જનં સજ્જનઃ ॥^૧

આ અદ્ભુત પાંડિત્યપૂર્ણ કાવ્યમન્યના કર્તા શ્રીહર્ષના જીવનકાળ વિષે વિદ્વાનોમાં ઘણા સમય સુધી મતભેદ પ્રવર્તેલો હતો.^૨ પરંતુ રાજશેખરકૃત ‘પ્રજ્ઞ-ધકોશ’ના આધારે^૩ એ વરતુ તો હવે નિશ્ચિત થઈ ચૂકી છે કે શ્રીહર્ષ એ વિક્રમના તેરમા સૈકામાં થઈ ગયેલા ક્ષત્રી અને બનારસના રાજા વિજયચંદ્રના પુત્ર જયંતચંદ્ર^૪(જે સામાન્ય રીતે ઇતિહાસમાં જયચંદ્ર નામથી ઓળખાય છે તે)નો આશ્રિત હતો. જયંતચંદ્રનો રાજત્વકાળ સં. ૧૨૨૪ થી સં. ૧૨૫૦નો નક્કી થયેલો છે. તેના લેખો પણ સં. ૧૨૨૫ અને સં. ૧૨૪૩ના મળેલા છે. ઇ. સ. ૧૧૯૪ (એટલે કે સં. ૧૨૫૦) માં મુસલમાનોને હાથે જયંતચંદ્રનો પરાજય થયો હતો એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. એટલે શ્રીહર્ષનું આ મહા-કાવ્ય ત્યાર પહેલાં-વિક્રમની તેરમી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં રચાયું હતું એમ નિશ્ચિત થાય છે. ‘પ્રજ્ઞ-ધકોશ’માં વર્ણવાયેલી વિગતોને આધારે પં. શિવદત્ત એ કાવ્ય ઇ. સ. ૧૧૭૪(અર્થાત્ સં. ૧૨૩૦)ની કંઈક પૂર્વે રચાયું હોવાનું માને છે.

૧. આ શ્લોકને પણ, કેટલાક વિદ્વાનો પ્રક્ષિપ્ત માને છે, જુઓ એમ. કૃષ્ણ-ભાગ્યારીઅરકૃત Classical Sanskrit Literature, p. 180.

૨. આ મતભેદના હલ્લેખો માટે જુઓ Classical Sanskrit Literature, p. 178-79, પાદટિપ્પણ તથા ‘નૈષધ’ની નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમાં પં. શિવદત્તની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૯-૧૩.

૩. જુઓ ‘પ્રજ્ઞ-ધકોશ’નો શ્રીહર્ષપ્રજ્ઞ, શ્રીહર્ષના જીવનની કેટલીક જાણવા જેવી હકીકતો એમાંથી મળે છે.

૪. રાજશેખરે જયંતચંદ્રને વારાણસીના રાજા ગોવિન્દચંદ્રનો પુત્ર બતાવેલો છે, પણ તામ્રપત્રોને આધારે નક્કી થયું છે કે તે ગોવિન્દચંદ્રનો નહીં પણ ગોવિન્દચંદ્રના પુત્ર વિજયચંદ્રનો પુત્ર હતો. ‘નૈષધ’ના પાંચમા સર્ગના અંતિમ શ્લોકમાં શ્રીહર્ષે તસ્ય મીવિજયપ્રશસ્તિરચનાતાતસ્ય નમ્યે મહાકાવ્યે ચારુણિ નૈષધીયચરિતે સમૌડગમત્પદ્મમઃ ॥ એ પ્રમાણે ચોતાને ‘વિજયપ્રશસ્તિ’ના કર્તા તરીકે ઓળખાવે છે આ કૃતિ અત્યારે મળતી નથી, પણ તેમાં જયંતચંદ્રના પિતા વિજયચંદ્રની પ્રશસ્તિ હશે એ લગભગ નિઃશંક છે.

‘નૈષધીયચરિત’નો ગુજરાતમાં પ્રચાર

આમ ‘નૈષધીયચરિત’ એ પચ મહાકાવ્યોમાં સૌથી છેલ્લું લખાયેલું છે છતાં તેની અતર્ગત વિશિષ્ટતાઓને કાળે થોડા જ કાળમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓમાં એ કાવ્યે માનમયું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું એ કાવ્યનો ગુજરાતમાં પ્રચાર લેણો જોઈએ—એની રચના પછી અર્ધી સદીની અંદર જ થઈ ચૂકેલા હોય ‘નૈષધ’ની સૌથી પ્રાચીન લીકાઓ ગુજરાતમાં જ રચાયેલી છે, તથા તેની સૌથી જૂની હાથપ્રતો પણ ગુજરાતમાં જ મળે છે, એ બંને વસ્તુઓ એ રીતે સ્પષ્ટ છે.

શ્રીદર્પના વચમાં જ થયેલો હરિહર નામનો પડિત ‘નૈષધીયચરિત’ની હાથપ્રત પહેલપ્રથમ ગુજરાતમાં લખ્યો હતો, એનો ઉદ્ભવ રાજશેખરકૃત ‘પ્રત્યન્ધકોશ’ના ‘હરિહરપ્રત્યન્ધ’માં મળે છે એ સમૃદ્ધિદાગી પડિત ઝોડ દેશમાંથી ૨૦૦ ઘોડાઓ, ૫૦ જીટ અને ૫૦૦ માણસોનો રસાયો પોતાની સાથે લઈ મોકળે હાથે અનુદાન દેતો દેતો ગુજરાતમાં ધોળકામાં રાણા વીરધવલના દરબારમાં કેવી રીતે પ્રવેશ્યો, ત્યાં વીરધવલના મંત્રી વસ્તુપાને તેનો સત્કાર કર્યો છતાં ‘કીર્તિકોમુદી’, ‘સુરથોત્તમ’ વગેરેના સુપ્રસિદ્ધ ક્ષત્રી પુરોહિત મોમેશ્વરે ઈર્ષ્યાને કારણે તેના તરફ કેમ ઉત્તસીનતા બતાવી, હરિહરની યુક્તિથી મોમેશ્વરનો કેવી રીતે માન-ભંગ થયો તથા છેવટે વસ્તુપાવ અને વીરધવલના પ્રયત્નથી મોમેશ્વર અને હરિહરની કેવી રીતે મૈત્રી થઈ વગેરે પ્રસંગ તેમાં વર્ણવેલો છે. ‘નૈષધ’ની હાથપ્રત સળધી હમીકત એ પછી આવે છે હરિહર પડિત શ્રીદર્પનો વચ જ હોઈ ‘નૈષધ’ કાવ્ય તેને સંપૂર્ણ રીતે અવગત પ્રત્યન્ધકાર લખે છે—

“સોમેશ્વર અને હરિહર વચ્ચે રાજા મજ્જેશ્વરે થવા લાગી હરિહર પડિત ‘નૈષધ’માંના કાવ્યો સમયાનુસાર બોલતો આથી વસ્તુપાવ પ્રુથ થતો કે—‘અહો ! આ કાવ્યો અત્યંત પૂર્વ છે’ એકદા તેણે હરિહર પડિતને પૂછ્યું—‘આ કયો પ્રત્યન્ધ છે?’ પડિતે કહ્યું—‘નૈષધ’ વસ્તુપાવે કહ્યું—‘કવિ કોણ છે?’ ‘શ્રીદર્પ’ વસ્તુપાવે કહ્યું, ‘તેનો

આદર્શ (મૂળ પ્રતિ) મને બતાવો.’ પંડિતે કહ્યું—‘અન્યત્ર આ ગ્રન્થ નથી, માટે ચાર પ્રહરને માટે જ હું તમને પુસ્તિકા આપીશ.’ એમ કહી તેણે પુસ્તિકા આપી. વસ્તુપાલે રાત્રે લેખકોને રાષ્ટ્રીને નવી પુસ્તિકા લખાવી લીધી. છઠ્ઠું દોરીવડે બાંધી અને વાસના ન્યાસ વડે ધૂસર કરીને ચૂકી રાખી. સવારમાં પંડિતને પુસ્તિકા પાછી આપી—‘હ્યો આ તમારું નૈપથ.’ પંડિતે પુસ્તિકા લીધી. મન્ત્રીએ કહ્યું—‘અમારા ભંડારમાં પણ આ શાસ્ત્ર છે એવું અમને સ્મરણ થાય છે, માટે ભંડાર જુઓ.’ વિલમ્બપૂર્વક પેલી નવીન પ્રતિ બોળી કાઢવામાં આવી અને જુએ છે તો નિષીઘ્ર યસ્ય ક્ષિત્તિરક્ષિણઃ ક્યાઃ ઇત્યાદિથી શરૂ થતું ‘નૈપથ’ નીકળ્યું. આ જોઈને પંડિત હરિહરે કહ્યું—‘મન્ત્રી, તમારી આ માયા છે, કેમકે આવાં કાર્યોમાં અન્યની મતિ ચાલી શકે નહીં, તમે પ્રતિપક્ષીઓને યોગ્ય રીતે દંડ્યા છે. જૈન, વૈષ્ણવ અને શૈવ શાસનો ગ્રંથાખ્યાં છે; સ્વામીના વંશનો ઉદ્ધાર કર્યો છે; જેની પ્રજા આવી પ્રકાશે છે’ (તેને માટે શું બાકી રહે ?)”

આ ઉપરથી જણાય છે કે—વસ્તુપાલના સમયમાં હરિહર પંડિત ‘નૈપથ’ની પહેલી હાથપ્રત ગૂજરાતમાં લાવ્યો હતો અને તે ઉપરથી વસ્તુપાલે નકલો કરાવી લીધી હતી. એ કાવ્યનો ત્યાર પછી જ બહોળો પ્રચાર થયો હશે. વસ્તુપાલ—તેજપાલે રાણા વીરધવલના મન્ત્રીપદનો સં. ૧૨૭૬ આસપાસમાં સ્વીકાર કર્યો હતો અને સં. ૧૨૯૫ અથવા ૧૨૯૬માં વસ્તુપાલનું અવસાન થયું હતું, એટલે સં. ૧૨૭૬ અને ૧૨૯૫ વચ્ચેનાં વર્ષોમાં ક્યારેક હરિહર પંડિત ગૂજરાતમાં આવ્યો હશે. એ પહેલાં ‘નૈપથ’ હિન્દના બીજા ભાગોમાં પણ ઝાઝી પ્રસિદ્ધિ નહીં પામ્યું હોય એ ચોક્કસ છે. વીરધવલના દરબારમાં અને વસ્તુપાલના આશ્રિત તરીકે હિન્દના જુના જુદા પ્રદેશોના પંડિતો આવતા હતા, વસ્તુપાલ પોતે તથા પુરોહિત સોમેશ્વર સંસ્કૃત ભાષાના સારા કવિઓ હતા, એ કાળનું ગૂજરાત સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યના અધ્યયન-અધ્યાપન વડે શબ્દાયમાન હતું અને નવાં કાવ્યો પણ મોટા પ્રમાણમાં રચાતાં

હતા, સિદ્ધરાજના કાગધી રાજકીય અન્યભડારો રથાપવામાં આવતા હતા અને વસ્તુપાત્રે પણ લાખોના ખર્ચે નવા અન્યભડારો રથાપ્યા હતા આવી ગિયતિમાં જો 'નૈષધ' જેવું કાવ્ય ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હોત તો તેની પ્રતો ગૂજરાત સુધી અને તેમાંયે વસ્તુપાત્ર જેવાના અન્ય ભડારમાં આપ્યા સિવાય રહે એ લગભગ અસંભવિત હતું એટલે હરિદ્વર પડિતની પ્રત અદી આપ્યા પછી 'નૈષધ'નો બહોળો પ્રચાર કરવાનું તથા તે દુર્ગમ કાવ્ય ઉપર ટીકાઓ લખી તેના અધ્યાપનને વેગ આપવાનું માન ગૂજરાતના સાહિત્યરમિકો અને પડિનોને ધટે છે

ગૂજરાતમાં 'નૈષધીયચરિત'ની તાડપત્રી પ્રતો

વિક્રમના તેરમાં શતકના અંતમાં 'નૈષધીયચરિત'ની પોથી હરિદ્વર પડિન ગૂજરાતમાં લાવ્યો અને તે ઉપથી વસ્તુપાત્રે નકલ કરાવી લીધી ત્યાં બાદ એ કાવ્યની નકલો ગૂજરાતમાં મોટા પ્રમાણમાં થઈ હોવી જોઈએ એમ અત્યારે મળતી તાડપત્રીય હાથપ્રતો ઉપથી જણાય છે 'નૈષધ'ની જૂનામાં જૂની હાથપ્રતો ગૂજરાતમાં જ મળે છે એ પણ ખામ નૈષધપાન છે વસ્તુપાત્રે 'નૈષધ'ની નકલ કરાવી તે પછી રાજકીય પુસ્તકાલયમાં પણ એની નકલ મુદ્રાઈ હોય એમ પ્રે કાવ્યની 'સાહિત્યવિદ્યાધરી' ટીકાની એક હાથપ્રતમાં મળતા નીચેના ઉદ્દેશ ઉપરથી જણાય છે—

इत्यपरान्तुन-चौलुक्यचूडामणि-राजनारायणावनार—मुजबलमल्लमहाराजा
बिाज-धामद्वीषलरेवरव भारतीभाण्डाणरे नैषयस्य एकादशमोऽध्याय । ५

અર્થાત્ વીરધવલના પુત્ર વીમલવેલના ભાગતીભાંડાગારમાં 'નૈષધ'નું પુસ્તક હતું અને 'સાહિત્યવિદ્યાધરી' ટીકા એ પુસ્તકના પાંડને અનુસરતી હોવી જોઈએ એ પુસ્તકનો અન્યાર ઝાઝ રથો પત્તો નથી, પણ

૫. બાહારના ઇન્ડીયનુલના સમ્રાટમાં સ ૧૪૪૨ માં લખાયેલી 'સાહિત્યવિદ્યાધરી'ની હાથપ્રત છે તેમાં આ ઉદ્દેશ મળે છે, એટલે એ હાથપ્રત અવગત તેવું મૂળ પ્રતીક વીસલ્લેલના ભારતીભાંડાગારમાંના આદર્શ ઉપરથી ઉચારેલ દશે.

‘નૈષધ’ની ખીલ ફેટલીક તાડપત્રીય પ્રતો ગૂજરાતમાં લખાયેલી મળે છે.

પાટણમાં સંઘવીના પાડાના ભંડારમાં સં. ૧૩૦૪માં એટલે વીસલેવ વાઘેલાના રાજ્યકાળમાં લખાયેલી ‘નૈષધ’ની એક પ્રત છે, જેમાં ૧૧ થી ૨૨ સુધીના સર્ગ મળે છે. એની પુષ્પિકા નીચે પ્રમાણે છે—

શશાંકસંકીર્તન નામ । સંવત્ ૧૩૦૪ શ્રાવણ ૩ શુક્રે ઠં મૂંધેન
નૈષધમલેક્ષિ ॥^૬

જેસલમેરના બડા ભંડારમાં ‘નૈષધ’ની એક તાડપત્રની હાથપ્રત છે,^૭ જેમાં સં. ૧૩૭૮ માં જિનકુશલસૂરિના ઉપદેશથી તેમના અનુયાયી એક શ્રાવકે મૂલ્ય આપીને તે ખરીદી હોવાને ઉલ્લેખ છે. અર્થાત્ સં. ૧૩૭૮ પહેલાં તે લખાયેલી હોવી જોઈએ. એની પુષ્પિકા નીચે પ્રમાણે છે—

સંવત્ ૧૩૭૮ વર્ષે શ્રીશ્રીમાલકુલોત્તંસશ્રીજિનશાસનપ્રભાવનાકરણપ્રવીણેન
સાં દેવાપુત્રરત્નેન સાં આનાસુશ્રાવકેન સરપુત્ર વદારચરિત સાં રાજદેવ સાં
કુજ્જલ સાં જયંતસિંહ સાં અશ્વરાજપ્રમુલ્લપરિવાર-પરિવૃત્તેન યુગપ્રવરાગમ
શ્રીજિનકુશલસૂરિસુગુરુપદેશેન નૈષધસૂત્રપુસ્તિકા મૂલ્યેન ગૃહીતા ॥^૮

પાટણના સંઘવીના પાડાના ભંડારમાં ‘નૈષધ’ની ખીલ એક તાડ-
પત્રીય પ્રત છે, જે સં. ૧૩૬૫ માં પાટણની ઉત્તરે આવેલા જંઘરાલ
આમના બ્રાહ્મણ કેશવે કોષ રચણેથી પ્રાપ્ત કરેલી છે, એટલે મૂળ પ્રત
તો એ પહેલાં લખાયેલી હોવી જોઈએ. ‘નૈષધ’ના ૧ થી ૧૪ સર્ગ એમાં
લખેલા છે. એની પુષ્પિકા નીચે પ્રમાણે છે—

સંવત્ ૧૩૯૫ વર્ષે કાર્તિકશુદિ ૧૦ શુક્રે શ્રીમારતીપ્રસાદેન જંઘરાલ-

૬. Descriptive Catalogue of Manuscripts of the Jain Bhandars at Pattan (G. O. S.), p. 64.

૭. જેસલમેરના ભંડારની જૂની હાથપ્રતો મૂળ પાટણમાંથી ત્યાં ગયેલી છે. એટલે એ બધી જ ગૂજરાતમાં લખાયેલી છે. જેસલમેરની હાથપ્રતોના અંતિમ પુષ્પિકાઓમાં મોટા ભાગે ગૂજરાતનાં જ ગાયોનો નિર્દેશ છે.

૮. Catalogue of Mss. in Jesalmere Bhandar (G. O. S.).
p. 14

વાસ્તવ્ય સદીચ્ચજ્ઞાતીય રાં દદામુત રાં કેસવ મહાકાવ્યનૈષધપુસ્તિકા
પ્રાપ્તા । મગલ મવતુ ॥૯

આ સિવાય સધરીના પાડાના બંડાગમા 'નૈષધ'ની ત્રીજી તાડપ-
ત્રીય પ્રત પણ છે,^{૧૦} પરંતુ એમાં લખ્યા સવત નથી જેસધમેરમા
પણ ઉપર નોંધેલી સ ૧૨૬૫ વાળી દાયપ્રત ઉપગત 'નૈષધ'ની બીજી ત્રણ
તાડપત્રીય પ્રતો છે, એમાની બે પ્રતિમા તો 'સાહિત્યવિલાસરી' ^૧
ટીકા પણ લખેલી છે^{૧૧} આ ત્રણ પૈકી એકે પ્રતમાં લખ્યા સાધ નથી.
પરંતુ એ સર્વે પ્રતો તાડપત્રો ઉપર લખાયેલી છે, અને સામાન્ય રીતે
વિક્રમની પદગમી સદીના અત પછી તાડપત્રો ઉપર લખાયેલા મન્થો
મળતા નથી^{૧૨} એ જોતા એમાની ઠાઠ પણ પ્રત પદરમી સદીથી
અર્વાચીન હોઇ શકે નહીં ત્રિપિના મરોડની દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરવામા
આવે તો એથી ઘણી જૂની પણ માલુમ પડે

'નૈષધ'ની જૂનામા જૂની દાયપ્રતો આમ ગૂજગતે સાચવી છે,
એ વરતુ પણ ગૂજગતના વિદ્વાનોમા 'નૈષધ'નો જે પ્રચાર થયો હતો
તેની સૂચક ઠે સરકૃત સાહિત્યના આ અમૂલ્ય રત્નના આદેશ પ્રાચીન
અને વિશ્વગત પ્રતીકો બીજે કથાય મળતા હોય એમ માગ જણુ-
વામા નથી,

ગૂજગતમા લખાયેલી 'નૈષધ'ની ટીકાઓ

'નૈષધ'નું વ્યવગ્રિયત અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રમાણુમા ગૂજરાતમા જ
પડેતુ થયુ હોય એમ તેની સૌથી પ્રાચીન-તથા સૌથી વિદ્વતાપૂર્ણ

૬ Descriptive Catalogue of MSS of the Jain Bhandar
at Palan, p 113

૧૦ Ibid p 170

૧૧ Catalogue of MSS in Jesalmere Bhandar, p 13 16 37

૧૨ જુઓ- 'અમારો અનુભવ છે ત્વા સુધી પદરમી સદીના અત
સુધી તાડપત્ર ઉપર લખવાનુ ચાલુ રહ્યું છે પદરમી સદીના અસ્ત સાથે
તાડપત્ર ઉપરનુ લેખન પણ આપમી ગયુ છે' -પુરાવિદ્ મુનિશ્વ પુણ્યવિ-
જયદાસ 'ભારતીય જૈન અભ્યુસરૂતિ અને લેખનકળા,' પૃ ૨૬

-ટીકાઓ ગૂજરાતના વિદ્વાનોએ લખી છે તે ઉપરથી લાગે છે.^{૧૩} ગૂજરાતમાં લખાયેલી 'નૈષધ'ની નીચે પ્રમાણે છ ટીકાઓ અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં આવેલી છે.^{૧૪}

વિદ્યાધર^{૧૫}-વિદ્યાધરકૃત 'સાહિત્યવિદ્યાધરી' ટીકા એ શ્રીહર્ષના

૧૩. 'નૈષધ'ના બે પહેલા ટીકાકારો વિદ્યાધર અને ચંદુ પંડિત બ્રાહ્મણો હતા. બાકીની ટીકાઓ જનોને હાથે લખાયેલી છે. ગૂજરાતના જૈનોમાં 'નૈષધ'નું પરિશીલન સારા પ્રમાણમાં થતું હતું. પંદરમા સૈકામાં થઈ ગયેલ 'શાન્તિનાથચરિત'ના કર્તા મુનિભદ્રસૂરિ પોતાના એ મહાકાવ્યમાં "શ્રીહર્ષના અમૃતસૂક્તિવાળા નૈષધ મહાકાવ્ય'નો ઉલ્લેખ કરે છે સત્તરમા સૈકામાં થઈ ગયેલા, જૈન વિશ્વવિદ્યા [Cosmology]નો સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'લોકપ્રકાશ' તથા 'કલ્પસૂત્ર' ઉપર 'સુબોધિકા' નામની ટીકા લખનાર પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજીએ નૈષધાદિ મહાકાવ્યોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને એમના પોતાના હાથે સં. ૧૯૮૪ ના ચૈત્ર વદિ ૧૦ શુક્રને દિને લખાયેલી 'નૈષધ'ની બારમા સર્ગ સુધીની રામચન્દ્ર રોધની ટીકા સાચેની પ્રત મળે છે અરાધમ' શબ્દમાં થયેલા મેધવિજય ઉપાધ્યાયે નૈષધીમ-સમસ્યા' નામથી શાન્તિનાથનું ચરિત લખ્યું છે, તે પાદપૂર્તિનો એક જખરો પ્રયત્ન છે. 'નૈષધ'ના પ્રતિશ્લોકનો એક પાદ લઈ પોતાના નવા ત્રણ પાદ ઉમેરી છ સર્ગમાં એ કવ્ય તેમણે લખ્યું છે. મુનિભદ્રસૂરિએ પોતાના ઉપર્યુક્ત 'શાન્તિનાથચરિત'માં જણાવ્યું છે તેમ "જૈનેતરોએ રચેલાં પંચ-મહાકાવ્યો જૈનાચાર્યો પ્રથમાભ્યાસીઓને વ્યુત્પત્તિ િ પ્રાપ્તિ અર્થે. સતત લખાવતા હતા.

૧૪. 'નૈષધ'ની ૩૪ ટીકાઓ Classical Sanskrit Literature (પૃ. ૧૮૨-૮૩)માં કૃષ્ણમાચારીએ નોંધી છે, જેમાંની ૨૩નાં નામ Catalogus Catalogorum માં છે, એ ૩૪ માં નહીં નોંધાયેલી રતનચન્દ્ર અને મુનિચંદ્રની બે ટીકાઓ ઉમેરતાં 'નૈષધ'ની ટીકાઓની કુલ સંખ્યા ૩૬ થાય, જેમાંની ૬ ગજરાતમાં લખાયેલી છે,

૧૫, વિદ્યાધર અને ચંદુ પંડિતની ટીકાઓ વિષેની માહિતી 'નૈષધ'ના અંગ્રેજી અનુવાદની પ્રસ્તાવનામા પ્રો. કૃષ્ણકાંત દિંદીકીએ આપેલી વિગતોને આધારે સંકલિત કરવામાં આવી છે, એ વસ્તુની સાક્ષાર નોંધ લઈ છું.

કરિન નાચની સર્વપ્રથમ ટીકા હોવાનું માન ખાટી જાય છે સાહિત્યવિદ્યાધરી' ની હાથપ્રતો ઉપરથી જણાય છે કે વિદ્યાધર એ ગમગન્ધનામે વૈદ્યનો પુત્ર હતો અને તેની માતાનું નામ સીતા હતું સ ૧૩૫૩ મા 'નૈપધ' ઉપર ટીકા લખનાર ચક્ર પડિત વિદ્યાધરની ટીકાનો ઉલ્લેખ કરે છે એટલું જ નહીં પણ વિદ્યાધરની ટીકા અનુસારના પાદાન્તરો પણ કેટલેક જ્યાં નોંધે છે, એટલે વિદ્યાધર સ ૧૩૫૩ પૂર્વે થઈ ગયો છે એ તો નિશ્ચિત છે આપણે આગળ જોયું તેમ, વિદ્યાધર પોતાની ટીકામાં વીસલદેવ વાઘેલાના ભારતી-ભાગાગારમાના 'નૈપધીયચરિત' ના પ્રતીકના પાદને અનુમયો છે, એટલે તે વીસલદેવનો સમકાલીન હોય એ મહાવિત છે ટીકાની હાથપ્રતમાં વીસલદેવને 'મહારાજાધિરાજ' કહ્યો છે હવે, વીસલદેવ ધોળકાનો રાણો મટીને સ ૧૩૦૦ મા પાટણનો મહારાજાધિરાજ થયો તેનો રાજત્વકાળ સ ૧૩૦૦થી ૧૩-૧૮ સુધીનો છે, એટલે ઉપરનું અનુમાન જો માચું હોય તો 'સાહિત્યવિદ્યાધરી' વિક્રમના ચૌદમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં રચાયેલી છે, એમ નિશ્ચિત થાય

'સાહિત્યવિદ્યાધરી' જો કે ચક્ર પડિતની ટીકા જેવી પાશ્ચિમપ્રવણુ નથી, પણ 'નૈપધ'ની તે પહેલી જ ટીકા હોઈ પાછળના ટીકાગારોએ તેનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે તે કાળના ગૂઝરાતમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓમાં કાતન્ત્ર વ્યાકરણનું પરિશીલન વ્યાપક હતું, અને વિદ્યાધરે પણ કાતન્ત્રનો હવાનો આપ્યો છે ૨-૪૦ ની ટીકામાં તેણે કુન્તકના 'વક્રોક્તિશ્રવિત' નો તથા ૨૧-૧૨૬ તથા ૧૨૮ ની ટીકામાં 'સંગીત ચૂડામણિ' તથા 'સંગીતસાગર' એ બે સંગીતને લગતા ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ૨-૨૪ ની ટીકામાં 'પ્રતાપમાર્તઙ્ક' માધી અવતરણુ આપ્યું છે

ચક્ર પડિત-ચક્ર પડિતે પોતાની ટીકા સ ૧૩૫૩ લખી છે એમ ટીકાના અંતમાં તેણે કરેલી નોંધ ઉપરથી જણાય છે ચક્ર પડિત પોતાને વિશે ઠીક ઠીક માહિતી તેમાં આપે છે તે ધોળકાનો

વતની નાગર બ્રાહ્મણ હતો, એના પિતાનું નામ આલિંગ પંડિત અને માતાનું નામ ગૌરીદેવી હતું. એના ગુરુનું નામ વૈદ્યનાથ હતું, પણ તેણે નૈષધ નો અભ્યાસ મુનિદેવ પાસે અને 'મહાભારત' નો અભ્યાસ નરસિંહ પંડિત પાસે કર્યો હતો. ન્યાસ સાથે કાશિદત્તો અભ્યાસ પણ તેણે કર્યો હતો. સારંગ (સારંગદેવ વાધેલો) ત્યારે ગૂજરાતનો રાજા હતો અને માધવ નામે તેનો મહામાતૃ હતો ત્યારે આ ટીકા પૂર્ણ થઈ હોવાનું તેમાં જણાવેલું છે. સં. ૧૩૫૩ એ સારંગદેવ વાધેલાના રાજ્ય-કાળનું છેલ્લું જ વર્ષ છે. આમ છતાં એની પછી ગાદીએ આવનાર કણ્ઠદેવ વાધેલાની સમયની કેટલીક હકીકત પણ એમાં મળે છે. એમાં જણાવેલું છે કે સારંગદેવના અવસાન પછી મહામાતૃ માધવદેવે કાંઈ ઉદ્યમરાજને રાજ્યગાદીએ લાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં દ્વૈરાજ્યને કારણે ગૂજરાતમાં ભારે અંધાધૂંધી ચાલી હતી.^{૧૬} કણ્ઠ વાધેલાના સમયમાં ગૂજરાત ઉપર મુસ-લમાનોએ ચઢાઈ કરી તેનો ઉલ્લેખ પણ ટીકામાં છે. પહેલા સર્ગને અંતે ટીકામાં જણાવેલું છે કે 'મ્લેચ્છોએ કરેલા ઉપદ્રવને કારણે ટીકાનું પ્રતીક બળી ગયું હતું, તેથી તેની કવિત્વ પૂર્તિ ચંકુ પંડિતના વિદ્વાન બંધુ ટાલણે કરી હતી.' (મ્લેચ્છોપલિજ્ઞાજ્ઞલિતપ્રતીકાં ટોકામમાં પૂરયતિ સ્મ સમ્યક્.) સં. ૧૩૫૩ માં ચંકુ પંડિતે ટીકા પૂરી કરી અને એ જ વર્ષમાં સારંગદેવનું અવસાન થયું હતું. તે સમય પછીના જ ઉલ્લેખો ટીકામાં દાખલ થયા છે તે ચંકુ પંડિતના ભાષના હાથે દાખલ થયા હશે એમ માનવું સમુચિત છે.

ચંકુ પંડિતે ઋગ્વેદ ઉપર એક ટીકા લખી હોવાનું જણાય છે. ૬ મા સર્ગની ટીકામાં આ ઋગ્વેદ-ટીકામાંથી એક વિસ્તૃત અવતરણુ તેણે આપ્યું છે. સાયણાચાર્ય કરતાં ચંકુ પંડિત અર્ધી સદી જેટલો જૂનો છે, એટલે આ ટીકા ઘણી મહત્ત્વની ગણાય, પરંતુ અત્યારે તે

૧૬ યથા શ્દાનીં મહામાતૃશ્રીમાધવદેવેન ઔદયરાજે રાજનિ કતુંમારબ્ધે સતિ મહારાજશ્રીકર્ણદેવસ્ય મૂમૌ ગુર્જરધરિયાં સર્વત્ર સર્વજ્ઞતાનાં વિત્તેડપહ્નિયમાણે દ્વૈરાજ્યાત્ લોકે વિરક્તિરજનિ । (૮-૫૯ ઉપરની ટીકામાંથી)

ઉપનબ્ધ નથી ચક્ર પડિત વૈદિક કર્મકાંડનો નિષ્ણાત હતો અને સંસ્કૃત કાવ્યોત્તો તે એકમાત્ર ટીકાકાર એવો છે, જે વારંવાર શ્રીતસત્રોના દવાલા આપે છે તેણે સોમસત્રો તથા દ્વાદશાહ અને અગ્નિયયન યજ્ઞો કર્યા હતા વાગ્તપેય યજ્ઞ તથા બૃહસ્પતિસપ કરીને તેણે અનુક્રમે 'સમ્રાટ્ટ' અને 'સ્વપતિ'ની પદવી ધારણ કરી હતી ૧૭ આ ઉલ્લેખો બતાવે છે કે ચક્ર પડિત ભારે સમૃદ્ધિયાળી હોવો જોઈએ બીજુ એ પણ જાણવા મળે છે કે વિક્રમના ચૌદમા સકામા ગૂજરાતમાં વૈદિક યજ્ઞો થતા હતા ચક્ર પડિતે પોતાના પુરામાથી વિલાધરની ટીકાનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે-

ટીકાં ચયપિ સ્તોપપતિરચનાં વિલાધરો નિર્મમે
ઘોર્હર્ષસ્ય તથાપિ ન ચ્યજતિ સા ગમ્મીરતા આરતી ।

દિર્ઘનકષણં ગંતંભગ્નચરેન્દ્રુદ્યમાણં મુહુ

પારાવારમપારમમ્મુ કિમિદ સ્યાજ્ઞાનુદબ્ધ ક્વચિત્ ॥

'નૈપધ' ઉપર તો શુ પણ બીજા કોઈ પણ સંસ્કૃત કાવ્ય ઉપર ચક્ર પડિતના જેટલી વિદ્વતાપૂર્ણ ટીકા બીજી એક પણ લખાઈ નથી. નૈપધ જેવા પાડિત્યપૂર્ણ કાવ્યોના વિવેચકો પોતાની ટીકામાં આપણી પરપરામત વિદ્વાના પ્રત્યેક ક્ષેત્રના અન્યોમાથી સવિસ્તર અવતરણો આપ્યા છે અથવા પ્રસ્તુત ઉલ્લેખો કર્યા છે, એટલું જ નહીં પણ તે તે સ્થળે તેણે જે મૂલ્યમાની વિવેચન કર્યું છે તે બતાવે છે કે ચક્ર પડિત ન્યાય, વ્યાકરણ અને સાહિત્યનો પ્રકાંક પડિત હોતો.

ચક્ર પડિતની ટીકામાં દાર્શનિક અન્યોમાં પ્રચસ્તપાદબાબ્ધ, શ્રીધગ્ની 'ન્યાયકન્દલી', કુમારિલ્લુ 'ઓકવાર્તિક', ભાસ્વર્ણનો 'ન્યાયસાર,' આનંદમોધકૃત 'ન્યાયમકુન્દ', તથા 'સાખ્યકારિકા' અને મીમાસાસૂત્રોના ઉલ્લેખો છે વૈદિક સાહિત્યમાં 'બૃહદેવતા', યાજ્ઞુ 'નિરુકત' તથા તે

૧૭ બાવીસમા સર્ગની ટીકાને અતે-

યો વાન્નેવેવન્નેતન ચમૂચ સમ્રાટ્ટ કૃન્ધા વૃહસ્પતિમિવ સ્વપતિસ્વમાપ ।

યો દ્વાદશાશ્વ(મ)નેડગ્નિવિદધ્યમૂત્સ શ્રીવણ્ણશણ્ણિત્ત ર્ધ્વા વિવગ્ગાન ટોહામ્ ॥

ઉપર દુર્ગાચાર્યની ટીકા, 'કાત્યાયનશ્રૌતસૂત્ર,' 'શાંખાયનશ્રૌતસૂત્ર,' 'શાંખા-
યનગૃહ્યસૂત્ર,' 'અનુક્રમણિ.' તથા 'છાંદોગ્ય ઉપનિષદ'ના ઉલ્લેખો છે. સ્માર્ત
સાહિત્યમાં યાજ્ઞવલ્કય ઉપરની વિજ્ઞાનેશ્વરની ટીકા તથા વિશ્વરૂપ, ૧૮
ગોવિન્દરાજ ૧૯ અને હરિસ્વામી ૨૦ નામે આચાર્યોનો ઉલ્લેખ છે. પુરાણોમાં
'વિષ્ણુપુરાણ' તથા 'ભાગવત'ના ઉલ્લેખો છે. કોશચન્દ્રોમાં 'પ્રતાપમાર્તંદ્ર,'
'ધન્વન્તરીય નિધંદુ,' હેમચન્દ્ર, હલાયુધ અને ક્ષીરસ્વામીના ઉલ્લેખો છે.
કાવ્યનાટક સાહિત્યમાં કાલિદાસ, માધ, ભારવિ, મયૂરકૃત 'સૂર્યશતક,'
મુરારિકૃત 'અનર્ધરાધવ' તથા આનન્દવર્ધનકૃત 'અન્તુર્નયરિત' (અભારે
અનુપલબ્ધ)ના ઉલ્લેખો છે. અલંકારચન્દ્રોમાં મમ્મટ, રુદ્રટ, રુચ્યક,
ભટ્ટેન્દુરાજ, 'દશરૂપક,' 'શૃંગારતિલક' તથા વામનકૃત 'કાવ્યાલંકાર'ના
ઉલ્લેખો છે. પિંગલચન્દ્રોમાં 'વૃત્તરત્નાકર' તથા પિંગલસૂત્રો ઉપરની
હલાયુધની ટીકાના ઉલ્લેખો છે. કામશાસ્ત્રમાં વાત્સ્યાયન 'કામસૂત્ર' તથા
તે ઉપરની જયમંગલા ટીકા અને 'રતિરહસ્ય'ના ઉલ્લેખો છે. વ્યાકરણમાં
ચંદુ પંડિત પાણિનિ તેમજ કાતન્ત્ર બન્નેમાંથી અવતરણો આપે છે.
કાત્યાયનવાર્તિક, 'કાશિકા' તથા 'પદમંજરી'નો તથા 'ગણકાર' નામે
કોઈ ગ્રંથનો પણ તે ઉલ્લેખ કરે છે.

ચંદુ પંડિતની 'નૈષધ'ની ટીકા એ ગૂજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યનું
અમૂલ્ય રત્ન છે. દુર્ભાગ્યે એ ટીકા હજી અખંડિત સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થઈ
નથી. પ્રો. કૃષ્ણકાન્ત હિન્દીકીએ 'નૈષધ'ના અંગ્રેજી અનુવાદનાં ટિપ્પણોમાં
એમાંથી કેટલાંક અવતરણો આપ્યાં છે, પરંતુ 'નૈષધ'ના મૂલગામી
અભ્યાસની દૃષ્ટિએ એ ટીકાનો મળ્યો છે તેટલો ભાગ પણ પ્રસિદ્ધ
થવાની જરૂર છે.

૧૮. વિજ્ઞાનેશ્વરે મિતાક્ષરાટીકામાં જે તાના પુરોગામી તરીકે વિશ્વરૂપનો
ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧૯. 'મનુસ્મૃતિ'ના ટીકાકાર.

૨૦. આ હરિસ્વામી તથા 'શતપથબ્રાહ્મણ'ના ટીકાકાર હરિસ્વામી અભિનવ
હોય એમ સંભવે છે.

ચારિત્રવર્ધન-આ જૈન દીકાકાર ખગતરગચ્છાચાર્ય જિનપ્રભ-
સૂસિતાને કલ્યાણરાજના શિષ્ય હતા તેમણે સ ૧૫૧૧માં 'નૈવેદ્ય'ની
દીકા લખેલી છે, તેની હાથપ્રત બીકાનેર સ્ટેટ લાયબ્રેરીમાં છે ૨૧ ચારિત્ર-
વર્ધન એક નણ્ણીતા જૈન દીકાકાર છે. તેમણે 'રઘુવંશ', 'કુમારસંભવ',
'મેઘદૂત', 'શિશુપાલવંશ' તથા 'રાવવપાડવીય' ઉપર પણ દીકાઓ લખી
છે ચારિત્રવર્ધનની 'નૈવેદ્ય'દીકા છપાઈ ગઈ છે એમ શ્રી અગરચંદ્ર નાહટા
જણાવે છે, પરંતુ તે મારા જોવામાં આવેલ નથી તેથી એ સંબંધી
વિશેષ અહીં લખી શક્યો નથી

જિનરાજસૂરિ-જિનરાજસૂરિ ખગતરગચ્છના આચાર્ય હતા તેમનો
જન્મ સ ૧૬૪૭ માં થયો હતો તથા તેમણે દીક્ષા સ ૧૬૫૬માં લીધી હતી.
સ ૧૬૬૮ માં આસાવત્રીમાં જિનચંદ્રસૂરિએ તેમને વાયકપદ તથા
સ ૧૬૭૪ માં મેડતામાં આચાર્યપદ આપ્યું હતું ખગતરગચ્છના
આ એક પ્રભાવશાળી આચાર્ય ગણાય છે તેમણે સ ૧૬૭૫ માં
અમદાવાદના વતની પેરવાડ ગાંધીના સંઘની સોમજીપુત્ર રૂપજીએ કરા-
વેલી ઋણમાદિ જિનોની ૫૦૧ પ્રતિમાઓની યત્નજન્ય ઉપર પ્રતિષ્ઠા
કરાવી હતી તથા બાણવડ ગામમાં શાહ ચાપશીએ કરાવેલા દેવગૃહમાં
અમૃતઝરા પાર્શ્વનાથ પ્રમુખ ૮૦ જિઓની પણ પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.
આ પ્રમાણે અમદાવાદ વગેરે નગરોમાં પણ પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી હતી ૨૨
તેમણે 'નૈવેદ્ય' ઉપર વૃત્તિ તથા બીજા કેટલાક નવીન ગ્રંથો રચ્યા હતા
એવો ઉદ્ધેખ પણ પટ્ટાવલીઓમાં મળે છે ૨૩

૨૧ જુઓ 'ભારતીય વિદ્યા' ભાગ ૨, અક ૩ માં શ્રી અગરચંદ્ર
નાહટાનો લેખ 'જૈનેશ્વર ગ્રંથો પર જૈન વિદ્વાનો કી દીક્ષા'.

૨૨ શ્રીજિનવિજયજી સંપાદિત 'ખગતરગચ્છ પટ્ટાવલી સંગ્રહ,' પૃ
૩૫-૩૬

૨૩ દશવિધ જિનમંડોત્તરિકારકા XXX સમસ્તતર્કસ્વાકરણછદ્રાજકારકો-
ગકામ્યાદિવિવિધગાત્રપારિવો નૈવેદ્યકામ્યનવધી જિનરાજીસૂરિસ્વામીજીનપ્ર-
વિધાવકા માનુષ્યલક્ષતરગચ્છનાવકા શ્રીજિનરાજસૂરિ સ ૧૬૯૯ માં પાટ સુ
૧ પછીને સ્વર્ગમાલ ૧-એશ

જિનરાજની 'નૈષધ' ટીકા 'સુખાવબોધા' નામથી ઓળખાય છે. તેની સં. ૧૭૪૮ માં લખાયેલી હાથપ્રત ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં છે. જિનરાજસૂરિની ટીકા પણ એક વિક્ષેપાપૂર્ણ ગ્રંથ છે અને 'નૈષધ'ની ટીકાઓમાં તેનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. જિનરાજે ભદ્રોજ દીક્ષિતકૃત 'મનોરમા'નાં અવતરણો આપ્યાં છે તથા હેમચન્દ્રના વ્યાકરણ તથા 'અભિધાનચિન્તામણિ'નો હવાલો પણ તે વારંવાર આપે છે. શ્રીધર નામે કાશિકારને પણ એક સ્થળે તેમણે ટાંક્યો છે. શ્રીહર્ષના વેદાન્તગ્રન્થ 'ખંડનખંડખાદ્ય' ઉપર 'ખંડનપ્રકાશ' નામે ટીકા લખનાર વર્ધમાન-મિશ્રના મતનું પણ તેમણે એક સ્થળે ખંડન કર્યું છે.

અર્થની ખાખતમાં જિનરાજ મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીઓમાં સુપ્રસિદ્ધ નારાયણ ભટ્ટની ટીકાને અનુસરે છે એટલું જ નહીં પણ તેમાં ઉચિત સુધારાવધારા કરે છે. પરંતુ વાચના-તો તેણે પ્રાયશઃ ગૂજરાતના જૂના ટીકાકારો વિદ્યાધર અને ચંડુ પંડિતની સ્વીકારી છે એ ચોખ્ખું છે, કેમકે 'નૈષધ'ની સૌથી જૂની—અને તેથી વિશ્વાસપાત્ર—વાચના એ ટીકાઓમાં જળવાયેલ છે.

સુનિચંદ્ર-સુનિચંદ્રકૃત 'નૈષધટીકા' અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી, પણ કોઈ જૂના ગ્રંથભંડારની સૂચિમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. એ સૂચિમાં મૂળ 'નૈષધ' તથા તે ઉપરની પાંચ ટીકાઓની નીચે પ્રમાણે નોંધ છે, જેમાં સુનિચંદ્રકૃત ટીકાનો પણ ઉલ્લેખ આવે છે—

૮૨—શ્રીહર્ષકૃત નૈષધકાં ૩૦ ૪૫૦૦

૮૩—તટ્ટીકા ચાંદવી ૨૪૦૦૦

૮૪—તથા કમલાકરગુપ્તેન શ્રીહર્ષપૌત્રેણ કૃતં માર્ચ ૬૦૦૦૦

૮૫—તથા વૈદ્યાધરી ટીકા ૨૪૦૦૦

૮૬—શ્રીમુલિચંદ્રસૂરિકૃતટીકા ૧૨૦૦૦

૮૭—માધુર પં ૦ ગદાધરકૃતા ૧૨૦૦૦

—

—પ્રમા જપે લક્ષ્મણીના દર્શન-ચરિતપ્રસિદ્ધગિદગપ્રજ્ઞાકૃતા
સન્નિ ૧૨૪

મુનિચન્દ્ર નામના અનેક જૈન વિદ્વાનો અને અન્યકારો થઈ ગયા છે,^{૨૫}
તેમાંથી કયા મુનિચન્દ્રે 'નૈવધ'ની ટીકા લખી તે કહેવું મુશ્કેલ છે ખૂબ
(વક) ગરુડમાં મુનિચન્દ્રસૂરિ નામે એક સુપ્રસિદ્ધ અન્યકાર થયા છે,
પરંતુ તેમનો સ્વર્ગવાસ સ ૧૧૭૮ માં થયો હતો,^{૨૬} જ્યારે 'નૈવધ'ની
રચના વિક્રમના તેરમા સંક્રાન્તિ પૂર્ણિમા થઈ છે, એટલે આ ટીકા
તેમની તો ન જ હોઈ શકે ઉપર્યુક્ત સૂચિની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીજિન
વિજયજીએ ખાન દોષ્ટું છે કે વિક્રમના પદ્મમાં સંક્રા પૂર્વે લખાયેલા
અન્યોના નામ જ એ સૂચિમાં છે અર્થાત્ સૂચિ મોડામાં મોડી પદ્મમાં
સંક્રામાં લખાયેલી હશે. આ જોતા મુનિચન્દ્રસૂરિની નૈવધ'ટીકાનો સમય
પશ્ચાત્ત્ય પહેલાનો માનવો જોઈએ

— રત્નચન્દ્ર-વિક્રમના સત્તરમા સંક્રામાં થયેલા સુપ્રસિદ્ધ જૈન વિદ્વાન
'કૃપાગ્રસંકાશ'કાર ચાન્તિચન્દ્રના શિષ્ય રત્નચન્દ્રે નૈવધ' ઉપર ટીકા નખી છે
આ ટીકાની હાથપત્ર જાણવામાં આવી નથી, પણ તેનો ઉલ્લેખ રત્નચન્દ્રે
પોતાની 'રઘુરાજ'ટીકામાં કર્યો છે^{૨૭} એટલી જ માહિતી તેના વિષે
મળે છે રત્નચન્દ્ર એક વિદ્વાન અન્યકાર અને ટીકાકાર હતા તેમજ
સ ૧૬૭૧ માં 'પ્રવૃત્તચરિત' મહાકાવ્ય, સ ૧૬૭૪ માં મુનિસુન્દર-

૨૧ 'પુરાણવર્ણ' પુ ૨, અ. ૪૪ ના ચીજિનવિજયજીનો લેખ, 'લક્ષ્મણાદિ
ભાષના વ્યાકરણ કોષ, ૭૬ કાવ્ય અને અલ્પકારાવિવિધક કૅટલાક પ્રધાન
મયોની એક દૂષ્ટી માઠી ઉપર આરેલા અવતરજુર્મા અડધું પડિત વધા
વિધાવતી ટીકાઓની નોંધ છે શ્રી ૬૧ ના પૌત્ર કમલાકરકુલેન્દ્ર નાભ્ય કપ
લગ્ન નથી, પણ એ તેનું સ્વોકપ્રમ નું સંયુક્ત દોષ તો એ ટીકાએ જ કહેલો
વિસ્તૃત હશે એની કલ્પના કરવી પણ કઠિન છે

૨૫ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ ૮૧૭

૨૬ જૈન, પૃ ૨૪૧-૪૪

૨૭ જૈન, પૃ ૫૬૭

૮. ઇટલાક ઐતિહાસિક શિલાલેખો...નં. ૧ થી ૫ 'ફ્રાન્સ મૂળરાત્રી સમા ત્રિમાસિક' જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૯ માં, તથા નં. ૬ અને ૭ 'મૂળરાત્રી' દીપોત્સવી અંક સં. ૧૯૮૭ માં મુદ્રિત.
૯. પાટણના જૈન ઇતિહાસની ઇટલીક સામગ્રી....અહીં આપેલી ૭ નોંધો પાટણ વિદ્યાર્થીમંડળની ત્રિમાસિક 'અભ્યાસગૃહ પત્રિકા'ના અનુક્રમે વૈશાખ સં. ૧૯૯૬, આવણ સં. ૧૯૯૭, વૈશાખ સં. ૧૯૯૯, કારતક સં. ૨૦૦૨, વૈશાખ સં. ૨૦૦૦ અને વર્ષ ૨૦, અંક ૩ એ અંકોમાં છપાયેલ છે.
૧૦. મૂળરાત્રનાં શાહી મુગલ ફરમાનો... 'પ્રજાપંથુ' સાપ્તાહિક, તા. ૧૦ નવેમ્બર ૧૯૪૦
૧૧. સૌભાગ્યપંચમી કથા... 'આત્માનંદ પ્રકાશ,' મામરાર સં. ૧૯૮૮
૧૨. ગૂળરાત્રમાં 'નૈષધીયચરિત'નો
 અચાર તથા તે ઉપર લખાયેલી ટીકાઓ... પંદરમા ગૂળરાત્રી સાહિત્ય
 સંમેલનમાં રજૂ થયેલો નિબંધ, વડોદરા,
 ડિસેમ્બર ૧૯૪૩ (મુદ્રિત: 'ભારતીય
 વિદ્યા' ભાગ ૩, સિંધી સ્મૃતિ અંક)

સૂચિ

અમર ૬૭, ૬૯, ૧૦૭, ૧૧૩	અમદાવાદ ૮૬, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૪૫
અમરચંદ નાદરા ૧૪૫	અમરચંદ્રસૂરિ ૩, ૧૩, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮
અમિતચંદ્ર વજ્ર ૧૪૩	અમરેલી ૭૬
અમલપાલ ૧૧૧	આસી કંકુર ૧૫
અનિવસિદ્ધસૂરિ ૬૪ ૬૫, ૬૬, ૧૦૪	અરિસિદ્ધ ૩, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૪૬, ૫૨
અજવા ૩૭	‘અરેનિચન નાઇટ્સ’ ૪૧, ૪૨,
અણુદિલપુર ૫, ૭, ૨૪, ૪૬, ૫૨, ૬૫, ૬૬, ૭૨, ૮૮, ૧૦૦	‘અર્જુનચરિત ૧૪૪
અણુદિલપતન ૬૭	અર્જુનદેવ ૫૫
‘અધ્યાત્મકથપદ્યુમ’ ૧૪૭	અર્જુણ ૫, ૧૫
અનનારિદ્ધ ધર્મપાલ ૩૭	‘અર્જુનકથા’ ૭૭
‘અનર્ધરાધવ’ નાટક ૨૧, ૧૪૪	અર્જુનગણ ૬૮
અનાવાડા ગામ ૬૩	અલકુમાર ૧૧૭
‘અનુક્રમણિ ૧૪૪	અલાઉદ્દીન ખિલજી ૭૭, ૧૧૭
અપરાન્નિત કવિ ૨૩, ૨૪	‘અલકારપ્રબોધ ૧૬, ૨૨
અતુ મંદી નદવી ૧૧૭	‘અલકારમહોદયિ’ ૧
‘અલમુખારચરિત’ ૭૮	અલ્તમચ ૨૬ ૫૧ ૫૨, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮
અલચરેવસૂરિ ૫૭, ૬૦, ૬૫ ૬૮ ૬૨	અવનિવર્મા ૮૭
‘અભિધાનચિન્તામણિ ૧૪૬	અયોધ ૩૬—નો ધર્મશાસ્ત્ર ૨૨૫
‘અભિધાનપદીપિકા’ ૪૨	૩૬,—નો સિદ્ધરત્નસાગર ૩૬
અભિનવગુપ્ત ૨૮	
અભિનવ સિદ્ધાન્ત ૭	
અલ્પાચર્યદપત્રિકા’ ૧૦૫	

કારી ૩૩, ૩૪, ૩૫

કારીશાસ્ત્ર ૩૩

‘કીર્તિકૌમુદી’ ૫, ૬, ૮, ૯, ૧૨, ૧૪,

૧૮, ૨૧, ૨૫, ૪૭, ૫૦, ૫૨, ૫૩,

૧૩૫

કુલુધર ગામ ૧૦૬

કુલુદીન ૩૫, ૩૬, ૫૦, ૫૧, ૫૫

કુલ્તક ૧૪૧

‘કુમતાહિવિષ્ણુશિલ્પિ’ ૧૪૭

‘કુમતિકુદાલ’ ૬૪

કુમરગિરિ ૧૦૯

કુમારદેવી ૩૫

કુમારપાલ ૪, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૧૦૨,

૧૦૬, ૧૧૨

‘કુમારપાલચરિત’ મહાકાવ્ય ૨૭, ૮૮

કુમારચર્મા ૪

‘કુમારસંભવ’ ૧૪૫

કુમારિલ ૧૪૩

કુલભૂષણગણિ ૬૪

કુંવરજી ૬૫, ૧૦૦

‘કૃપારસકોશ’ ૧૪૭, ૧૪૮

કૃષ્ણકાન્ત હિન્દીકી ૧૪૦, ૧૪૪

કૃષ્ણનગર ૩૧

કૃષ્ણમાયારીઅર ૧૩૪, ૧૪૫

કૃષ્ણલાલ ઝવેરી ૧૧૩

કૃષ્ણસિંહ ૩૧

‘કેટલોઅસ કેટલોગોરમ’ ૧૪૦

કોઠક ચૈત્ય ૩૪

કોટચર્ક ૬૬

કૌશાંબી ૩૪

કચુબેચા ૫૪

‘કલાસિકલસંસ્કૃત લીટરેચર’ ૧૩૪, ૧૪૦

કવીન્સ કોલેજ ૩૬

કીરતવામી ૧૪૪

‘અરતર ગ્રન્થ ૭૮, ૯૪, ૯૫, ૯૮,

૧૪૫

‘અરતરગ્રન્થ પદ્માવલી સંગ્રહ’ ૧૪૫

‘અરતર’ બિરુદ ૬૮

અપરખાન ૨૬

અલીફ ૨૬

‘અંડનખંડખાલ’ ૧૪૬

‘અંડનખંડકાશ’ ૧૪૬

અંબાત ૩, ૧૭, ૨૦, ૨૬, ૨૬,

૫૩, ૫૪, ૫૮, ૬૬

અજધર મલ્લાક ૧૦૦

અઝની ૫૦, ૧૧૦, ૧૧૧

‘અણકાર’ ૧૪૪

અદાધર ૧૪૬

આમકવાદ્ય ઓરીએન્ટલ સિરીઝ ૬૭,

૭૫, ૮૬

આંધાર ૭૫

આંબ ૧૦૨

ગિરનાર ૫, ૬, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૫૬,

૬૭, ૭૪, ૭૫, ૯૨, ૯૩, ૧૦૨, ૧૧૬

‘અરનારમંડન નેમિનાથ સ્તોત્ર’ ૨

અણુભદ્રસૂરિ ૭૮

અણુશીલ કથાન ૩૪

અણુદય કવિ ૩૬

ગુલેયા ગ્રામ ૪
 ગુર્જરી તળાવ ૧૦૧, ૧૦૨
 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' ૮૬
 ગૂજરાત વનકિયુદ્ધર સોસાયટી ૩૩
 'ગૂજરાતી લેખેજ એન્ડ લીટરેચર' ૮૧
 ગુમદેવ ૮૬, ૮૭
 ગોદ્રાદ ૪૪
 ગોવિન્દ ૧૩
 ગોવિન્દચન્દ ૩૫, ૧૩૪
 ગોવિન્દ પ્રભુવર્ધ ૮૬
 ગોવિન્દરાજ ૧૪૪
 ગોહીલખંડ ૭૬
 ગૌડ રેશ ૮ ૧૧
 'ગૌતમપૂજા' ૯૨
 ગૌતમ છુદ્ધ ૩૩
 ગૌરીશંકર એન્ડ પાં, ૫૮, ૭૭
 છુમ્મુલ ૪૪
 દેરાતખાન ૧૧૫
 દેવી ઇસક ૨૭ ૫૭
 'અતુલિ'યતિ જિનરતોત્ર' ૨૧, ૧૨૦
 'અતુલિ યતિપ્રબન્ધ' ૨ ૫, ૧૪,
 ૧૫, ૧૬ ૧૭, ૪૪, ૪૬
 ચ દ્રમ્ભસુરિ ૬૪
 ચન્દ્રાવતરણ ચૈત્ય ૩૪
 ચન્દ્રોન્માનપુર ૧૦૪
 ચંડપ ૮૪
 ચંદ્રપ્રસાદ ૮૪
 ચંદ્રસિદ્ધ ૭૩, ૭૭

ચક્ર પદ્ધતિ ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨.
 ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૪૭
 ચદ્રમચ્છ ૨૩, ૫૯, ૬૦, ૬૧,
 ૬૭, ૬૮
 ચદ્રવિષક ૭૮
 ચદ્રાવતી ૬૯
 ચંદ્રમાલ્યા ૧૦૪, ૧૦૬
 ચંપા ૩૪
 ચાચરિયાક ૩૧
 ચાલુરમા ૧૦૨, ૧૦૩ ૧૦૬
 ચામુડ ૪
 ચામુડરાજ ૮૬
 ચારિત્રવર્ધન ૧૪૫
 ચારૂપ ૧૦૬
 ચાપરી ૧૪૫
 ચણિ ૬૭
 ચિન્તામણિ પાશ્વનાયક મંદિર ૧૧૫
 ચિમનગાલ દલાલ ૪૮ ૬૭
 ચૈતર્સોન ૩૬
 ચૈત્તનાસી ૯૮
 ચૈત્તવસ ૬
 ચૌરપ'આસિમ' ૬૭, ૮૦
 'છાન્દોરત્નાવલી' ૧૪૪
 'છાન્દોમ્મ લપનિપદ' ૧૪૪
 છાયા નાટક ૧૨
 જગદ્ગુણ ૫૦
 જગત્સોન ૩૬
 'જનપ્રમાણપ્રકાશતક' ૬૦, ૬૫

'જન્મસમુદ્ર' ૨૧
 જયદેવ ૩૧
 'જયમંગલા' ટીકા ૧૪૪
 જયસિંહદેવ ૮૬
 જયસિંહસૂરિ ૩, ૧૭, ૨૬, ૨૭, ૫૬
 જયંતચંદ્ર ૧૩૪
 જયંતદેવ ૩૧
 જયંતસિંહ ૬, ૭, ૨૦, ૨૪, ૨૬,
 ૨૯, ૫૨, ૫૩, ૫૮
 જયદિત્યતુ' સૂર્યમન્દિર ૮૬
 જયાનંદસૂરિ ૭૪, ૭૫
 જહલણ ૨, ૧૫
 જહાગીર ૧૧૨, ૧૧૩
 જ'ધરાલ ગામ ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૩૮
 જ'બુ ૭૬
 જાતક કથા ૩૪
 જાદવજી ૧૧૮
 'જામે ઉલ હિકાયત' ૧૧૧
 જાંબ ૬૭
 જિનકુચલસૂરિ ૯૮, ૧૩૮
 જિનચન્દ્રગણિ ૬૫
 જિનચન્દ્રસૂરિ ૭૮, ૯૮, ૧૦૦, ૧૪૫
 જિનદત્તસૂરિ ૧૬, ૯૮
 જિનપતિસૂરિ ૯૮
 જિનપદસૂરિ ૯૮
 જિનપ્રભસૂરિ ૭૭, ૧૪૫
 જિનભદ્ર ૨૦, ૨૯
 જિનભદ્રસૂરિ ૯૯
 જિનમાણિકમસૂરિ ૯૯
 'જિનરત્નકોશ' ૩૦
 જિનરાજસૂરિ ૯૯, ૧૪૫, ૧૪૬
 જિનસાધિકસૂરિ ૯૮

જિનવર્ધન ગણિ ૧૦૧
 જિનવલ્લભસૂરિ ૯૮
 જિનવિજયજી મુનિ ૨૦, ૭૩, ૭૪,
 ૭૬, ૭૭, ૯૨, ૧૪૫, ૧૪૭
 જિનસમુદ્રસૂરિ ૯૯
 જિનસિંહસૂરિ ૧૦૦
 જિનહર્ષ ૨
 જિનહંસસૂરિ ૯૯
 'જિનેન્દ્રચરિત' ૧૬
 જિનેશ્વરસૂરિ ૬૫, ૭૮, ૯૯
 જિનોદયસૂરિ ૯૯
 જીવજી મોદી ૧૧૩
 જીવદેવસૂરિ ૧૫
 જીવનરાજ ૪૯
 જૂનાગઢ ૮૬, ૮૭, ૮૮;-ની
 આર્ટીઓલોજીકલ સોસાયટી ૮૭
 જેતવન ૩૪
 જેસલમેર ૧૩૮, ૧૩૯;-ભંડાર ૫૮
 'જેસલમેર ભંડાર સૂચી' ૧૩૮, ૧૩૯
 'જૈન' ૬૭
 'જૈન ગુજ'ર કવિઓ' ૯૪
 જૈન ગ્રંથાવલિ' ૩૦
 જૈનસિંહ ૨૪, ૧૩
 'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ' ૮૧
 'જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ' ૭૪
 'જૈન સત્યપ્રકાશ' ૧૦૪
 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'
 ૬૬, ૭૮, ૯૨, ૧૪૭, ૧૪૮
 'જ્ઞાતાધર્મકથા' ૩૮
 'જ્યોતિષ પ્રશ્નચતુર્વિંશિકા' ૧૨
 'જ્યોતિસાર' ૨૧

જાલોર ૧૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭

ઝીંજુવાડા ૬૯, ૭૦

દ કમ્પ્લે લોમે ૪૦

દાલજી ૧૪૨

ડામલપુર ૭૬

ડાલો ગામ ૭૧

ડુગર ૭૫

ડો કુલાટ ૬૪

ડો પડયા અભ્યાસકૃતિ ૮૩ ૮૪
૮૬ ૮૧

ડો છુલદર ૮૧

‘ દાત્તવિજ્ઞાનવિકાસિની ’ ૬૮

‘ દાત્તવિજ્ઞાન ’ ૬૦ ૬૫, ૬૮

‘ દાત્તવિજ્ઞાનવિકાસિની ’ ૬૫

દાપામજી ૬૩ ૬૪, ૧૧૩, ૧૧૮

દાકુણદિલ્લુ સૂર્યમંદિર ૮૭

‘ દાવાગીએ ફરિયાદ ’ ૫૫

દારમા ૬૬

દેવપાલ ૨૭, ૪૫, ૫૦, ૫૧

દેવપાલ મંત્રી (બીએ) ૧૦૦

દેવડા રોડ ૧૦૩

દેવવનમિત્ર ૬૬

દેવવનપાલ ૧૨

દેવવનમંદિર ૮૦

દેવપિ દાસાધાપુરમ ચરિત્ર ’ ૧૦૫

દેવવાદ ૩૫

દેવવેમ દિસ્તવાર ૪૬

દેવવેયવી ૬૯

દેવિયાખાન ૮૬, ૯૦

દેવરૂપક ૧૪૪

દેડી ૨૮

‘ દાનપ્રકાશ ’ ૧૨૦

દાનદર્પ ૬૪

દામોદર ૩૧

દારા ૧૧૫

દિલ્લી ૪૪, ૪૫, ૪૭ ૫૦ ૫૧,
૫૪ ૫૬

‘ દીપાલિકાકલ્પ ’ ૧૨૦

દીન ૬૩

દુગ સિંહ ૩૧

દુર્ગાચાર્ ૧૪૪

દુર્ગાચાર ચાત્રી ૪૬, ૫૮

દુર્ગાચાર ૪, ૮૬, ૯૮

‘ દુર્ગાચાર ’ બામાનાટક ૧૨

દેદ ૭૬

દેવક ૫

દેવચન્દ્રસૂરિ ૬૪, ૬૭

દેવપત્તન ૩૧

દેવપ્રભસૂરિ ૨૧

દેવપ્રભસૂરિ ૫૬, ૬૦, ૬૫, ૬૬, ૬૭,
૬૮, ૯૨

દેવસુન્દરસૂરિ ૧૦૧, ૧૦૨

દેવેન્દ્રસૂરિ ૩૮ ૬૭

દેવમાલ ૬૬, ૭૨

દેલ્હા ૪૫

‘ દેવીમાહાત્મ્ય ’ ૬

દોલપુર ૧૦૬

દ્વાદશાહ ચક્ર ૧૪૭

દ્વારકા ૭

'દ્વયાંત્ર' કાવ્ય ૪૭

ધેનપાલ ૪૮

ધનેશ્વરસૂરિ ૫૯, ૬૪, ૬૫, ૬૬

'ધનવન્તરીય નિષંદુ' ૧૪૪

ધરાદેવ ૨૩

ધર્મચક્ર ૩૭

ધર્મચક્રજિનત્રિહાર ૩૫

ધર્મચક્રપ્રવર્તન ૩૫

ધર્મદાસગણિ ૨૦

ધર્મમુખ સ્તૂપ ૩૬

ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય ૯૪, ૧૪૮

ધર્માદિત્યનું સૂર્યમંદિર ૮૬, ૮૭

'ધર્માદિત્ય' કાવ્ય ૩, ૧૮, ૧૯, ૨૧

ધંધુકા ૯૦

ધાર્મિક સ્તૂપ ૩૬

ધારાવર્ષ ૪૪, ૫૪, ૫૫ ૫૬, ૫૭

ધોળકા ૩, ૫, ૮, ૨૦, ૪૪, ૪૬,

૫૧, ૫૩, ૫૫, ૫૬, ૧૦૭, ૧૩૫,

૧૪૧

નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ ૧, ૨, ૩, ૨૨, ૨૩

નવધણુ ૮૮

નહરવાલા ૫૦, ૫૫

નંદિય ૩૫

નાગપુર ૪૫, ૪૬, ૫૧

નાગલપુર ૭૬

નાગેન્દ્રમજ્જ ૧૮

નાગોર ૪૫

નાનાક પંડિત ૩, ૧૩, ૧૪ .

'નારચન્દ્ર ન્યાતિસાર' ૨૧

નારાયણ મટ્ટ ૧૪૬

નાસિકદીન મહમ્મદ ૫૦

'નિકેત' ૧૪૩

નેમિચન્દ્ર ભંડારી ૯૮

'નેમિનાથ સ્તોત્ર' ૨

'નૈપધીમચરિત' ૮, ૯, ૧૦, ૧૦૭,

૧૦૮, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬,

૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧,

૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭

નેરતા ગામ ૧૦૨

'ન્યાયકંદલી' ૨૧, ૧૪૩

'ન્યાયકંદલી પંજિકા' ૨૨, ૨૩

'ન્યાયમકરંદ' ૧૪૩

'ન્યાયસાર' ૧૪૩

'પદમંજરી' ૧૪૪

પદ્મ ૧૬

'પદ્મપ્રભચરિત' ૧૮

પદ્માદિત્ય ૨૪

'પદ્માનંદ કાવ્ય' ૧૬

પરખત ૭૩, ૭૫

નચચન્દ્રસૂરિ ૧૬

નરચન્દ્રસૂરિ ૩, ૧૨, ૨૦, ૨૧,

૨૨, ૫૦

'નરનારાયણાનંદ' કાવ્ય ૨, ૬, ૨૫

નરસિંહ પંડિત ૧૪૨

નરસિંહરાવ દિવેટિયા ૮૧

‘પ્રશ્નશતક’ ૨૧

‘કૃતપ્રબોધ’ ૨૧

‘પ્રાચીન ગુજરાત કાવ્યસંગ્રહ’ ૪૮,

૬૭, ૭૫, ૧૧૭

પ્રાચીન કૌન લેખસંગ્રહ’ ૭૭,

૮૫, ૯૨

પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદ ૩૩

પ્રેમકલા ૪૫, ૫૧

ફાધર ફેલિક્સ ૧૧૩

ફાર્બસ ગુજરાતી સમા ૪૬;—નું ત્રેમા-
સિક ૮૭

ફાહિયાન ૩૪, ૩૫

ફોફળિયાવાડો ૧૦૨, ૧૦૫

ફોર્બ્સ ૫૦

ખગદાદ ૨૬

ખનારસ ૧૩૪

ખનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી ૩૩

ખલવર્મા ૮૭

ખંબેરપુર ૪૭, ૫૧

ખાણુ ૧૧

ખાલચન્દ્ર ૧૬, ૨૪, ૨૫, ૨૬

‘ખાલભારત’ ૧૬, ૧૭

ખાલ મૂલરાજ ૧, ૪૬, ૧૧૧

ખાલહંસસૂરિ ૧૭

ખિલહણ કવિ ૬૭, ૬૮, ૮૦, ૮૧

‘ખિલહણપંચાશિકા’ ૮૦

ખિલહણ સુમટ ૭૬

ખીખપુર ૭૪

ખીખે કાવિય ૭૪

ખીખીપુર ૧૧૫

ખીખી પ્રેમકલા ૪૫, ૫૧

ખુદ્ ૩૪, ૩૫, ૩૭

ખુદ્ગયા ૩૪

‘ખુદ્ગયા’ ૫૬

ખુરાનપુર ૯૦

‘ખુદ્ગયા’ ૩૬

‘ખુદ્ગયા’ ખરતર ગમ્મ ૯૭

‘ખુદ્ગયા’ પત્રિકા’ ૩૦

‘ખુદ્ગયા’ ૧૪૩

ખુદ્ગયાપત્રિકા ૧૪૩

ખેચરદાસ પંડિત ૬૫

ખેચરદાસ ૬૬

ખોલિસરવ કાવ્ય ૩૩

‘ખોલિસરવ કાવ્ય’ ૪૮, ૫૫

‘ખોલિસરવ યુનિવર્સિટી જનલ’ ૧૧૨

ખોલિસરવ સંસ્કૃત સિરીઝ ૩૮

‘ભક્તમર સ્તોત્ર વૃત્તિ’ ૧૨૦

ભટ્ટેવા પામ્વનાથ ૧૦૪

ભટ્ટેન્દ્રરાજ ૧૪૪

ભટ્ટેન્દ્ર દીક્ષિત ૧૪૬

ભટ્ટેન્દ્ર ગામ ૭૬

ભટ્ટેન્દ્રવરસૂરિ ૫૬, ૬૪, ૬૫, ૬૭

ભટ્ટેન્દ્ર ૩, ૧૭, ૨૪, ૨૬, ૨૭, ૬૮, ૭૫

ભવભૂતિ ૧૨

ભંડાર ઉદ્યાન ૩૪

‘ભાગવત’ ૧૪૪

ભાણવડ ૧૪૫
 ભામદ ૨૮
 'ભારતીય ક્લેન યમણસરૂતિ અને
 લેખનકલા' ૧૩૯
 'ભારતીય વિદ્યા ૧૦, ૧૦૧ ૧૪૫
 ભારતીય વિદ્યાભવન ૧૦૧
 ભારતિ ૧૪૪
 ભ ક ડ પક્ષી ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧,
 ૪૨ ૪૩
 ભાવરાન ૧૦૪
 ભાવવિજય ૭૮
 ભાસર્વજ્ઞ ૧૪૩
 ભાડાદર મન્દીટયૂટ ૧૩૭ ૧૪૬
 ભીમદેવ મહેલો ૮૬
 ભીમદેવ ખીખે ૧, ૪ ૫ ૬, ૭ ૧૫,
 ૨૪ ૪૬, ૫૦, ૫૨, ૫૩
 ભીમ મત્રી ૬૫, ૧૦૦
 ભીમાચાહ ૭૩
 ભીમશરદેવ ૨૬, ૫૮
 ભોજદેવ ૮, ૨૮ ૫૬, ૬૪, ૬૫, ૬૬

મક્કા ૪૫
 મહિલાવ મિત્રી ૭૦
 મહુદ રોડ ૭૦
 મધુરા ૩૪
 મદન ૧૧
 'મનુસમૃતિ' ૧૪૪
 'મનોરમા' ૧૪૬
 મમમટ ૨૮, ૧૪૪

મમ્માલી ખાણ ૪૫, ૪૬
 મયગલપુર ૭૬
 મયણકલા ૮૦
 મયૂર ૧૪૪
 મવધારી હેમચન્દ્ર ૧૦૫
 મલિક રુનલ ૮૬
 મલ્લદેવ ૮૪
 મલ્લવાહી ૧૭
 મહમદ મઝનવી ૩૫, ૪૮
 મહમદ ધોરી ૪૮, ૪૮, ૫૪, ૫૬
 મહમદચાહ ૮૬
 મહાદેવ ૪
 'મહાભારત' ૧૪૨
 મહાવીર ૩૩ ૩૮, ૬૩ ૬૭, ૧૦૧
 મહીપતિ ૧૦૦
 મહીપાવ ૧૧૧
 મહીસુર ૩૬
 મહેસાણા ૬૬
 મહલુદેવ ૭૬
 મહલિક ૭૪, ૭૫
 માધ ૨ ૬, ૧૭, ૧૬૪
 માણસા ૪૨
 માણિકચન્દ્ર ૩, ૧૪, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૬૬
 માણિકચન્દ્ર ૧૧૬
 માધવ ૧૪૨
 'માઠ ટેમપુરાણ' ૬
 માળવા ૪૮
 માડળ ૪૫, ૬૬
 મિત દુરા' ૧૪૪
 મિનરાજ-ઉસ-સિરાજ' ૫૦, ૫૫

‘મિત્રાતે અહેમદી’ ૧૧૩

મિહિરકુલ ૩૫

‘મીમાંસા સૂત્રો’ ૧૪૩

મીરપુર ખાસ ૩૭

મીલચૂંકીકાર ૨૬, ૨૭, ૫૭

મુઘલ-હલ-મુદ્દ ૧૧૪

મુઘલી અમીરો ૫૪

મુઘલુદીન ૪૪, ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦,
૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૬

મુકુલ ૨૮

મુનિયન્દ્ર ૧૪૦, ૧૪૬, ૧૪૭

મુનિયન્દ્રસૂરિ ૧૪૭

મુનિદેવ ૧૪૨

મુનિશ્વરસૂરિ ૧૪૦

મુનિસુન્દરસૂરિ ૧૪૭

‘મુનિસુન્દરચરિત’ ૬૮

મુનિસુન્દર ચૈત્ય ૧૭, ૨૬

મુરલીધરનું મંદિર ૫૬

મુરદખલ ૧૧૬

મુરારિ ૨૧, ૧૪૪

મુંજ ૪, ૬૬

મુંજપુર ૧૧૫

મુંજલ ૨૩

મૂલગન્ધકુટીવિહાર ૩૭

મૂલરાજ ૪, ૫, ૧૫, ૨૪, ૪૮, ૪૯, ૮૬

મૂલરાજ બીજો ૧૧૧

મૂઝદાવ ૩૪, ૩૫, ૩૭

‘મૈઘફલ’ ૧૪૫

મૈઘવિજય દ્વિપાધ્યાય ૧૪૦

મેડતા ૧૪૫

મેરુતુંબ ૨, ૪૬

મોક્ષ ૭૩

મોજદીન ૪૪, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૬, ૫૮

મોઢેરક અચ્છ ૭૧

મોઢેરા ૨૩, ૬૬, ૭૦, ૧૦૨

‘મોઢેરા’ ૭૦

મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ ૯૨, ૯૪, ૧૦૧

ચશોવીર ૩, ૧૪, ૧૫, ૨૯, ૩૫

ચાક્ષવદંત્ય ૧૪૪

ચાત્રામહોત્સવ ૨૫, ૫૮, ૬૭

યુવરાજવાટક ૧૦૫, ૧૦૬

યુવરાજવાટો ૧૦૫

ચૌમંધરાયણ ૬૮

‘રઘુવંશ’ ૨૩, ૧૪૫

‘રઘુવંશ’દીકા ૧૪૭

રણછાડલાઈ હૃદયગામ ૫૦

‘રતિરહસ્ય’ ૧૪૪

રત્નચંદ્ર ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૪૭

રથયાત્રા ૫૯, ૬૪

‘રાઘવપાંડવીય’ ૧૪૫

રાજઅચ્છ ૨૮, ૬૬, ૯૮

રાજગૃહ ૩૪

‘રાજપૂતાને કા ઈતિહાસ’ ૫૭, ૫૮

રાજશેખર ૨, ૧૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫

રાજશેખરસૂરિ ૨૨, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯,

૫૦, ૫૧, ૫૨

રાણપુર ૭૬

રામચંદ્ર વૈદ્ય ૧૪૧

रामयद्र रोष १४०
रामदेव ५५
'रामयत्त' ५ ७
'रासभागा' ५०, ५३, ५५, १०४
रुद्र २८ १४४
रुद्रपत्नीय अथ ६१
रुद्र १४४
रुद्र १४५
रुद्रावी आभ ७७
'रैवतगिरि रासु' १८ १, ४८ ५७
'रैवत' ६७
रौद्र ५५ ४१
'रोहिणी' १२०

रुद्रभक्त ६४
रुद्रभीमोद्भुत १००
रुद्रव्रतभक्त १०८
रुद्र ७७
रुद्रव्रत ४
रुद्रव्रत १, ४४, ४६, ५०, ५२,
५३ ५४ ५५, ५८
रुद्रव्रत १५
रुद्राव ६८
रुद्राव ६७
'रुद्रा' भद्रा १००
रुद्रव्रत ५, ७७, ८५
रुद्रा १४०
रुद्रा ६८
रुद्रा ७७

'रुद्रा' १४१
रुद्रा २८
रुद्रा ५६, ६४, ६८
रुद्रा ४, ६६, ७०, ७३
रुद्रा ४०
रुद्रा ६४, १०६
रुद्रा २८
रुद्रा ६८
रुद्रा ४६
रुद्रा ६८
रुद्रा १५
रुद्रा ६७
रुद्रा ७३, ७८
रुद्रा १४६
रुद्रा ६४, ६६, ७८
रुद्रा १७
रुद्रा ४७, ५०
रुद्रा ८३
रुद्रा २४
'रुद्रा' २४
'रुद्रा' ४०, ४१ ४३
रुद्रा १ २ ३, ४ ६ ७ ८,
९, १० ११ १२, १४ १५ १६, १७,
१८ १९ २० २१ २२ २३, २४,
२५ २६ २७, ३०, ३१, ४४, ४५
४६, ४७ ४८ ५० ५१, ५२ ५३,
५४ ५५, ५७ ५८, ७३ ७६, ७७
८४ ८५ ८६ १०४ १०७, १३५,
१३६, १३७
रुद्रा (जीने) १००
रुद्रा २, १७, २६, ३०

વસ્તુપાલ-તેજપાલ ૧, ૫, ૧૮, ૨૦,

૨૪, ૮૪, ૮૫, ૧૩૬

'વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રશસ્તિ' ૨૭

'વસ્તુપાલપ્રમન્થ' ૪૪, ૪૭

'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ' ૨૧, ૨૩

વંચળી ૧૩

વાગડ દેશ ૯૮

વાગડોદ ૧૦૬

વાઘેત્ર કંદ, ૧૦૬

વાળપેય યજ્ઞ ૧૪૩

વાડી પાર્શ્વનાથ ૬૫, ૬૭, ૧૦૦,

૧૦૮, ૧૧૦

વાડીપુર ગામ ૬૫, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦

વાડીપુર પાર્શ્વનાથ ૬૫, ૬૭, ૧૧૦

વાત્સ્યાયન ૧૪૪

'વાદમહાણુવ' ૫૬, ૬૩, ૬૫

વાહી દેવસૂરિ ૨૪

વામન ૨૮, ૧૪૪

વામનસ્થલી ૩૧

વાચક કંદ

વાચક ગચ્છ ૧૫, ૧૬

વારાણસી ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૧૩૪

વાવડી ગામ ૧૦૯

વિકલ ૩૧

વિક્રમાદિત્ય ૮૦

'વિક્રમાંકદેવચરિત' ૬૭, ૮૦, ૮૧

વિજય ૪

વિજયચન્દ્ર ૧૩૪

વિજયદાનસૂરિ ૯૩, ૯૪

'વિજયપ્રશસ્તિ' કાવ્ય ૧૩૪

વિજયસેનસૂરિ ૧૨, ૧૮, ૧૯, ૨૧, ૮૫

વિજિત ૭૫

વિજ્ઞાનેશ્વર ૧૪૪

વિદ્યાધર ૧૦, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૩,

૧૪૬, ૧૪૭

વિદ્યાવિજયજી મુનિ ૧૧૩

વિદ્યુત્ ૨૩

વિનયવિજય ઉપાધ્યાય ૧૪૦

વિમલચન્દ્ર ગણિ ૬૫

વિમલ દંડનાયક ૯૮

વિમલવસહી ૭૭

'વિવિધ તીર્થકલ્પ' ૭૭

'વિવેકકલિકા' ૨૩

'વિવેકપાદ્ય' ૨૩

'વિવેકમંજરી' ૨૫

'વિવેકમંજરી' ટીકા ૧૯

વિવેકરત્નસૂરિ ૭૫

'વિવેકવિલાસ' ૧૬

વિવેકહર્ષ ઉપાધ્યાય ૧૧૩

વિશ્વરૂપ ૧૪૪

'વિષ્ણુપુરાણ' ૧૪૪

વીજડ ૭૭

વીળપુર ૭૩, ૯૯

વીરધ્રવલ ૧, ૪, ૫, ૯, ૧૬,

૨૪, ૨૬, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૯,

૫૨, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૧૦૭,

૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭

વીરનારાયણ પ્રાસાદ ૫, ૮

વીરસૂરિ ૧૭, ૨૬

વીસનગર ૬૯

વીસલદેવ ૧, ૪, ૭, ૧૦, ૧૩,

૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨૭, ૨૮, ૫૧,

૫૫, ૧૩૭ ૧૩૮, ૧૪૧;—નો ભારતી
ભાડાગાર ૧૦૭ ૧૩૭, ૧૪૧
'વૃત્તરત્નાકર' ૧૪૪
વેલ્લકર ગ્રા ૩૦
વૈદર્ભી નીતિ ૨૪ ૨૫
વૈદનાથ ૧૪૨
વૈરિમિહ ૩૧

શાંતુનિકાવિહાર ૨૭
શાંતુજય ૬, ૧૬ ૨૦ ૨૫ ૪૫,
૪૬ ૫૧, ૫૮, ૭૪, ૭૫, ૮૬ ૧૧૩,
૧૧૬, ૧૧૭
શતપથ બ્રાહ્મણ' ૧૪૪
શાંતુજય ૧૪૫
શાંતુજયમંડન આદિનાથ સ્તોત્ર' ૨
'શબ્દબ્રહ્મોદ્ધાસ' ૧૬
શકરસ્વામી ૩૧
શંખ ૫ ૨૪ ૪૪
શંખેશ્વર ૧૧૫
શાંતુધર ૨
'શાંતુધરપદ્ધતિ' ૨
શાન્તિચન્દ્ર ૧૪૭
શાન્તિદાસ અવેરી ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૧૫,
૧૧૬, ૧૧૭
'શાન્તિનાથ ચરિત્ર' ૨૮ ૧૬૦
શાન્તક સચિવ ૬૪, ૬૭ ૬૮, ૮૦
શાન્ત્યુત્સવગૃહ ૬૭
શાહજહા ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬,
૧૧૮
શાહબુદ્દીન ધોરી ૩૫ ૪૬, ૫૬
૧૧૦, ૧૧૧

'શાખાચન ગૃથસૂત્ર' ૧૪૮
'શાખાચન ઔતસૂત્ર' ૧૪૪
શિગીરામીખાન ૮૬
શિવદત્ત પડિત ૧૩૪
'શિશુપાલવધ' ૨, ૧૪૫
'શૃંગારતિલક' ૧૪૪
શાવસ્તી ૩૪
શ્રીચન્દ્રસૂરિ ૬૭ ૬૮
શ્રીધર ૨૧, ૧૪૩, ૧૪૬
શ્રીસ્થળ ૬૬
શ્રીહર્ષ ૮ ૧૦, ૧૧, ૧૦૭ ૧૦૮,
૧૩૩ ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૬,
૧૪૭
'શ્રેયાસનાથ ચરિત્ર' ૫૬, ૬૫,
૬૬ ૬૮
શ્રીત સૂત્રો ૧૪૩
શ્લોકપાર્તિક ૧૪૩
શ્વેત દુષ્ટ ૩૫

'ધરશીતિ' ૨૦

સહસ્રર ૮૭
સન્નજન મત્રી ૫૬ ૬૪ ૬૭ ૬૮
'સત્યપુરમંડન મહાવીરોત્સાહ' ૪૮
સત્યસૂરિ ૭૪
'સનહુમાર ચરિત્ર' ૬૭ ૬૮
સન્મતિતક ૬૫
સમરવતી નદી ૭૮
સમરવાવ ૭૬

સ્મરસિંહ ૧૧૭
 'સમરાદિત્ય સંક્ષેપ' ૨૩
 સમત્રિકાવિહાર ૬૮
 'સમ્યક્ત્વસમતિકા' ૧૪૭
 'સમ્રાટ' ૧૪૩
 સર અલેક્ઝાન્ડર કનિંગહામ ૩૬
 સરસપુર ૧૧૫, ૧૧૭
 સરસ્વતીકંઠાક્ષરણપ્રાસાદ ૮
 'સરસ્વતીસદનપ્રશસ્તિ' ૧૩
 સર્વદેવ ૪
 સર્વાધિકારી ૫૩, ૫૮
 સ્વહસ્ત્રવીર ૭૫
 'સંકેત' ૨૬, ૩૧
 'સંગીતચૂડામણિ' ૧૪૧
 'સંગીતસાગર' ૧૪૧
 સંગ્રામસિંહ ૨૬
 સંઘદાસ ગણિ ૩૯
 'સંઘપતિચરિત્ર' ૧૬
 સંડેર ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪,
 ૭૮, ૭૯, ૧૦૭
 સંડેરી માતા ૭૨
 'સદેહદોષાવલી' ૭૮
 સાગરચન્દ્રસૂરિ ૨૮
 'સાત બોલ' ૬૫
 સાન્ત ૫૯
 સામંતસિંહ ૧૫, ૫૬
 'સામાચારી' ૬૮
 સામણાચાર્ય ૧૪૨
 સારનાય ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭
 સારંગ ૧૪૨
 સારંગદેવ ૧૩, ૫૫

સારંગનાથ ૩૪
 'સાહિત્ય' ૪૬
 સાહિત્ય પરિષદ ૪૬
 'સાહિત્યવિદ્યાધરી' ૧૩૭, ૧૩૯,
 ૧૪૦, ૧૪૧
 'સાંખ્યકારિકા' ૧૪૩
 સિકંદર પાદશાહ ૯૯
 સિદ્ધરાજ ૪, ૨૭, ૪૭, ૬૭, ૬૮,
 ૭૧, ૭૨, ૮૦, ૮૪, ૧૩૭
 સિદ્ધસેનસૂરિ ૬૫, ૬૬, ૬૮
 સિદ્ધાચળ ૭૪
 'સિરોહી રાજ્ય કા ઇતિહાસ' ૭૭
 સિંહ ૭
 સિંહણ ૨૬, ૫૭
 સીતા ૮૪
 'સુકૃતસંકીર્તન' ૧૫, ૧૭, ૪૭,
 ૪૮, ૫૨, ૫૩
 'સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની' ૨૦, ૮૫
 સુખલાલજી પંડિત ૬૫, ૬૮
 સુપાર્શ્વનાથ ૩૩
 'સુબોધિકા' ૩૯, ૧૪૭
 સુભટ ૩, ૧૨
 સુમતિશાહ ૭૩
 સુરથ-રાજ ૬, ૫૩
 'સુરથોત્સવ' મહાકાવ્ય ૪, ૫, ૬, ૭
 ૯, ૧૨, ૫૩, ૧૩૫
 સુવર ૮૭, ૮૮
 'સુક્તાવલી' ૧૬
 'સુક્તિસુક્તાવલી' ૨
 સૂણક ગામ ૬૯, ૭૧, ૭૨
 'સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ' ૧૧૩

સૂર્યસંતક' ૧૪૪
 સોમ ૪
 સોમ સચિવ ૮૩, ૮૪ ૮૫
 સોમનાથ ૩૧ ૩૬, ૮૦, ૮૧, ૮૮
 સોમ સત્રો ૧૪૩
 સોમસિદ્ધેવ ૫૫
 સોમમુન્દરચુરિ ૧૦૧
 સોમાદિત્ય ૩૧
 સોમેશ્વર ૧ ૨ ૩, ૪, ૫, ૬, ૭
 ૮, ૧૨ ૨૪, ૩૧, ૪૬, ૫૨, ૫૩,
 ૧૩૫, ૧૩૬
 'સંકલિત ધન દિસ્ટરી ઓફ ગુજરાત'
 ૧૧૨
 સેતુબન પાર્શ્વનાથ ચૈત્ય ૧૭
 'સ્થપતિ' ૧૪૩
 સ્થાનકવાસી ૬૫, ૧૧૪
 'સ્થાનાનસૂત્ર ૩૬
 'સ્થાદિરાષ્ટ્રસમુચ્ચય' ૧૬
 દરિયાદિગ પક્ષી ૪૨
 'દરમીરમદમદન નાટક ૨૬, ૨૭,
 ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૮૬
 દરમીર મહાકાવ્ય' ૧૬

દરજી ૧૨૮
 દરસ્વામી ૧૪૪
 દરિમદ્રસૂરિ ૧૮, ૨૩, ૬૯
 દરિયાકર ચાસો ૮૭
 'દરિયન્દ્ર રાનનો રાસ ૧૦૦
 દરિયાની ૧૪૪
 દરિહર ૩, ૮, ૮, ૧૦, ૧૧, ૧૨,
 ૨૪ ૧૦૭, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭
 દર્શપુરીય ગચ્છ ૨૧, ૪૪, ૬૮
 દર્શવિજય ૧૧૦
 દર્શાભૂદ ૧૧૩
 દલાયુષ ૧૪૪
 દારીજ ૧૦૪, ૧૦૬
 દારીજ ગચ્છ ૭૮
 દિગ્ગતવનમર ૬૩
 'દિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા' (ઇસીઆટ) ૪૬,
 ૫૦
 'દિગ્ગતી ઓફ મુસ્લિમ ફેલ ઇન
 ઇન્ડિયા' ૫૧, ૫૪
 હીરવિજયસૂરિ ૬૪, ૧૧૪
 હેમચન્દ્ર ૧૦૫, ૧૪૪, ૧૪૬
 યુએનસ મ ૩૫

શુદ્ધિપત્રક

મુદ્રણમાં કેટલેક સ્થળે અનુસ્વાર ઊઠ્યા નથી અને અક્ષર ઉપરની જે માત્રાઓ કવચિત્ ઊડી ગયેલ છે; તથા પહેલાં ૩૨ પાનામાં 'ઉદ્ધૃત' જેવા , સ્પષ્ટોમાં 'દ્ધૃ'ને બદલે કવચિત 'ધ્ધૃ' છપાયેલ એ તે સુધારી વાંચવું.

એ સિવાયની બીજી ભૂલો નીચે પ્રમાણે છે-

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૮	...દેવેકવ...	...દેવકવે...
૧૪	૧૭	કવિ	કવિ હતો
"	૧૮	મન્દિરમાં હતો	મન્દિરમાં
૧૫	૨	માતિ	માતિ
૧૬	૧૭	અલંકારબોધ	અલંકારપ્રબોધ
૧૮	૫	અમ	એમ
૧૮	૧૬	મંજીર	મંજીર
૧૯	૨૧	મહાત્મ્ય	માહાત્મ્ય
૩૦	૧૪	બૃહદ્વિપનિકા	બૃહદ્વિપનિકા
૩૬	૨૩	થયેલાં	થયેલા
"	૨૮	તેનો	(તેનો
૪૮	૯	ઘટનાનો	ઘટનાનો
૫૦	૧૬	મોજદીન	મોજદીન.
૫૪	૧૯	થયે	થયે
૫૫	૨૪	મન્ત્ર	મન્ત્ર
૫૭	૨૫	પ્રપન્નચન્તઃ	પ્રપંચયન્તઃ
૬૧	૧૬	નિગૃહીતા	નિગૃહીતા
૬૩	૧૫	શિષ્યસ્ત	શિષ્યસ્ય
૭૩	૭	ચંદ્રસિહના	ચંડસિહના
૭૫	૧૦	જ્યાનંદસૂરિના	જ્યાનંદસૂરિના
૮૦	૨	ચૌરંપચાશિકા	ચૌરંપંચાશિકા
૮૧	૧	વીલોક્ય	વિલોક્ય

६५	२३	चत्स्य	चैत्ये
६६	७	विशुद्धपादि	विशुद्धपादि
॥	६	भावकर	भावकर
॥	११	प्रतिबोधक	प्रतिबोधक
॥	१२	गम	गम
॥	२६	प्रवणप्रव	प्रवण प्रवण
॥	३०	रयगुण	स्वगुण
६७	१०	मार्या	मार्या
॥	१५	वष	वष
६८	२३	सर्व	सर्व
१०२	२४	समम त्रिविडासभा	समम त्रिविडासभा
१०५	१२	वृद्धये	वृद्धये
१०६	१	मल्लिखि	मल्लिखि
॥	१८	अविदासि	अविदासि
१०७	११	ओद्विच	ओद्विच
॥	१८	अने	अथवा
११३	३	वाणा	वाणा
११८	१२	प्रसंगोपात	प्रसंगोपात
११९	१०	रीधा	रीधा
१२३	३	गुह्यराज	गुह्यराज
१२५	१	आलिखित	आलिखित
॥	१०	सर्व सर्व	सर्व
१२६	५	दत्ता	दत्ता
१२८	६	भूष	भूष
१३०	२	विराडी	विराडी
१३३	१०	मृदुतर	मृदुतर
१३७	६	दादपत्री	दादपत्री
१३८	६	मन्त्रे	मन्त्रे
॥	२०	विपरीत	विपरीत
१४२	२५	जीवद्वारा	जीवद्वारा
१४३	२६	वाचपेयवनेन	वाचपेयवनेन

જૈન પત્રના પ્રકાશનો

શ્રી શ્રીપાળ
શ્રી આદિવિદિ
શ્રી અર્હંતીતિ
શ્રી શત્રુજય મહાત્મ્ય
હરિવિક્રમ ચરિત્ર
શ્રીઓનો સાથી
પ્રધુમ્ન ચરિત્ર
ગિરનાર મહાત્મ્ય
બ્યાખ્યાન સંગ્રહ
ધર્મખિન્દુ
દિલ્હી દરબાર
જૈન ચિત્રમાળા
શ્રી રત્નમાળા
જૈન તીર્થયાત્રા વર્ણન
મારી યાત્રા

શ્રી તીર્થેન્દ્ર ચરિત્ર
ધર્મદેશના
સતી આદર્શ-જીવનમાળા
ધર્મજિજ્ઞાસુ અકબર
જૈન લેખ સંગ્રહ
જૈન દર્શન
વિમલ મંત્રીનો વિજય
ભાગ્યવિધાયક ભામાશાહ
ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ
વીરશિરોમણી વરતુપાળ ભા. ૧
અણુહીલપુરનો આયમતો સૂર્ય
મહિલા મહોદય ભા. ૧
પુનરાવતાર
નવી દુનિયા

:: મળતા પ્રથો ::

નવ સ્મરણ (સચિત્ર) ૨-૦-૦
વીરશિરોમણી વરતુપાળ
ભા. ૨ ૨-૦-૦
મહાવીર તત્ત્વપ્રકાશ ૨-૦-૦
શત્રુજયપ્રકાશ
(સચિત્ર પૂર્વાર્ધ) ૨-૦-૦
શત્રુજયપ્રકાશ
(સચિત્ર) ઉત્તરાર્ધ ૨-૦-૦
અર્પણ ૨-૦-૦
હેમચંદ્રાચાર્ય ૨-૦-૦
પુરાણ પુષ્પો ૨-૦-૦

મહિલા મહોદય ભા. ૨ ૨-૦-૦
મહિલા મહોદય ભા. ૩ ૨-૦-૦
ગિરિજાસાર ૨-૦-૦
ભવકથા ૨-૦-૦
સાન્ત મહેતા ભા. ૧ લો ૨-૦-૦
,, ,, ભા. ૨ જો ૨-૦-૦
,, ,, ભા. ૩ જો ૨-૦-૦
પ્રતાપી પૂર્વજો પુષ્પ. ૧જી ૨-૦-૦
,, ,, પુષ્પ ૨જી ૨-૦-૦
વેરનો વિપાક ૨-૦-૦
ક્ષમાશ્રમણ. ૧ ૨-૦-૦

જૈન પત્રની ઓફિસ-ભાવનગર.

